

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№6 (501)
ЛИСТОПАД-ГРУДЕНЬ
2011

Головний науковий редактор:
академік НАН України *В.А.СМОЛІЙ*

Наукова рада:

Любомир Виняр (Кент, США), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада), *Ю.А.Левенець* (Київ),
В.М.Литвин (Київ), *Андже́й Поппе* (Варшава, Польща), *В.Ф.Репринцев* (Київ),
П.С.Сохань (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *П.П.Толочко* (Київ),
Б.М.Флоря (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*,
В.М.Даниленко, *М.Ф.Дмитрієнко*, *О.М.Донік* (заст. головного редактора,
відпов. за випуск), *С.В.Кульчицький*, *В.І.Кучер*, *О.Є.Лисенко*, *М.І.Панчук*,
Р.Я.Пиріг, *О.П.Реєнт* (заст. головного редактора), *В.М.Ричка* (заст. голов-
ного редактора), *О.С.Рубльов* (заст. головного редактора), *В.Ф.Солдатенко*,
В.П.Трощинський, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шаповал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реєнт*, д-р іст. наук *В.М.Ричка*,
д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Відповідальний секретар:
В.В.Григор'єв

Макет і верстка:
А.О.Михайлова

Редактори:
С.Г.Архипенко, *В.В.Григор'єв*,
О.М.Квітка, *В.І.Кузнецов*

Обкладинка:
Н.О.Горбань

Коректор:
Н.Ю.Мельник

Електронна версія:
О.В.Жданович
www.history.org.ua

Формат 70x100/16. Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21
Тираж 800 прим. Зам. №422
Підписано до друку 5.12.2011 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14. XII.1993 р.

Оригінал-макет виготовлено
у видавництві «Дієз-продукт»
Свідоцтво ДК №546 від 31.07.2001р.
Адреса: вул. Авіаконструктора
Антонова, 5, офіс 617, Київ,
Україна, 03186
Віддруковано з позитивів у
ТОВ «Видавництво «Вперед»»

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М.Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

СТРАШКО В.В., СУХИХ Л.А. Хотинська війна 1621 р. за актовими книгами ЦДІАК України	4
САС П.М. Артилерія у Хотинській битві 1621 р.	16
ШЕВЧЕНКО Т.М. Рекрутація русинів до єзуїтського ордену (остання чверть XVI – середина XVII ст.): на прикладі викладацького складу шкіл в українських землях Польської провінції Товариства Ісуса	36
ТКАЧЕНКО І.В. Науково-видавнича діяльність М.Грушевського під наглядом органів влади Російської імперії (1907–1914 рр.)	55
КОРОЛЬОВ Г.О. Ідея чорноморської федерації у поглядах Михайла Грушевського	68
ЄФІМЕНКО Г.Г. Еволюція державного статусу УСРР наприкінці 1919 – у 1920 рр.: нетрадиційний погляд	80
НАХМАНОВИЧ В.Р. Бабин Яр. Історія. Сучасність. Майбутнє?.. (роздуми до 70-річчя київської масакри 29–30 вересня 1941 р.)	105
КОТ С.І. Зруйнування Успенського собору Києво-Печерської лаври (3 листопада 1941 р.): версії	122
ЛОЗИЦЬКИЙ В.С. До питання про загальну чисельність партизанів УРСР у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.)	152

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

АРІСТОВ В.Ю. Раннє літописання про уличів, древлян і Свенельда (до дискусії навколо ідей О.О.Шахматова)	172
КИРИЛЕНКО С.О. (<i>Ніжин</i>) Проблема походження Русі в радянській історичній науці 1930–1940-х рр.	183
КЛИМЕНКО Н.П. Іван Крип'якевич як автор підручників та посібників з історії	191

РЕЦЕНЗІЇ

- КОНОНЕНКО В.П.
А.Бовгиря. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. 209
- СОЛДАТЕНКО В.Ф., ГУРЖІЙ О.І., МОЛЧАНОВ В.Б.
О.П.Реєнт, О.В.Сердюк. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) 212
- ДМИТРИЄНКО М.Ф.
Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років: Свідчення: У 2 кн. 220

ХРОНІКА

- ЛИТВИН М.Р. (*Львів*)
Ювілейна академія до 125-ліття від дня народження видатного українського історика І.П.Крип'якевича 223
- ХРОМОВА І.К.
Науково-практична конференція «І Міжнародні Ястребовські читання: актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки» . . . 224

ЮБІЛЕЇ

- СТЕПАНКОВ В.С. (*Кам'янець-Подільський*)
До 60-річчя ректора Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка О.М.Завальнюка 226
- НОВІ НАДХОДЖЕННЯ до бібліотеки Інституту історії України НАНУ 231
- НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА, видана Інститутом історії України НАНУ в 2010 р. 234
- АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ, надрукованих у журналі в 2011 р. 237

До уваги авторів!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Подані в редакцію «УІЖ» наукові статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг матеріалів – не більше **30** сторінок (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, келль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**. Формат файлу – **.doc** або **.rtf**. Якщо при наборі статті використовувалися **нестандартні шрифти** (Izhitsa, Litopys New Roman та ін.), необхідно обов'язково (!) їх надати (розташування в ОС Windows: локальний диск C:/Windows/Fonts).

Текст статті набирається без переносів слів. Абзаци відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!) посторінково**.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (робочий, домашній, **мобільний**), **електронну пошту**. У редакцію слід подавати **електронну копію статті, два роздрукованих примірники**, а також **дві анотації** (українською та англійською мовами).

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М.Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001; або на електронну адресу: **UHC@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, **не завжди поділяючи погляди їх авторів**.

ІСТОРИЧНІ ІСТУДІЇ

В.В.СТРАШКО, Л.А.СУХИХ*

ХОТИНСЬКА ВІЙНА 1621 р. ЗА АКТОВИМИ КНИГАМИ ЦДІАК УКРАЇНИ

З нагоди 390-ї річниці битви поблизу Хотина автори статті, історики-архівісти, пропонують увазі дослідників комплекс документів, виявлених в актових книгах ЦДІАК України, які стосуються українських воеводств Речі Посполитої, передусім Волині, участі місцевої шляхти (щодо якої багато хто продовжує необгрунтовано вживати означення «польська») у складі полку Волинського воеводства у воєнних діях. Встановлено факт оголошення Туреччиною війни Речі Посполитій восени 1620 р. Започатковано дослідження теми посполитого рушення. Ідеться про татарський напад на Волинь 13–15 вересня та визначено, що він, як і інші дії татар поза Хотином, був частиною турецького плану ведення цієї війни.

Кульмінацією війни 1621 р. між Туреччиною та Річчю Посполитою стала битва поблизу Хотина, що тривала впродовж 2 вересня – 9 жовтня. В історичному контексті ці події насамперед пов'язуються з рішучими й героїчними діями Війська Запорозького, спрямованими на захист від турецько-татарської агресії власних, українських, земель, а також Речі Посполитої загалом та й усієї Європи. Цьому аспекту війни присвячено значну кількість досліджень¹. Однак є й інші сторони Хотинської кампанії, що їх слід поглиблено вивчати, відновлюючи кожен факт, кожен подію вітчизняної історії, адже театром воєнних дій була саме українська земля.

* Страшко Віктор Васильович – провідний науковий співробітник відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України, м.Київ; Сухих Лідія Андріївна – провідний науковий співробітник відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України, м.Київ.

¹ Хотинська війна: бібліографічний покажчик / Укл. Г.К.Погодіна, Л.А.Туркевич, Г.М.Чебан. – Чернівці, 1995; Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – Ч.1: Главные тенденции политических взаимоотношений. – Москва, 1988; Хотинська війна (до 380-річчя). 22 жовтня 2001 р.: Мат. Міжнар. наук. конф., присвяченої 380-річчю Хотинської війни. – Чернівці, 2002; Сас П.М. Політико-правові засади воєнної служби запорожців та грошова винагорода їм за участь у Хотинській війні 1621 р. // Укр. іст. журн. – 2005. – №6. – С.4–33; Його ж. Чисельність запорозького війська у Хотинській битві 1621 р. // Там само. – 2010. – №2. – С.17–37; Його ж. Витоки українського націотворення. – К., 2010; Піценко С. Участь українських козаків у Хотинській війні в джерелах та історіографії (до початку XX ст.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – Вип.18. – К., 2009. – С.181–186.

Козаки воювали проти нападників у складі річпосполитського війська, до якого, крім найманців, увійшли також постійні підрозділи від воеводств. Українські воеводства держави (на території яких і відбувалися воєнні дії), як і решта, сплачували збільшений проти мирного часу військовий податок, а шляхта формувала корогви на війну й готувалася до участі у загальному ополченні – посполитому рушенні. Статтю написано на основі виявлених в актових книгах Центрального державного історичного архіву України, м.Київ (ЦДІАК України) документів, що стосуються переважно Волині. Акти ці висвітлюють кілька аспектів Хотинської війни 1621 р., які лише побіжно згадуються в історичній літературі, або й зовсім ще не вивчені. Зокрема, вдалося визначитися з часом оголошення турецьким султаном війни Речі Посполитій. Інші аспекти більше стосуються Волині, а саме створення полку Волинського воеводства і його участі у Хотинській битві, організації у воеводстві посполитого рушення, причин, через які затягувалося його з'єднання із загальним ополченням Речі Посполитої на чолі з королем Сигізмундом III Вазою, яке збиралося поблизу Львова (проте, до Хотина дійти так і не встигло). Чи не найбільшу групу серед виявлених документів становлять акти про татарський напад на Волинь 13–15 вересня 1621 р., що відбувся в контексті Хотинської війни.

Оголошення війни турецьким султаном

Це питання в наявних публікаціях або не розглядалося взагалі, або ж факт оголошення війни без жодних підтверджень переносився на весну, коли турецьке військо на чолі з султаном уже вирушило зі Стамбула в напрямі Адріанополя. Однак у такому разі незрозуміло, чому ж на вальному сеймі Речі Посполитої, що тривав упродовж 3 листопада – 11 грудня 1620 р.², розглядалися конкретні питання підготовки до війни: встановлення податку на спорядження війська, формування та наймання окремих підрозділів, скликання посполитого рушення тощо? Ішлося також про залучення Війська Запорозького до війни з Туреччиною³. Так само незрозуміло, чому на початку 1621 р. уряд у Варшаві здійснював конкретні заходи в руслі підготовки до війни?

Про оголошення Туреччиною восени 1620 р. війни Речі Посполитій прямо сказано у виявленому нами документі – універсалі короля Сигізмунда III Вази від 28 травня 1621 р. до шляхти Волинського воеводства. У документі насамперед нагадувалося про цей факт, який мав місце восени 1620 р. («[...] за зламанимъ примеря по присежоного през поганина за оголошенем противко нам войны за однесенем от поганства осени прошлое»), після чого повідомлялося про виступ турецького війська на чолі з султаном зі Стамбула в напрямі Адріанополя, звідки воно через 49 ночівель мало прибути до

² Див.: Chronologia Polska. – Warszawa, 1957. – S.483.

³ Konstytucje seymu walnego koronnego warszawskiego roku 1620 // Volumina Legum. – T.3. – Petersburg, 1859. – S.176–198. Розміри і способи збору податків, установлених сеймом для ведення війни проти Туреччини, викладено в доданому до конституції «Універсалі поборовому» (див.: Ibid. – S.187–198).

Кам'янця-Подільського. Відтак Сигізмунд III Ваза оголосив другі віці на воеводське посполите рушення (означало підготовку до виступу в призначене місце збору після оголошення третіх віці)⁴.

Широку й конкретну інформацію про час оголошення Туреччиною війни подав Якуб Собеський. Згідно з його свідченнями, султан Осман II восени 1620 р., невдовзі після перемоги турецького війська у Цецорській битві (початок жовтня того року), «наказав оголосити у всіх областях своєї держави війну з Польщею. Чиновники проголошували почергово в усіх провінціях, містах і селах Азії та Африки, що поляки – найзліпші вороги Оттоманської Порти. Усі чоловіки без різниці у віці та стані зобов'язувалися взяти участь у поході. Військам європейської Туреччини та найближчих до Константинополя місцевостей задалегідь було призначено день для збору; покликаний був із Криму хан Джанібек Гірей. Бунчук із кінської гриви, встановлений перед палацом, означав, що Осман особисто візьме участь у майбутній війні. [...] Султан подумки вже володів Польщею, уже розподіляв між пашами її замки, міста та провінції як безсумнівну здобич. [...] ніщо не могло вплинути на наміри Османа, і Польща, а разом і весь християнський світ, затремтіли при першій звістці про згубну війну. Король скликав чини на сейм до Варшави. Відправлено було посольства: до папи, імператора Фердинанда й до решти християнських володарів; усе християнство було оповіщене про майбутню війну за віру й запропоновано спільний союз супроти спільного ворога»⁵.

Згідно з поданою польськими істориками інформацією, турецький план війни спочатку передбачав у результаті головного удару в напрямі Львова й допоміжного – на Краків розбити основні сили поляків, після чого, розділивши військо на чотири частини, просуватися в глиб країни. Татарська орда мала розоряти тили ворога. Наказ про мобілізацію турецька армія отримала 1 березня 1621 р., а її азійські підрозділи повинні були зосередитися до 1 червня поблизу Стамбула. Однак уже 10 травня військо на чолі з султаном вирушило в північному напрямі, за два тижні досягло Адріанополя, звідки 7 червня попрямувало до Дунаю. Місяць по тому, упродовж 11–18 липня, турки переправилися через цю ріку, водночас татари подолали Дністер⁶. Зрештою, у результаті уточнення командуванням обох воюючих сторін планів місцем основної битви стала територія поблизу фортеці Хотин.

Сейм кінця 1620 р. проходив під знаком підготовки до війни. В ухваленій конституції найбільше уваги приділялося питанню коштів на постійне військо (їх вистачало на оплату 35 тис. жовніврів). Також шлося про

⁴ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.122. – Арк.398 зв. – 400 зв. – Акт 254 (цит. текст: Арк.399). Віці – оповіщення, що їх надсилав король шляхті з метою виклику до загального ополчення (посполитого рушення) для захисту Вітчизни. Зазвичай були триразовими: перші два – аби шляхтичі підготувалися до походу, а після третіх призначався день загального збору по повітах, де й нагадувалося, коли й куди слід з'явитися.

⁵ История Хотинского похода Якова Собеского. 1621 // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып.2 (первая половина XVII ст.). – К., 1896. – С.49–50. Я.Собеський був одним із комісарів, призначених сеймом для супроводу війська у Хотинській кампанії 1621 р. Згадану працю написав на основі власного діаріуша про війну.

⁶ *Лях В., Хойнецький С.* Хотинська битва 2 вересня – 9 жовтня 1621 р.: роздуми науковців // Хотинська війна (до 380-річчя)... – С.119.

залучення Війська Запорозького. У статті під назвою «Козаки» вказано: «Якщо нам дійде до війни з поганством, то по волі-неволі доведеться брати військо козацьке на службу Республіці; ухвалою сейму їм призначено платню, з тією, однак, умовою, аби вони перебували під регіментом нашого гетьмана»⁷. Великий гетьман литовський Ян-Кароль Ходкевич, призначений головнокомандувачем у війні проти Туреччини, окрім постійного війська і запорозьких козаків розраховував також на наймані (або затяжні) іноземні підрозділи⁸. Як завжди за таких обставин, планувалося й скликання посполитого рушення⁹, яким опікувався сам король Сигізмунд III Ваза, котрий і мав його очолити.

Встановлення факту офіційного оголошення турецькою стороною війни Речі Посполитій має значення ще й у тому сенсі, що може послужити припиненню дискусії навколо Цецорської 1620 р. і Хотинської 1621 р. кампаній та трактуванню їх як епізодів однієї польсько-турецької (Хотинської) війни 1620–1621 рр.¹⁰ На наш погляд, це були окремі події, що різнилися метою й масштабами дій. Перемога турецької сторони у Цецорській битві надихнула султана на спробу реалізації амбітних планів щодо підкорення польсько-литовської держави, а в подальшому і Європи загалом. Саме з цією метою Туреччина й оголосила восени 1620 р. війну Речі Посполитій – із великою вірогідністю можна припустити, що це відбулося у жовтні – листопаді.

Формування полку Волинського воеводства

Ця група виявлених документів є чималою й доволі інформативною, аби на основі їх вивчення можна було відновити не тільки картину формування і дій Волинського полку, але й крізь призму подій на Волині скласти уявлення про те, що відбувалося в інших воеводствах Речі Посполитої, насамперед українських.

Із документів стало відомо про татарський напад на Волинь узимку 1621 р. – про це йшлося на сеймику Волинського воеводства, що відбувся 9 березня того року в Луцьку¹¹. Зокрема, для захисту Волині було обрано полковника Волинського воеводства – ним став князь Юрій з Острога

⁷ Volumina Legum. – Т.3. – S.181.

⁸ Див., напр., два акта від 20 січня 1621 р. про надання королем Сигізмундом III Вазою капітанам королівської піхоти Арчибальдові Кармікелу та Вільгельмові Керту дозволів на «затяг» найманців, відповідно, у Шотландії й Померанії для війни проти Туреччини (див.: Archiwum Główne Akt Dawnych (Warszawa; далі – AGAD). – Metryka Koronna. – 166. – K.434 v. – 435 v). Цифрові копії цих та інших документів із польських архівів, на які зроблено посилання в нашій статті, уже одержано ЦДІАК України – їх буде включено до ф.2236, оп.4 («Архівна українська. Документи з фондів закордонних архівів. Копії»).

⁹ Volumina Legum. – Т. 3. – S.177.

¹⁰ Див., напр.: Підкова І. Хотинська війна 1620–21 // Довідник з історії України. – К., 2001. – С.1024–1025; Степанков В. Історичне значення участі українців у польсько-турецькій війні 1620–1621 рр. // Хотинська війна (до 380-річчя)... – С.8–15; Григор'єва Т. Укладання миру після Хотинської війни (1620–1621 рр.): Спроба переоцінки досягнутих домовленостей // Україна в Центральній-Східній Європі. – Вип.9/10. – К., 2010.

¹¹ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.122. – Арк.661–662 зв. – Акт 361.

Заславський¹², а також трьох повітових ротмістрів (від Луцького, Володимирського й Кременецького повітів). У розпорядження полковника на утримання цих корогах мали надійти кошти, зібрані як «податок на повітового жовніра» волинським воеводським поборцем Юрієм Чапличем-Шпановським¹³. Уже в день роботи сеймика, 9 березня, волинський полковник князь Ю.Заславський і всі три ротмістри корогах повітових жовнірів – гусарської, козацької й пішої – Роман Гулевич, Олександр Богусевич і Михайло Калусовський, заявили перед Луцьким гродським урядом про готовність до проведення попису¹⁴ Волинського полку, зібраного неподалік від Луцька, між селами Теремне і Двірець¹⁵.

Король Сигізмунд III Ваза своїм універсалом від 20 квітня 1621 р. до ротмістрів, поручників і всіх жовнірів Речі Посполитої розпорядився збиратися для протидії очікуваному нападу ворога в місця, визначені великим гетьманом литовським Я.-К.Ходкевичем¹⁶. Подальше формування Волинського полку¹⁷, насамперед грошове забезпечення повітових корогах за рахунок військового податку, було у центрі уваги сеймику Волинського воеводства, що відбувся 21 липня 1621 р. в Луцьку. Питання про недоплату шляхтою цього податку стояло настільки гостро, що волинський полковник князь Ю.Заславський невдовзі, 29 липня, засвідчив перед Луцьким гродським урядом цю недоплату, обвинувативши у бездіяльності воеводського поборця Ю.Чаплича-Шпановського¹⁸. На сеймику було засвідчено (атестовано) оплату, що її власним коштом здійснив Ю.Заславський, 500 жовнірів повітових корогах Волинського воеводства, які вже відмовлялися від служби, не одержавши від поборці належної платні¹⁹. Про труднощі зі збором військового податку на Волині йдеться у свідченні возного перед Луцьким гродським урядом від 3 серпня 1621 р. про вручення ним близько 20 позовів до гродського суду у справі неналежної сплати. Серед неплатників названо, зокрема, великого гетьмана литовського Я.-К.Ходкевича, коронного польного гетьмана Станіслава Любомирського і самого полковника Волинського воеводства князя Ю.Заславського²⁰.

¹² Відомостей про цю історичну особу виявлено небагато. Так, народився князь 1592 р. (див.: Довідник з історії України. – К., 2001. – С.252), а помер 18 жовтня 1636 р. (див.: *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XIII wieku. Spisy. – Z.5: Urzędnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. – Kórnik, 2007. – S.122–123*). В останньому виданні йдеться також про призначення Ю.Заславського володимирським старостою (номінація – 23 липня 1635 р., до виконання обов'язків приступив 2 листопада). Із документів і свідчень очевидців випливає, що полковник Волинського воеводства у вересні 1621 р. утримував разом з іншими підрозділами річпосполитського війська центральну частину лінії хотинської оборони. Згадки про нього див.: *История Хотинского похода Якова Собеского...* – С.75, 79, 86.

¹³ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.123. – Арк.459 зв. – 460 зв. – Акт 433.

¹⁴ Попис – огляд війська з фіксацією особового складу у спеціальних списках (компутах або реестрах), де відзначалося озброєння шляхтичів, кількість і масть коней та ін.

¹⁵ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.120. – Арк.368 зв. – 369. – Акт 397 (у нумерації аркушів тут збій – її частково повторено двічі, тому пошук документа – за номером акта).

¹⁶ Там само. – Спр.122. – Арк.358 – 358 зв. – Акт 232.

¹⁷ Окремі відомості щодо іменного складу корогах Волинського полку, незаконного стягнення стацій зі шляхетських і духовних маєтків, нічлігів тощо див.: Там само. – Арк.362–363 зв. – Акти 234, 235; Арк.738 зв. – 739. – Акт 392; Спр.123. – Арк.173 – 173 зв. – Акт 133; Арк.179 зв. – 180. – Акт 139; Арк.206–207. – Акт 173; Арк.209 зв. – 210. – Акт 177; Арк.512–516 зв. – Акт 481; Спр.124. – Арк.34 зв. – 35. – Акт 414.

¹⁸ Там само. – Спр.123. – Арк.459 зв. – 460 зв. – Акт 433.

¹⁹ Там само. – Спр.122. – Арк.659 зв. – 660 зв. – Акт 360.

²⁰ Там само. – Спр.123. – Арк.487–488 зв. – Акт 458.

Оцінку зусиль воеводства, спрямованих на формування полку й направлення його до місця бойових дій, уміщено в листі Я.-К.Ходкевича до волинської шляхти від 4 серпня 1621 р., написаному з табору поблизу Хотина. Із контексту документа зрозуміло, що це – відповідь гетьмана на повідомлення з Волині про великі військові зусилля тамтешніх обивателів. Зокрема, у листі командувача війська Речі Посполитої йшлося про те, що король незадоволений обранням Ю.Заславського полковником, яке відбулося всупереч його волі, а також що виставлене від воеводства військо не відповідає наведеним у пописі відомостям. А на скарги волинської шляхти на свавільні дії й збитки, заподіяні запорозькими козаками під час переходу під Хотин (при цьому постраждали й маєтності Я.-К.Ходкевича), гетьман відповідав, що, ураховуючи ситуацію, він жодним чином не може запобігти таким обставинам²¹.

До війська Речі Посполитої, що брало участь у Хотинській війні, входили й підрозділи, сформовані коштом окремих осіб. Відомо, що такі загоны виставили Сигізмунд III Ваза та королевич Владислав. Своім універсалом від 30 квітня 1621 р. з Варшави король звернувся до адміністраторів маєтків покійного краківського каштеляна князя Януша Острозького (йдеться про Острозьку ординацію після смерті 1620 р. останнього представника династії «некоронованих королів Русі» – Острозьких) з розпорядженням повідомити всім зобов'язаним військовою службою Речі Посполитій про необхідність прибути на 10 травня до гетьмана Я.-К.Ходкевича для участі у відсічі ворогам Корони²². Про те, як саме було виконано цей королівський універсал, знаходимо відомості у Я.Собеського: «Із числа панів [...] слід згадати тих, хто власним коштом виставив частину війська, а саме князя Домініка на Острозі Заславського²³, спадкоємець краківського каштеляна Януша Острозького доставив 600 солдатів піших і кінних»²⁴. У виявлених документах також йдеться про участь у війні власних підрозділів Ю.Заславського, зокрема гусарської²⁵ й піхотної, очолюваної ротмістром Тишковським, корогов²⁶.

Військові підрозділи Волинського воеводства прибули під Хотин і взяли участь у воєнних діях. Документи підтверджують участь трьох повітових корогов із Волині на чолі з ротмістрами Р.Гулевичем, О.Богушевичем і М.Калусовським у Хотинській битві. В одному з актів йдеться про те, що повертаючись з-під Хотина вони стягнули незаконні стації²⁷ з маєтків Олицької волості, належної князеві Альбрехтові-Станіславові Радзивіллау, через що у грудні 1621 р. до актових книг Луцького гродського суду від імені постраждалого було внесено відповідну протестацію²⁸.

²¹ Там само. – Спр.122. – Арк.706 зв. – 707 зв. – Акт 374.

²² Там само. – Арк.374–375. – Акт 242.

²³ Насправді питання, безумовно, вирішувалося адміністрацією маєтностей Острозьких, роль князя Владислава-Домініка на Острозі Заславського, основного спадкоємця Януша Острозького, який народився близько 1617 р., була номінальною.

²⁴ Історія Хотинського походу Якова Собеского... – С.53.

²⁵ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.122. – Арк.756 зв. – Акт 399.

²⁶ Там само. – Спр.123. – Арк.521 зв. – 522. – Акт 486.

²⁷ Стація – натуральна або грошова повинність на утримання війська.

²⁸ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.123. – Арк.836 зв. – 838 зв. – Акт 814.

Організація посполитого рушення на Волині

Про організацію, роль і місце посполитого рушення у воеводствах Речі Посполитої під час Хотинської війни документи та нарративні джерела повідомляють небагато й досить невизначено, через що в наявних публікаціях є тільки окремі згадки про це. Навіть добре обізнаний Я.Собеський обійшовся загальними фразами: «Щодо посполитого рушення, то про нього нехай нащадки не чекають від мене достовірних відомостей; оскільки не всі воеводства й повіти прислали свої ополчення Сигізмундові у Львів до призначеного дня, то й складно судити про їх кількість»²⁹.

Інформативно насичені документи про посполите рушення Волинського воеводства відклалися в актових книгах Луцького ґродського суду, де засвідчується проведення попису повітових корогов Волинського полку й посполитого рушення у березні 1621 р.³⁰ У вже згадуваному королівському універсалі до волинської шляхти від 28 травня 1621 р. було оголошено другі віці на посполите рушення у зв'язку з виступом турецького війська у похід³¹ (відомостей про перші віці не виявлено). Універсал до обивателів Волині про треті віці Сигізмунд III Ваза видав 14 серпня у Варшаві, призначивши збір посполитого рушення на 4 жовтня поблизу Львова (дата й місце стосувалися всіх воеводств Речі Посполитої). Датою попереднього збору ополчення Волинського воеводства в універсалі визначалося 13 вересня, а місцем збору – місто Луцьк³². 5 вересня 1621 р. (тобто, коли вже розпочалася Хотинська битва) король із Варшави звернувся з листом до магістрату Львова з повідомленням про намір прибути в місто разом із посполитим рушенням великопольських воеводств³³.

Саме 13 вересня, у день, визначений королівським універсалом для збору в Луцьку волинського посполитого рушення³⁴ з тим, щоби після цього вирушити в напрямі Львова, почався нищівний татарський напад на Волинь, що тривав упродовж 13–15 вересня (детальніше про це див. нижче). Шляхта тоді (в перший понеділок по народженню Панни Марії – Різдва Богородиці) таки з'їхалася до головного міста воеводства: «На елекцьцю на обиране депутатом и за універсалом короля его мл. изехали мы се были»³⁵. Про подальші події на Волині щодо збору загального ополчення йдеться в універсалі волинського воеводи князя Ю.Заславського від 24 вересня з Дубна до шляхти воеводства. Із контексту акта випливає, що 13 вересня в Луцьку збір посполитого рушення було призначено на 30 вересня поблизу Дунаївців (нині – Хмельницька обл.), аби потім прибути під воеводською корогвою до Львова. Однак воевода застеріг, що на шляху до Дунаївців – 30-тисячна татарська орда, кіш якої розташувався за 2 милі від Тернополя, тому розпорядився зібратися 30 вересня або наступного дня поблизу Берестечка (нині – Волинська обл.), звідки вже рушати до Львова³⁶.

²⁹ История Хотинского похода Якова Собеского... – С.52–53.

³⁰ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.122. – Арк.76–77 зв. – Акт 116.

³¹ Там само. – Арк.398 зв. – 400 зв. – Акт 254.

³² Там само. – Арк.723–724 зв. – Акт 384.

³³ Центральний державний історичний архів України, м.Львів. – Ф.132. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.1–2.

³⁴ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.122. – Арк.723–724 зв. – Акт 384.

³⁵ Там само. – Спр.123. – Арк.605 зв. – Акт 579.

³⁶ Там само. – Спр.124. – Арк.448 зв. – 449 зв. – Акт 581.

Початком жовтня датовано групу зроблених за поданням окремих волинських шляхтичів актових записів до Луцького гродського уряду про неможливість узяти участь у посполитому рушенні через хвороби³⁷. А найголовнішою причиною вказувався татарський напад на Волинь 13–15 вересня 1621 р., у результаті чого шляхтичі, маетки яких було розорено, заявляли перед урядом, що не мають «за чим и на чом» стати на посполите рушення³⁸. Окремим сюжетом виділяється перебування на території Волині ополчення Пінського повіту, де йому було визначене місце попереднього збору, після чого для виконання оголошених королівським універсалом третіх віці рухатися на 4 жовтня до Львова. Від імені пінської шляхти до книг Луцького гродського суду 2 жовтня було внесено два акта – універсал хоружого Пінського повіту Яна Федюшка від 11 вересня з Пінська до шляхти про призначення на 25 вересня попереднього збору повітового посполитого рушення поблизу містечка Соколя (Сокола) Луцького повіту Волинського воеводства (неподалік від кордону з Пінщиною)³⁹ та лист частини шляхти Пінського повіту від 2 жовтня з Соколя, яким вони засвідчили своє прибуття 25 вересня до цього містечка, але станом на 2 жовтня все ще не дочекалися ані хоружого, ані маршалка, ані решти шляхти повіту. Своім листом пінські шляхтичі стверджували неможливість через викладені причини виконати королівський універсал про треті віці щодо прибуття до Львова на 4 жовтня⁴⁰.

З аналізу документів випливає, що станом на 4 жовтня короля у Львові ще не було. Саме цим числом датовано його написаний у Любліні лист до бургомистра Старої Варшави⁴¹. Однак, як повідомляв Я.Собеський, звістку про укладення 9 жовтня 1621 р. польсько-турецького перемир'я Сигізмунд III Ваза одержав саме у Львові: «Гнезненський пробощ Шолдрський (виконував тоді функції спеціального посланця – *Авт.*) знайшов короля у Львові, де він разом з ополченнями великопольських воеводств очікував відомостей з армії. Напад татар дещо сповільнив прибуття ополчень із руських земель, а запалені ними села освітлювали Сигізмундові шлях. [...] Король із незадоволенням сприйняв звістку про укладення миру з Османом, вважаючи, що його особиста присутність на війні та слава його імені могли б посприяти збільшенню його перемоги й честі нації. Поза тим безсумнівно, що турки наполегливіше почали клопотатися про укладення миру після того, як полоненики принесли до табору звістку про наближення короля з незліченими силами»⁴². А посполите рушення Волинського воеводства, судячи з цього, до Львова так і не дійшло. Принаймні відповіді на це питання у виявлених у ЦДІАК України документах немає.

³⁷ Там само. – Спр.123. – Арк.632 зв. – 633 зв. – Акти 611, 612.

³⁸ Там само. – Арк.603–604 зв. – Акти 575, 577; Арк.605 зв. – Акт 579; Арк.610 зв. – 611. – Акт 587.

³⁹ Там само. – Спр.124. – Арк.814–814 зв. – Акт 725.

⁴⁰ Там само. – Арк.805 зв. – 806 зв. – Акт 721.

⁴¹ AGAD. – Dokument papierowy. – №940. Цифрова копія цього акта є у ЦДІАК України (ф.2236).

⁴² История Хотинского похода Якова Собеского... – С.124, 126.

Татарський напад на Волинь 13–15 серпня 1621 р.

Питання про кількісний склад татарських орд, їх роль і участь у Хотинській війні практично недосліджене. У наративних джерелах та працях істориків цей аспект кампанії висвітлено надто скупо, часто – загальними фразами або й суперечливо. Найперше це стосується кримських татар, адже інформація про участь у воєнних діях ногайців на чолі з Кантемір-мурзою (Білгородська орда у цей час перебувала в безпосередній васальній залежності від турецького султана) дещо конкретніша та вагоміша. Зокрема, відомо, що Кантемір-мурза привів під Хотин 80-тисячне військо, ставши табором на березі Дністра й перерізавши шлях на Кам'янець-Подільський – тилову базу війська Речі Посполитої. На початку Хотинської битви він із 50-тисячним контингентом через Замостя вирушив на Люблін, де, як повідомляв кам'янець-подільський мемуарист Аксент, «наробив багато шкоди, спалив і розорив область та повернувся через 15 днів із великою здобиччю»⁴³.

Що стосується кримських татар, то навіть відсутня єдина думка про кількісний склад орди, яка брала участь у Хотинській війні. Є відомості, що Джанібек Гірей прибув під Хотин з 50-тисячним військом⁴⁴. Аксент писав, що 2 або 3 вересня кримський хан привів до місця битви 130-тисячну орду, розташувавшись табором позаду турецького війська над Прутом⁴⁵. За свідченням Я.Собеського, дії татар в українських землях фіксувалися вже на початку літа 1621 р., зокрема в районі Скали-Подільської (нині – Тернопільська обл.), а також Браги (населений пункт на лівому березі Дністра навпроти Хотина)⁴⁶.

Більше відомостей маємо про похід кримських татар з-під Хотина в українські воеводства Речі Посполитої у вересні – під час самої битви. Увагу сучасників та істориків до обставин, за яких розпочалася ця виправа, привернули насамперед гострі суперечки між турецьким і татарським очільниками. Суть конфлікту викладено по-різному. За однією з версій, хан Джанібек Гірей, не узгодивши своїх дій із турками, послав у здобичницький похід власного молодшого брата – нурадін-султана Азамата Гірея з великою ордою⁴⁷. За іншою – хан відмовився виконати султанів наказ про здійснення цієї виправи, через що похід і очолив Азамат Гірей⁴⁸.

Виявлена у ЦДІАК України значна група документів стосується татарського нападу на українські землі, найбільше – на територію Волинського воеводства 13–15 вересня 1621 р. Безумовно, цей похід мав на меті розорити тили річпосполитського війська, а найперше – перешкодити загальному збору посполитого рушення поблизу Львова, звідки воно мало виступити під Хотин. Про загрозу татарського нападу король повідомляв

⁴³ Кам'янецька хроніка, складена Агопом, доповнена й продовжена його рідним братом Аксентом // Жовтень. – 1985. – №4. – С.99–100.

⁴⁴ Алекберли М.А. Хотинская война (1621 г.). – Черновцы, 1957. – С.73.

⁴⁵ Кам'янецька хроніка... – С.99.

⁴⁶ История Хотинского похода Якова Собеского... – С.53–54, 96, 117.

⁴⁷ Там же. – С.73; Алекберли М.А. Хотинская война... – С.93.

⁴⁸ Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – Москва; Ленинград, 1948. – С.100.

уже 30 серпня 1621 р. у своєму універсалі з Варшави до шляхти й міщан Волинського воеводства (документ записано в актову книгу 10 вересня): «Маю певну від гетьманів з обозу і стражників наших пересторогу, що хан татарський з усією своєю потугою, поминувши війська наші, хоче обернутися Чорним шляхом на Волинь і там замисли свої неприятельські над волондіннями нашими виконувати»⁴⁹.

І все ж, незважаючи на попередження, на Волині напад було сприйнято як несподіваний, із наголошенням на тому, що стався він відразу після свята Різдва Богородиці. Судячи з описаних у документах розмірів збитків, татарський удар був нищівним, здійсненим «великою моцою и потугою в крае тутошние Волынские»⁵⁰. Записи про це у великій кількості внесено в актові книги, починаючи з 20-х чисел вересня, у жовтні й до кінця 1621 р., менше – на початку наступного року. У них ідеться про загибель або полонення родичів шляхтичів-скаржників та їхніх підданих, розграбування, руйнування й спалення населених пунктів, захоплення худоби. Розміри збитків у більшості випадків засвідчував возний після огляду маєтків, насамперед для того, аби убезпечити їх власників від покарання за несплату податків або неучасть у посполитому рушенні.

У містечку Птича Дубнівської волості з належними до неї селами – маєтності князя Януша-Францішка Заславського (держання Олександра Соколдовського), «становиско албо кочовиско и ночлиг тые неприятеле Кръжа (Хреста – Авт.) светого мели». Звідси татарські загони розійшлися по околиці, більшість сіл вони спалили «аж до кгрунъту», а багатьох людей «такъ плъти мужское, яко и белоголовское»⁵¹ и детокъ малых в плен, а других посекали, постинали и помордовали»⁵².

У галичанському маєтку (села Галичани, Зборошів і Скриголови Луцького повіту), належному київському підкоморієві Стефанові Немиричу (батько відомого Юрія Немирича), татари вбили 144 літніх чоловіків, а старших жінок, які намагалися втекти разом з онуками, наздогнали й потопили в болоті. Натомість усіх молодих чоловіків, жінок і дівчат забрали в полон. Урядника Яна Станіславського, який захищав «немалый спрятъ» і «шкатулу» з документами, нападники порубали шаблями. Після відходу татар піддані С.Немирича з іншого його маєтку – Голятина, збирали тіла загиблих із галичанської маєтності «по полях и дубровах», і звозили на цвинтар біля церкви⁵³.

У селі Рогізна, діничному маєтку Василя Рогозинського, татари «забили и розъсекали» його батька – Матвія Рогозинського. Дружину Марушу з Четвертенських із дітьми й усією челяддю забрали в полон, стрія Семена Рогозинського вбили, а його дітей – сина й доньку з домочадцями, теж

⁴⁹ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.124. – Арк.97 зв. – 98 зв. – Акт 437.

⁵⁰ Там само. – Спр.123. – Арк.652–652 зв. – Акт 624.

⁵¹ Тобто, жінок – від звичаю у заміжжі пов'язувати голову білою наміткою.

⁵² ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.123. – Арк.618 зв. – 620. – Акт 598. Про втрату «шкатули» з грішми, листами-записами, контрактами та ін. важливими документами під час татарського нападу на містечко Птича свідчив перед Луцьким гродським судом 22 лютого 1622 р. дубнівський єврей Мошко Іцкович (див.: Там само. – Спр.126. – Арк.269–270. – Акт 350).

⁵³ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.123. – Арк.835 зв. – 836 зв. – Акт 813.

забрали в неволю. Маєток ущент сплюндрували, «дом толко самъ, стени голые, zostавили»⁵⁴. Утекти від татар «в одных сукнях, яко ходили» пощастило князеві Кирикові Масальському з дружиною, які на човні подалися до містечка Торговиці. Його ж підданих із села Вольничі «одных постинали, других до орды зъ жонами *из детми* и зо всею маєтностю их попроварили»⁵⁵.

Обидва села маєтку Адама Урсула-Рудецького – Рудку і Вороничі, татари вщент зруйнували («же се толко пустки голые zostали»), а худобу угнали. 130 чоловіків, жінок і дівчат, які 13 вересня працювали в полі поблизу Вороничів, забрали «в неволю поганскую», урядника ж Яна Гаєвського, який наглядав за роботою – убили⁵⁶. Усі ці події – лише невелика часточка того, що відбулося на Волині в понеділок 13 вересня 1621 р., у перший день татарського нападу. А таких днів загалом було три. Про них розповідають численні документи, записані в актові книги⁵⁷.

У деяких актах цієї групи, крім інформації про заповідяні татарами збитки, є відомості стосовно власне Хотинської війни – щодо посполитого рушення Волинського воеводства, а також про безпосередню участь деяких шляхтичів у битві поблизу Хотина. Через знищення маєтків окремі обивателі заявили про свою неспроможність узяти участь в ополченні. Так, князь К.Масальський, розповідаючи про повне розорення його села Вольничі, підкреслював, що татари захопили все «сребро, золото, шаты, кони, рынъштунки военъные, што се было до войны на посполитое рушенъе наготовано», відтак він не мав «за чим и на чом на тоє посполитое рушенъе ехатъ»⁵⁸. Подібні заяви в актові книги внесли Войтех Защинський⁵⁹, Гельжбета з Хмелева Станіслава Раєцька («и*ж* тепер не могу в посполитое рушенъе збройно виправитьъ») ⁶⁰, Михайло Гулевич⁶¹, а також брацлавський каштелян Ян Харлинський, який володів маєтностями у селах Ліпа й Бужани Луцького повіту⁶².

Не одразу після татарського нападу, а в листопаді та навіть у грудні 1621 р. й пізніше, записи про розорення вносили до актових книг шляхтичі – безпосередні учасники Хотинської битви, які на той момент поверталися додому. Згадуваний С.Немирич відзначав, що його галичанський маєток у Луцькому повіті було розорено татарами 13–14 вересня, а він тоді «был на послуже Речи Посполитое в обозе зъ их мл. паны гетманы – з великимъ литовскимъ и полнымъ коронънымъ въ войску противко поганомъ

⁵⁴ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.123. – Арк.652–652 зв. – Акт 624; Арк.703–705 зв. – Акт 676; Арк.771–772 зв. – Акт 740.

⁵⁵ Там само. – Арк.610 зв. – 611. – Акт 587; Арк.809–809 зв. – Акт 778.

⁵⁶ Там само. – Арк. 659 зв. – 660. – Акт 632; Арк.808 зв. – 809. – Акт 777.

⁵⁷ Там само. – Спр.123. – Арк.603 зв. – 604 зв. – Акти 576, 577; Арк.605 зв. – 606 зв. – Акт 580; Арк.728 зв. – 729. – Акт 700; Арк.660–660 зв. – Акт 633; Арк.694–695. – Акт 665; Арк.696–696 зв. – Акт 667; Арк.729–729 зв. – Акт 701; Арк.806–807. – Акт 774; Спр.126. – Арк.21–21 зв. – Акт 5; Арк.95–96 зв. – Акти 105, 106; Арк.267 зв. – 268. – Акт 348; Спр.130. – Арк.466 зв. – 467. – Акт 507.

⁵⁸ Там само. – Спр.123. – Арк.610 зв. – 611. – Акт 587.

⁵⁹ Там само. – Арк.603–603 зв. – Акт 575.

⁶⁰ Там само. – Арк.604–604 зв. – Акт 577.

⁶¹ Там само. – Арк.605 зв. – Акт 579.

⁶² Там само. – Арк.662–663. – Акт 636.

туркомъ и татаромъ»⁶³. С.Немирич повернувся з обозу додому у Черняхів (нині – Житомирська обл.) дуже хворим. Подібно свідчили інші учасники битви – наприклад, Даніель Сло-Малинський та Петро Косаківський⁶⁴. А Марко Миколаевич Хрінницький «в той експедицији турецкой од рукъ поганьскихъ полегль», його тіло було перевезене у село Берестечко, яким (а також селом Вичолків) володів небіжчик, і відспіване у місцевій церкві⁶⁵. Відчутне розорення Волині унеможливило сплату податків у визначеному розмірі, що призначалися на військові потреби. Про це свідчать присяги підданих, унесені до актових книг після татарського нападу⁶⁶.

Узагальнений опис, фактично згадку, вересневого 1621 р. татарського наїзду подав Я.Собеський: «Нуредин, ханів брат, розпустивши свої заго-ни на рівнинах злочівських, зборівських та ярчовських, жорстоко спустошив землі Руську, Волинську й Белзьку, палив міста та села, уганяв коней і худобу, уводив в ясир селян різних статей і віку, рівно як і шляхту, так що стогін полонеників лунав у турецькому таборі»⁶⁷.

Татарський напад у вересні 1621 р., насамперед на українські воеводства Речі Посполитої, турецьке командування спланувало як складову всієї військової кампанії. У результаті було не тільки розорено й знекровлено кілька регіонів, але й уповільнено формування посполитого рушення, зокрема Волинського воеводства, і збір його в королівському таборі поблизу Львова, звідки воно мало вирушити до Хотина.

⁶³ Там само. – Арк.835 зв. – 836 зв. – Акт 813.

⁶⁴ Там само. – Арк.711 зв. – 714. – Акти 684, 685.

⁶⁵ Там само. – Арк.695–696. – Акт 666.

⁶⁶ Там само. – Арк.813 зв. – 814 зв. – Акт 783; Арк.827 зв. – 828. – Акт 799; Арк.831–831 зв. – Акт 805; Спр.126. – Арк.82 зв. – 83. – Акт 88; Арк.192. – Акт 235; Арк.200 зв. – 201. – Акт 251; Арк.256–256 зв. – Акт 332.

⁶⁷ История Хотинского похода Якова Собеского... – С.126.

The article devoted the 390-th anniversary of battle near Khotyn. Authors, archival historians, offer researches the document package from documental books of Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv. The Ukrainian provinces of Rzeczpospolita activity are covered there. Above all Volyn': the participation of the local gentry (someone still unfairly calling "polish" now) in the arm of Volyn' provinces regiment. The fact of Turkey declaration of war on Rzeczpospolita in autumn 1620 is determined. The research of pospolite ruszenie topic in context of Tatar attack to Volyn' on the 13–15 of September was initiated. Moreover, it is determined that other Tatar activity outside Khotyn was the part of Turkey's plan of war.

П.М.САС*

АРТИЛЕРІЯ У ХОТИНСЬКІЙ БИТВІ 1621 р.

Статтю присвячено вивченню бойового застосування артилерії в битві під Хотиним 1621 р. Приділено увагу технічним параметрам гармат, а також тактиці використання їх османською армією, польсько-литовськими силами та запорожцями. Зроблено висновки щодо ефективності артилерійського вогню під час Хотинської кампанії.

У джерелах, що проливають світло на перебіг Хотинської битви 1621 р., збереглася певна інформація про бойові дії із застосуванням гармат, у тому числі дані про їх кількість. Приміром, у першій половині серпня 1621 р. коронний секретар Я.Задзік отримав звістку про наближення до кордонів Речі Посполитої турецького султана Османа II із 300-тисячною армією (не рахуючи татар) і 250 польовими гарматами, а також про транспортування турками морем до Білгорода (нині – Білгород-Дністровський) 30 важких гармат¹. Із «Кам'янецької хроніки» випливає, що сили Османа II під Хотиним становили 460 тис. вояків при 250 гарматах². Й.Єрлич у своєму творі наполягав на тому, що турецько-татарська армія у Хотинській битві налічувала понад 700 тис. осіб і понад 400 гармат³.

Дослідники, які вивчали війну 1621 р. між Османською імперією та Річчю Посполитою, нерідко з довірою сприймали явно перебільшені дані джерел про бойову могутність армії Османа II під Хотиним. Наприклад, радянський автор М.Алекберлі твердив, що понад 250-тисячна армія турецького султана мала більше 300 гармат великого й середнього калібру⁴. Переконливішою щодо цього видається позиція польського історика Л.Подгородецького, який обстоював думку про те, що турецькі сили налічували 102–108 тис. вояків, декілька десятків тисяч озброєних слуг, а також 62 гармати, у тому числі важкі. Водночас він зазначав, що польсько-литовське військо чисельністю у 25–26 тис. жовнірів (насправді зі слугами воно було помітно більшим) мало 28 гармат, серед яких і декілька важких (до місця боїв їх привів королевич Владислав)⁵.

Дані про 62 гармати вочевидь відображають мінімальну чисельність турецької артилерії під Хотиним, якої, очевидно, насправді було більше. Як випливає із повідомлень одного доволі добре поінформованого польського агента, ще до наведення турками наплавного мосту через Дунай під Ісакчею (Облучицею), у червні 1621 р. переправи через цю ріку чекало близько 100 гармат, яких з огляду на велику вагу не могли перевезти на протилежний берег човнами. Примітно, що найбільші з них суходолом тягнуло до сотні буйволів⁶.

* Сас Петро Михайлович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ.

¹ Я.Задзік до Л.Гембіцького, 2.VIII.1621 // Archiwum Główne Akt Dawnych (Warszawa; далі – AGAD). – Extranea. – 64/106.

² Кам'янецька хроніка / Підготував до друку Я.Тучапський // Жовтень. – 1985. – №4. – С.99.

³ Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terażniejszych czasów / Wyd. Wł.Wojcicki. – Warszawa, 1853. – Т.1. – С.4.

⁴ Алекберли М.А. Хотинская война (1621 г.). – Черновцы, 1957. – С.73; Его же. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII веков. – Саратов, 1961. – С.178.

⁵ Podhorodecki L. Chocim, 1621. – Warszawa, 1988. – С.89–91, 95.

⁶ Реляція польського шпигуна, 15.VI.1621 // Biblioteka Raczyńskich (Poznań; далі – Biblioteka Racz.). – Rkps.№2. – С.842.

Навіть якщо зробити поправку на те, що розвідник міг дещо гіперболізувати чисельність османської артилерії, а також що турки не спромоглися переправити її без втрат (через розрив понтонного мосту на дно пішло 6 гармат), то й у такому випадку Осман II напевно підійшов під Хотин, маючи більше, ніж 62 гармати. До того ж турки перевозили свою артилерію не лише понтонним мостом через Дунай, який став до ладу 11 липня 1621 р. під Ісакчею, а й робили це на інших ділянках ріки. Збереглися розвідувальні дані, згідно з якими 9 липня в районі Ізмаїла султанські вояки переправили на лівий берег Дунаю 14 середніх гармат⁷. Однак не вся артилерія, яку в Османській імперії залучили на війну проти Речі Посполитої, була доставлена під Хотин. Зокрема, вельми дошкульним для Османа II стало те, що чимало його стратегічно важливих важких гармат разом із турецькими кораблями у Чорному морі потопили запорожці⁸.

Що ж до війська українських козаків, максимальна чисельність якого під Хотином становила, на нашу думку, 45–47 тис. осіб⁹, то у джерелах є достатньо надійні повідомлення про його артилерію. Із них випливає, що козаки мали 23 гармати малих калібрів, причому 20 із них були бронзовими, а 3 – залізними¹⁰.

Отже, під час Хотинської битви 1621 р. в армії Османа II налічувалося принаймні на 11 гармат більше, аніж їх мали польсько-литовські сили та запорожці разом узяті. Причому з огляду на наявність у турків гармат великих калібрів вони могли розраховувати на значнішу перевагу в артилерії над своїм супротивником. Приміром, вогнева міць 15 важких гармат війська Османа II незмірно переважала всі дрібні козацькі гармати. Водночас важкі гармати, які були в розпорядженні польсько-литовського командування, через відсутність боєприпасів не могли на рівних змагатися з важкою турецькою артилерією. Утім, ефективність застосування гарматного озброєння у Хотинській битві залежала не лише від кількості стволів і їх калібру, а й, серед іншого, від типів використовуваних боєприпасів, швидкості стрільності та далекобійності. Відтак є потреба розглянути основні тактико-технічні характеристики гармат часів Хотинської битви.

Своєрідним довідником з історії тогочасної артилерії може бути праця А.Пруського «Книга про воєнні рицарські речі і справи» (1555 р.), переклад якої польською мовою побачив світ 1565 р. Попри те, що цей твір вийшов друком за декілька десятиліть до Хотинської війни, він не тільки дає уявлення про артилерійську справу в Європі у другій половині XVI ст., а й робить певну проекцію в перші десятиліття XVII ст., адже надто стрімкого прогресу у цій сфері в ті часи не спостерігалося. Отже, наведемо подані у цьому джерелі деякі дані про типи гармат, скориставшись таблицею, складеною польським істориком Т.Новаком на основі праці А.Пруського¹¹:

⁷ Із реляцій польського шпигуна, 9, 14.VII.1621 // Жерела до історії України-Руси. – Т.1: Матеріали до історії української козаччини / Зібрав і видав І.Крип'якевич. – Л., 1908. – Т.8. – С.228.

⁸ Ю.Вороцький про турецькі справи, 16.VII.1621 // Там само. – Т.8. – С.225.

⁹ Сас П.М. Чисельність запорозького війська у Хотинській битві 1621 р. // Укр. іст. журн. – 2010. – №2. – С.34.

¹⁰ Реєстр полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році // Жерела до історії України-Руси. – Т.8. – С.250.

¹¹ Nowak T. Sprzęt artylerii polskiej XVI wieku w świetle inwentarza z lat 1551–1565 // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1963. – Т.9. – Cz.2. – S.298–302.

Гармата	Маса ствола (центнери) ¹	Маса ядра (фунти) ²	Кількість коней для воза		Кількість пострілів щоденно	Запас ядер на 8 днів	Кількість 4-кінних возів під 8-денний запас		Усього для перевезення ствола, лафета, 8-денного запасу ядер і пороху на 1 гармату		Обслуга 1 гармати	
			під ствол	під лафет			під ядра	під порох	коней	фурманів	гар-маші	поміч-ники
Шарфмеца	100	100	33	6	30	240	15	15	159	160	2	3
Васнлєк	75	70	25	6	30	240	10	10	111	42	2	2
Соловей	60	50	20	4	30	240	7	7	80	30	2	2
Співачка	40	20	13	4	30	240	3	3	41	16	2	2
Картауна	45	45	11	4	30	240	7	7	71	28	2	2
Мортира велика	30	100 ^a	8	4	20	160	10	10	92	35	2	2
Напівкартауна	25	12	6 ^c	—	40	320	2,5	26	26	9	1	1
Напівкулеврина	12	4	4 ^b	—	60	480	1	1	12	4	1	1
Мортира мала	2	5 ^a	6/12 ^b	—	20	160	0,5	0,5	4 ^c	2 ^c	2/12 ^c	4/12 ^e
Фальконет	6	2	2 ^b	—	80	640	1	1	10	3	1/2 ^a	1/2 ^c

Примітки:

1 – Центнер дорівнював 100 фунтам (див.: Nowak T. Sprzęt artylerii polskiej XVI wieku w świetle inwentarza z lat 1551–1565 // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1963. – Т.9. – С.2. – S.301).

2 – Маса снарядів тогочасних гармат вимірювали у нюрнберзьких фунтах – метрологічній одиниці, що дорівнювала 510 г (див.: Nowak T. Op.cit. – S.320).

a – Кам'яне ядро.

b – Стволи польової артилерії возили на лафетах.

v – Шестикінний віз, на якому перевозили 12 стволів.

г – До воза, на якому перевозили 12 стволів.

г – Двоє гармаш на 12 стволів.

д – Один гармаш на 2 стволи.

е – Четверо помічників на 12 стволів.

с – Один помічник на 2 стволи.

У наведеній таблиці насамперед впадає в очі, що тогочасна артилерія, передусім важка, була своєрідною «пересувною мануфактурою війни». Громіздкі дула, маса яких у деяких випадках перевищувала 6 т, а довжина наближалася до 4 м, тягнули декілька десятків коней. Від 4 до 6 коней запрягали в артилерійський лафет, що транспортувався окремо. Кожну таку гармату супроводжувала валка возів з ядрами та порохом. Для перевезення однієї важкої гармати, її лафета та боезапасу потрібні були десятки (іноді – понад півтори сотні) коней, а кількість погоничів могла сягати 60 осіб. Бойова обслуга гармат великих калібрів найчастіше складалася з двох гармашів та двох помічників. Звісно, про високу маневреність тут не йшлося. Мобільнішою була транспортована на лафетах, запряжених кіньми, польова артилерія. Невеликі гармати, наприклад, малі мортири масою 2 центнери, тобто, у цьому випадку – 102 кг, перевозили по декілька одиниць на одному возі.

Скорострільність важкої артилерії була невисокою. Серед іншого це зумовлювалося тим, що такі гармати мали досить довге дуло (його довжину визначали в «ядрах» або «калібрах»), відтак гармаші витрачали чимало часу та зусиль на засипку пороху та закладення ядра у ствольний канал. Приміром, доволі непросто було підготувати до пострілу шарфмеца, яка, за деякими даними, могла мати дуло завдовжки 375 см, масу 6120 кг, заряджалася 100-фунтовим (51 кг) ядром та майже 67 фунтами (близько 34 кг) пороху (співвідношення мас порохового заряду та ядра цієї гармати становило 2:3)¹². Перш ніж приступити до заряджання важкої гармати, обслузі потрібно було охолодити розпечене після пострілу дуло, а також прочистити його від порохового нагару.

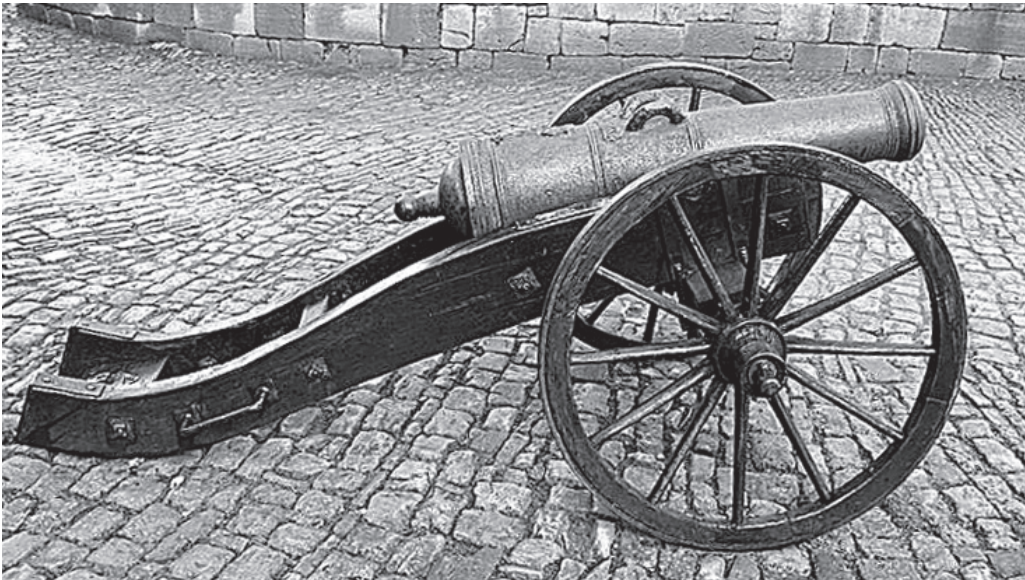

Шарфмеца. XVI ст. Сучасне фото

¹² Nowak T. Op. cit. – S.296, 301.

Підрахунок доводить, що місячний боезапас для гармати, яка стріляла 100-фунтовими ядрами, становив 900 ядер загальною масою близько 90 тис. фунтів (майже 46 т) та 60 тис. фунтів (понад 30,5 т) пороху. Зрозуміло, що оснащення війська важкими гарматами було дуже затратною справою. Недарма така тогочасна світова потуга, як Османська імперія, змогла виставити у Хотинський похід лише кільканадцять важких гармат.

Із наведеної вище таблиці бачимо, що вищу скорострільність порівняно з важкими облоговими та фортечними мали польові гармати, адже вони стріляли значно легшими ядрами, потребували набагато менше пороху для зарядів, що прискорювало сам процес заряджання. Скорострільність фальконета, наприклад, становила до 80 пострілів на день, що у 2,6 раза перевищувало аналогічні характеристики важких гармат.

Фальконет. XVI ст. Сучасне фото

Яким шляхом у подальшому йшов розвиток артилерії? На початку XVII ст. в Голландії відбулося її реформування, у результаті чого розпочався перехід від складних в обслуговуванні довгоствольних гармат 33–38 калібрів, які через їх велику вагу було складно транспортувати, до гармат із середньою довжиною дула 17–28 калібрів. Голландська система, що швидко поширилася у Західній Європі, охоплювала чотири типи гармат на зразок картауни: 48-фунтові повні картауни (калібр 189 мм), 24-фунтові напівкартауни (151 мм), 12-фунтові чвертькартауни (122 мм) і 6-фунтові октави (98 мм).

Одночасно набули поширення ще менші гармати – польові або полкові. Причому особливу увагу звертали саме на зменшення їх ваги. Через це,

Довгоствольні гармати типу колобрини. Гравюра з артилерійського трактату першої половини XVII ст.

приміром, у шведській армії замість бронзових почали відливати гармати із заліза. Трифунтова залізна гармата калібру 79 мм мала дуло завдовжки 15 калібрів і важила лише 625 фунтів, тобто близько 318 кг. Маса дула картауни сягала 3250 кг, напівкартауни – 2250 кг, чвертькартауни – 1370 кг, октави – 1070 кг¹³.

Картауна. Сучасне фото

У XVII ст. в артилерійській справі використовувалося кілька типів снарядів: суцільнолиті чавунні ядра, гранати з різними видами запальників, а також картеч. Скорострільність гармат залишалася порівняно невисокою, і у другій половині XVII ст. важчі з них могли зробити 50–80 пострілів на добу, а легші – близько 100. Якою ж була їх далекобійність? Уявлення про це дає таблиця, складена польським істориком Я.Віммером. І хоча наведені тут дані стосуються шведської артилерії початку XVIII ст., вони не набагато відрізнялися від показників дальності стрільби гармат XVII ст.¹⁴:

При стрільбі суцільнолитими ядрами						
Гармата	Кут траєкторії 0°		Максимальна дальність пострілу		Маса порохового заряду	
	кроків	м	кроків	м	фунтів	кг
Картауна 48-фунтова	950	713	4900	3675	24	10,2
Напівкартауна 24-фунтова	900	675	4840	3630	12	5,1
Чвертькартауна 12-фунтова	600	450	3730	2800	6	2,55
Октава 6-фунтова	600	450	2640	1980	3	1,28
Гармата довга 3-фунтова	500	375	1570	1180	1,5	0,64
Гармата полкова 3-фунтова	400	300	1530	1150	1,5	0,64

¹³ *Wimmer J.* Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. – Warszawa, 1965. – S.320–321.

¹⁴ *Ibid.* – S.327–328.

Продовження таблиці

Максимальна дальність пострілу при стрільбі картеччю (м)	
Гармата 12-фунтова	400
Гармата 6-фунтова	300
Гармата 3-фунтова	225

Максимальна дальність пострілу при стрільбі з мортири – 650 м

Як впливає із цієї таблиці, артилерія навіть на початку XVIII ст., хоч і була модернізована та помітно «схудла» завдяки вкороченню гарматних стволів порівняно з другою половиною XVI – початком XVII ст., усе ж не могла похвалитися великою далекобійністю при стрільбі ядрами, тим більше – картеччю. Звісно, гармати часів Хотинської війни 1621 р., які були на озброєнні супротивників, щодо цього мали не кращі показники. Є підстави стверджувати, що важкі турецькі гармати масою понад 3 т, які стріляли 50-фунтовими ядрами, досягали далекобійності понад 2 км. Їх снаряди – головним чином суцільнолітні ядра – мали досить значну, проте локальну уражаючу силу, адже вони не вибухали.

Примітивні приціли, а також часто-густо низької якості порох не сприяли влучності стрільби. Чи не тому автори щоденників Хотинської війни приділяли таку особливу увагу поодиноким вдалим артилерійським пострілам? Головні вади тогочасних гармат – низькі далекобійність і скорострільність, переважно точкова («болванкова») уражаюча дія боеприпасів, а також незначний відсоток влучень у ціль – простежуються у різних джерелах, присвячених боям 1621 р. під Хотином. У цьому плані примітна розповідь про особистий канонірський досвід учасника Хотинської битви Я. Чаплінського, який служив у війську коронного підчашого Ст. Любомирського (після смерті під Хотином литовського гетьмана Я.-К. Ходкевича той стане новим головнокомандувачем). Отже, 26 вересня, перебуваючи у польському таборі на високих дністровських схилах, він побачив, що на лівому березі Дністра (у ті часи в районі Хотина ширина ріки сягала 350–400 м) марширує пишно екіпірований турецький полк із гарматами, який повертався до свого табору. За словами Я. Чаплінського, ці гармати «тягнули по 14 пар буйволів. Там ішов гарний від [сяючого] золота, срібла [і] парчі полчок. Я дав гармашеві золотий, щоб мені набив гармату (бо вже поверталось до вечора) і чекав, щоби [полк] підійшов до того місця, куди долітала та куля (ядро – П.С.). Однак мені не пощастило, бо зачепив лише одне крило – трохи запізнився запалити»¹⁵.

Серед іншого, із розповіді Я. Чаплінського впадає в очі те, що він пасивно чекав, поки супротивник підійде до місця, куди долітали ядра вже пристріляної на цю точку гармати. Проте навіть тоді, коли ціль опинилася в бажаному для гармаша місці, його постріл виявився не надто влучним (свою невдачу Я. Чаплінський схильний був пояснювати запізненням

¹⁵ Я. Чаплінський до Є. Радзимінського, 1.X.1621 // *Malewska H. Listy staropolskie z epoki Wazów*. – Warszawa, 1959. – S.213.

із запаленням порохового заряду). Вистрілити ж із цієї гармати по «золото-срібно-парчовому» турецькому полку ще раз не було жодної можливості, адже поки обслуга її зарядила б, турки вийшли із зони обстрілу, переставши бути мішенню.

Із джерельного повідомлення випливає, що далекобійність гармати, з якої стріляв Я. Чаплінський, становила принаймні 500–600 м, адже він добре бачив дорогі шати турецьких вояків, розрізняючи золото, срібло та парчу (тканини й матеріали, що виблискують на сонці; спостерігач із гострим зором може бачити й на дальшу, аніж зазначено вище, відстань). Із пагорбів, на яких розташовувався польський табір, до турків тоді приглядалися й інші жовніри. Серед них був Й. Єрлич, котрий записав у своєму щоденнику, що від об'єкта його спостереження, турецьких вояків на лівому березі ріки, відділяв «лише Дністер, [через] що добре міг розпізнати кожного». Причому він побачив такі дрібні деталі, як золоті ланцюги на піхотинцях супротивника¹⁶.

В епізоді з пострілом Я. Чаплінського привертає увагу вказівка на те, що лівим берегом Дністра турки транспортували гармати, в які було запряжено по 14 пар буйволів, тобто по 28 тварин на гармату. Якщо припустити, що буйвіл як тяглова сила не поступався коневі, а також узяти до уваги зроблений А. Пруським розрахунок тягла для перевезення гармат різного калібру, можна орієнтовно визначити, які саме турецькі гармати бачив 26 вересня 1621 р. Я. Чаплінський на лівому березі Дністра. Оскільки кожну з них тягнули 28 голів худоби, то, як видається, це були «солов'ї». Тобто, такі гармати мали масу понад 3 т і стріляли 50-фунтовими ядрами. Підтвердженням цього припущення може бути й те, що під час одного з артилерійських обстрілів польського табору в ньому знайшли 55-фунтове ядро. Турки використовували також важкі гармати меншого калібру, які стріляли 25-фунтовими ядрами¹⁷.

Чим могли похвалитися турецькі гармаші, які 26 вересня з лівого берега Дністра обстрілювали з 15 гармат запорожців, лісовчиків та позиції Ст. Любомирського? Потрібно зазначити, що їхні успіхи були доволі скромними. Принаймні у джерелах не зафіксовано, що цей обстріл завдав хотинським оборонцям якихось відчутних втрат у живій силі. Так, у польсько-литовському таборі було вбито двох пахолків. Невеликою виявилася шкода від турецьких гармат і для запорозьких козаків. У щоденнику одного польського шляхтича, учасника битви під Хотином, щодо цього є примітне розмірковування. Він писав, що турки «почали парити з гармат козаків і лісовських; однак то люди із трьома душами, нелегко побачити й утовкти їхню чорну душу»¹⁸. Автор цих рядків, попри відчужене та негативістськи забарвлене сприйняття запорожців (а також лісовчиків), усе ж таки визнавав за ними спроможність вистояти перед величезними випробуваннями, у тому числі без особливих втрат витримувати гарматні обстріли.

¹⁶ Jerlicz J. Op. cit. – S.26.

¹⁷ Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 / Zebra. Z.Pauli. – Kraków, 1853. – S.146; Zbigniewski P. Dziennik wyprawy chocimskiej r. 1621 // Ibid. – S.53.

¹⁸ Zbigniewski P. Op. cit. – S.57.

Турецьке командування приділяло особливу увагу бомбардуванню укріплень хотинських оборонців, що зазвичай передувало османським атакам. Турки викочували гармати на зручні для ведення вогню позиції, а за потреби – передислоковували свої батареї (на ніч, аби вберегтися від нападу супротивника, обслуга затягувала гармати до свого табору). Вельми інтенсивним обстрілам піддавався насамперед запорозький табір. Зокрема, 4 вересня зі сходом сонця по ньому відкрили вогонь кілька десятків гармат, які охороняли яничари. Інтенсивний обстріл тривав упродовж годин (цього дня турецькі гармати зробили 1100 пострілів), після чого на штурм козацьких укріплень кинулися османські підрозділи, у тому числі майже всі яничари. Щоби не дати розташованим поблизу литовцям прийти на допомогу запорожцям, командування війська Османа II спрямувало проти них деякі свої підрозділи. Тим часом за наказом гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного козаки вийшли в поле, вступили у зустрічний бій і відкинули атакуючих від своїх позицій¹⁹.

Після невеликої перерви турки знову розпочали артилерійський обстріл козацького табору, що тривав понад годину (за іншими даними – більше двох годин). Після цього вони пішли в атаку й кілька годин безуспішно намагалися прорвати запорозьку оборону. Отримавши від Я.-К.Ходкевича підкріплення, козаки відкинули ворога та змусили його відступити²⁰. Третій упродовж дня штурм запорозьких позицій турки розпочали з гарматного обстрілу, який тривав не одну годину. Він був настільки сильним, що багато хто у польсько-литовському таборі вирішив, що козакам настав кінець («було сумнівно, що би залишилися живі бідолахи запорожці»)²¹. Однак насправді турецьке бомбардування не завдало великої шкоди, адже українці у цей час перебували у земляних укріпленнях – їх захищав земляний вал, підсипані землею вози, а також оборонні споруди бліндажного типу²². Як писав у своєму щоденнику Хотинської війни сеймовий комісар Я.Собеський, у козацькому таборі постраждали насамперед коні. Щодо втрат серед особового складу запорозького війська, то відомо, що тоді загинув козацький полковник Василь (в одному зі своїх творів Я.Собеський назвав його Васюком (Василем) Зорею)²³.

За свідченням сеймового комісара М.Лесньовського, котрий 4 вересня перебував у козацькому таборі, сонце вже почало сідати за обрій, коли запорожці П.Сагайдачного пішли в контратаку. Вони переслідували яничарів і

¹⁹ Relacya prawdziwa o expedyciey przeciwko Turkowi, 1621 // Biblioteka Czartoryskich (Kraków; далі – Biblioteka Czart.). – Rkps.№112. – S.521 zw.; Я.Зелінський до К.Збаразького, 6.IX.1621 // Biblioteka Rac. – Rkps.№2. – S.974; *Jan Hrabi z Ostroroga*. Dziennik wojny tureckiej w Woloszech // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S.20; *Zbigniewski P.* Op.cit. – S.47.

²⁰ *Zbigniewski P.* Op. cit. – S.47; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Archiwum Główne Akt Dawnych (далі – AGAD). – Archiwum publiczne Potockich (далі – APP). – Rkps.№36. – S.24–26; Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S.131.

²¹ *Jerlicz J.* Op. cit. – S.13; *Jan Hrabi z Ostroroga*. Op. cit. – S.21; *Lubomirski S.* Diariusz wojny polskiej z turkami pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S.79; *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Ibid. – S.131; Я.Зелінський до К.Збаразького, 6.IX.1621. – S.974.

²² *Zbigniewski P.* Op. cit. – S.47; История Хотинского похода Якова Собеского // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси / Под ред. В.Антоновича. – К., 1896. – Вып.2. – С.75.

²³ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S.131; История Хотинского похода Якова Собеского. – С.75.

туруцьку кінноту до їхнього табору, а потім увірвалися в нього. Серед трофеїв козаків було кілька важких гармат, але оскільки через надто велику вагу вони так і не змогли забрати їх із собою, то лише порубали гарматні лафети. Перемога над військом Османа II була близькою. Однак П.Сагайдачний не отримав підкріплення від обережного Я.-К.Ходкевича і змушений був віддати наказ відступити до свого табору. Козаки повернулися на власні позиції десь о першій – о пів на другу годину ночі. Продемонстровану ними доблесть із захватом сприйняв М.Лесньовський («Я старий, їздив не для битви, але, як мовлять, приємно старим слухати, та й дивитися, як молоді добре чинять. Переконали, що справді добрі молодці, добре стоять, краще не може бути. Дуже рятують у цьому разі Річ Посполиту»)²⁴. За даними інших джерел, запорожці не змогли доставити до свого табору захоплені важкі гармати, оскільки ті були скуті залізними ланцюгами, відтак вони лише спробували вивести їх із ладу²⁵. Збереглися також повідомлення про те, що запорожці начебто захопили у турків 4 гармати²⁶.

Як можна переконалися з перебігу бойових дій під Хотином 4 вересня, турки кілька разів штурмували запорозький табір, піддаючи його багатогодинним обстрілам із гармат, установлених порівняно недалеко від позицій українських козаків. Тим часом запорожці, не маючи ані важкої, ані середньої артилерії, змушені були перечікувати ці бомбардування у польових укріпленнях. Свої наступальні дії вони будували на переходах від оборони (для відбиття атак ворожої піхоти та кінноти використовувалася власна артилерія)²⁷ до контратак. Причому добре вишколеним та озброєним ручною вогнепальною зброєю пішим козакам удалося ввірватися в табір Османа II й, зокрема, захопити кілька важких гармат. Якщо втрати запорожців під час боїв 4 вересня становили, судячи з усього, декілька десятків осіб, то, за підрахунками дослідників, протилежна сторона того дня не дорахувалася понад 3 тис. вояків²⁸.

Привертає увагу тактика масованого застосування турками артилерії з обох берегів Дністра, до чого вони вдалися 28 вересня. Серед іншого, це була найбільш масштабна за час Хотинської битви операція з перекидання гармат на лівий берег ріки. Очевидно, ще до світанку під прикриттям густого туману турки по своєму мосту перевезли не менше 25–28 гармат (за явно

²⁴ М.Лесньовський до Т.Замойського, 8.IX.1621 // Biblioteka Rac. – Rkps.№2. – S.976; *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621* // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S.132.

²⁵ *Relacya prawdziwa o expediciey przeciwko Turkowi, 1621.* – S.521 zw.; *Jan Hrabi z Ostroroga.* Op. cit. – S.21; *Diariusz obozowy woyska Króla Iego Miłości Zigmunta Trzeciego, które było pod Chocimem za regimentowaniem p. Carla Chodkiewicza woiewody wilinskiego przeciwko Osmanowi cesarzowi tureckiemu, 1621* // Biblioteka Rac. – Rkps.№2. – S.1004–1005; *Діаріуш із реляціями полонених, 3.IX–22.X.1621* // *Жерела до історії України-Руси.* – Т.8. – С.236.

²⁶ *Вести из Валахии* // *Мыцлык Ю.А.* Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник // *Вопросы германской истории: Русско-германские связи и отношения нового и новейшего времени.* – Днепропетровск, 1985. – С.127; *Relacya prawdziwa o expediciey przeciwko Turkowi, 1621.* – S.521 zw.

²⁷ *Opisanie wyprawy Chocimskiej, 1621* // Biblioteka Czart. – Rkps.№112. – S.587.

²⁸ *Podhorodecki L.* Op.cit. – S.112.

перебільшеними даними джерел їх було від 40 до 80)²⁹. На калібр деяких із них указує кількість тягла – 8–10 пар буйволів, які, згідно зі схемою транспортування артилерії А.Пруського, могли б тягнути гармати типів «співачка» і «соловей». На лівобережжя Дністра турки переправили також дві важкі гармати, в які було запряжено по 15 пар буйволів. Відтак можна припустити, що за калібром вони наближалися до василісків.

Для прикриття перекинутої на лівий берег Дністра артилерії османське командування виділило чималі сили – майже 10-тисячний корпус турецької й татарської кінноти. Частина цих вояків розсосередилася, ставши неподалік від батарей, а решта під прикриттям густого туману розмістилася напготові на певній відстані. Пізніше ці підрозділи виконували самостійні бойові завдання, не обмежуючись

Василіск. Сучасне фото

охороною гармат. Турки подбали також про те, щоби запобігти спробам супротивника переправитися через Дністер і теж розмістити на березі свої гармати. Задля цього на лівому боці ріки розташувалися до 500 яничарів, які вогнем своїх рушниць не давали полякам, литовцям та запорожцям підійти до кромки води з правого берега. Командні пункти чотирьох воєначальників, які керували операцією на лівобережжі, розміщувалися за гарматами на значній відстані один від одного³⁰.

Артилерійські позиції турків на правому березі Дністра склалися з трьох батарей: перша розгорнулася на їх правому фланзі неподалік від ріки з тим, щоби обстрілювати запорожців та лісовчиків; другу було встановлено навпроти окопів, що їх захищали жовніри Г.Денгофа, тобто на лівому крилі польсько-литовського табору; позицію ж для третьої батареї обрали таким чином, щоби вести вогонь по обох табірних брамах супротивника. До участі в бойовій операції турецьке командування залучило понад 60 гармат – фактично всю свою артилерію³¹. У складі правобережних османських батарей було 34–37 гармат, у тому числі більшість із 15 важких.

Артилерійський вогонь турків на обох берегах Дністра було організовано за певною схемою. Як можна припустити, гармати стріляли по черзі, одна за одною (або, приміром, парами), що давало можливість уникнути затяжних

²⁹ Zbigniewski P. Op. cit. – S.59; Lubomirski S. Op. cit. – S.99; Jerlicz J. Op. cit. – S.26–27; Diariusz wojny tureckiej, która się toczyła r. 1621 dostatecznie wypisany // Starożytności historyczne polskie, czyli pisma i pamiątki do dziejów dawnej Polski. – Kraków, 1840. – Т.1. – S.143; Кам'янецька хроніка. – С.102.

³⁰ Relacya prawdziwa o expedyciey przeciwko Turkowi, 1621. – S.525; Zbigniewski P. Op. cit. – S.57, 59; Кам'янецька хроніка. – С.103.

³¹ Lubomirski S. Op. cit. – S.99; Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiątki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S.154.

пауз, які неминуче виникали б при залповому вогні одразу з усіх стволів. Чи не тому турецька канонада в деяких учасників битви асоціювалася з мушкетною стріляниною, що «буває такою за піхотної муштри»³²? Бомбардування позицій хотинських оборонців тривало від ранку до пізнього вечора. Особливо воно далось взнаки лісовчикам, проти яких турки спрямували свій головний удар – гармати супротивника обстрілювали їх перехресно з лівого та правого берегів Дністра. Запорозький табір перебував під вогнем переважно лівобережних батарей. Турецькі гарматні ядра з лівобережжя ріки досягали й польсько-литовських позицій, по яких було зроблено до 500 пострілів. Усього ж 28 вересня турки з чотирьох своїх батарей зробили близько 1500 пострілів (за іншими даними – 1100) у бік позицій польсько-литовсько-запорозького війська. Вочевидь це була максимальна сила вогню османської артилерії.

Неважко підрахувати, якою у середньому виявилася скорострільність турецьких гармат на межі їх технічних можливостей – 24–25 пострілів на одну гармату впродовж дня. Звідси випливає, що артилеристи Османа II продемонстрували під Хотином досить помірну для свого часу скорострільність, яка навіть не дотягувала до темпу стрільби важких гармат, що, за розрахунками згаданого вище автора трактату про артилерійську справу в Європі у другій половині XVI ст. А.Пруського, мала бути не нижче 30 пострілів на день. Турецька артилерія не могла похвалитися й вражаючою далекобійністю. Зокрема, про це свідчить той факт, що під час гарматного обстрілу з лівого берега Дністра позицій війська королевича Владислава його жовніри, відступивши вглиб свого табору, завдяки цьому простому маневру стали недосяжними для ворожих ядер³³.

Результативність цілоденного турецького обстрілу 28 вересня позицій хотинських оборонців виявилася не надто високою. У таборі лісовчиків того дня від ядер супротивника загинуло 7–10 осіб. Так, відомо, що гарматна куля обірвала життя якогось шотландця із гвардії королевича Владислава. Гармашам Османа II вдалося також убити одного запорозького козака. За іншими даними, хотинські оборонці, очевидно запорожці та лісовчики, втратили близько 20 осіб, причому дехто з них загинув у бою, а не від пострілів ворожої артилерії³⁴.

Як можемо переконатися, вогонь турецьких гармат не завдавав значних втрат полякам, литовцям і запорожцям. Проте це не означає, що османське командування в результаті не мало жодних тактичних вигод, адже обстріли були доволі ефективним засобом стримування супротивника, сковуючи дії хотинських оборонців, розпорошуючи їхні сили, позбавляючи свободи маневру. Щоправда, лише така результативність застосування артилерії навряд чи цілком задовольняла Османа II, якому потрібна була переконлива та швидка перемога над ворогом.

³² Jerlicz J. Op. cit. – S.27.

³³ Lubomirski S. Op. cit. – S.99; Я.Чаплінський до Є.Радзимінського, 1.X.1621. – S.214; Diariusz wojny tureckiej, która się toczyła r. 1621 dostatecznie wypisany. – S.143; Diariusz utarczki rycarstwa polskiego z pogaństwem // Biblioteka Racz. – Rkps.№2. – S.988–989.

³⁴ Jan Hrabi z Ostroroga. Op. cit. – S.30; Zbigniewski P. Op. cit. – S.50; Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S.154; Diariusz utarczki rycarstwa polkiego z pogaństwem. – S.989; Relacya prawdziwa o expedyciey przeciwko Turkowi, 1621. – S.525.

Отже, реалії позиційної війни під Хотином перекреслили як виявилось завищені сподівання турецького командування на свої гармати, насамперед великих калібрів, як на ефективний інструмент подолання опору військ Речі Посполитої. Неприцільний вогонь по позиціях супротивника, який перебував у своєму таборі, не міг завдати йому істотних втрат. До того ж важка облогова артилерія, яка успішно крушила фортечні мури, не могла зруйнувати земляні вали, що оточували позиції хотинських оборонців (навіть найбільші гарматні ядра здебільшого лише трамбували землю). Примітний щодо цього опис навів вірменський хроніст із Кам'янця-Подільського Аксент, який писав: «Ядро від тих гармат не могла підняти з землі ні одна людина, тому що ядра були дуже великі й призначені для штурму укріплень. І коли стріляли таким ядром із гармати, яку називали балйємез, то в тому місці воно розривало землю на 5 ліктів завдовжки і входило в землю на 2–3 лікті, а земля в тому місці, в яке увіткнулося ядро, ставала мов камінь, і її не можна було проткнути навіть мечем. Коротше кажучи, ці великі гармати не завдавали ніякої шкоди»³⁵. Як випливає із цього повідомлення, після пострілу з важкої гармати її ядро проорювало борозну завдовжки до 190 см і заглиблювалося у ґрунт, спресовуючи його, на 76–114 см (ці дані отримано на основі припущення, що використана Аксентом лінійна міра лікоть дорівнювала 38 см; якщо ж вірменський хроніст мав на увазі лікоть більшої величини, наприклад, 50 см, то наведені ним виміри потрібно збільшити, відповідно, до 250 см та 100–150 см). Хоч би там як, а великі ядра не завдавали критичних руйнувань земляним оборонним укріпленням хотинських захисників, і не могли, приміром, зробити проходи у валах для штурмових підрозділів супротивника.

Якою була відповідь запорожців на артилерійські обстріли турків? Під Хотином з'ясувалося, що козаки мали обмежені можливості протистояти гарматному вогню супротивника. Як уже зазначалося, у них не було жодної потужної гармати. Серед іншого, це пояснювалося тим, що утримувати таку артилерію їм було явно не під силу. Примітно, що й сам уряд із великими труднощами спромігся спорядити на Хотинську війну гармати, які задля цього довелося транспортувати (без лафетів) зі Смоленська, а також сплавляти Віслою із Гданська до Варшави. Однак головні труднощі полягали не в доставці до війська, а у величезних витратах на артилерію. У цьому неважко переконатися, якщо порівняти їх із загальною сумою коштів коронного скарбу. Так, за підрахунками дослідників, напередодні Хотинської війни щорічний прибуток державної скарбниці становив 800 тис. злотих. Із запровадженням з огляду на воєнну загрозу екстраординарних податків, а також завдяки пожертвам його було збільшено до майже 5 млн злотих. Витрати ж на артилерію у той час становили понад 2 млн злотих, у тому числі на спорядження гармат – 600–700 тис., на порох – майже 455 тис., на ядра – більше 6 тис. злотих³⁶.

³⁵ Кам'янецька хроніка. – С.101.

³⁶ Podhorodecki L. Kampania chocimska 1621 roku // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1964. – T.10. – Cz.2. – S.101–102, 104.

Таким чином, як можна переконалися, витрати на артилерію становили понад 44% від усіх прибутків коронного скарбу, до того ж значно збільшених порівняно з мирним часом. Неважко здогадатися, що Військо Запорозьке не могло собі дозволити такі великі кошти на артилерію. Утім, незалежно від того, мали запорозьці гроші на важкі облогові гармати, чи ні, вони їм не були надто потрібні. По-перше, козацтво не вело воєн за приєднання територій, які в ті часи супроводжувалися тривалими систематичними облогами міст і фортець супротивника із застосуванням важких гармат. По-друге, такі гармати було складно транспортувати, що робило військо малорухливим, а його дії – досить прогнозованими для ворога. Усе це цілком суперечило запорозькій тактиці ведення війни, яка ґрунтувалася на високій маневреності та максимальному використанні фактора раптовості.

У Війську Запорозькому неабияку увагу приділяли мобільним польовим гарматам невеликих калібрів, що були грізною зброєю проти ворожої піхоти й кавалерії (їх могли встановлювати також і на козацьких чайках). При запорозькій артилерії постійно (у тому числі й узимку, коли козацтво розходилося по домівках) несли службу гармаші та візники (у деяких реєстрах другого десятиліття XVII ст. їх налічувалося декілька сотень осіб), а також частина безмаєтних козаків³⁷. Запорозька влада змушувала мешканців багатьох українських міст до повинностей, пов'язаних з утриманням артилерії, зокрема постачання порошу та свинцю. Іноді вдавалися й до насильницьких реквізицій виробленої у шляхетських і королівських маєтностях селітри – одного з важливих інгредієнтів при виготовленні порошу³⁸.

Як свідчать деякі джерела, а саме «Реєстр полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році», козацьке військо, що прибуло до місця битви з 23 гарматами, явно не було переобтяжене ані порохом, ані ядрами, оскільки весь його боєзапас легко вмістився на 12 возах³⁹. Такої кількості запряжених четвіркою коней возів із порохом та ядрами вистачило б лише одній великій

Гармати з цапфами з козацької чайки. XVII ст. (фото: Історія українського козацтва: Нариси у двох томах. – К., 2006. – Т.1. – С.689)

³⁷ Пам'ять нашим послам п. П.Одинцеві з іншим товариством, чого мають домагатися від панів комісарів, 1625 // Biblioteka Kórnicka PAN. – Rkps.№338. – S.94; Компут Війська Запорозького, без дати // Biblioteka Racz. – Rkps.№139. – S.290 zw.

³⁸ Декларация запорозьких козаків, 20.X.1625 // Zbiór pamiętników historycznych o dawney Polsce / Wyd. I.U.Niemcewicz. – Lwów, 1883. – Т.6. – S.198; А.Мужилівський до К.Радзивілла, 24.VII (3.VIII) 1623 // Мицик Ю. Із листування українських письменників-полемістів 1621–1624 років // Записки Наукового товариства імені Шевченка: Праці історично-філософської секції. – Л., 1993. – Т.СХХХVI. – С.336.

³⁹ Реєстр полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році. – С.250.

турецькій гарматі на 3–4 дні боїв. Утім, наведена у зазначеному документі статистика, згідно з якою в козацькому обозі було лише 12 возів з артилерійськими припасами, напевно неповна, адже під Хотином при запорозькій «арматі» числилося близько трьох сотень коней⁴⁰.

Якщо виходити з припущення, що в кожен із 12 козацьких возів, якими перевозили порох і ядра, впрягали по чотири коня, то їх було 48. Скільки потрібно було коней для перевезення запорозьких гармат? Як уже зазначалося, під Хотином козаки мали 23 гармати, причому всі – невеликого калібру (у джерелах про них згадано як про «дріб'язок»)⁴¹. Серед них напевно були й такі, що їх перевозили по декілька одиниць на одному возі. Якщо абстрагуватися від цього припущення та, аби не применшити чисельність табуна запорожців, закріпленого за «арматою», виходити із засновку, що кожен козацьку гармату перевозили окремо на лафеті (або на возі) не менше, аніж двома кіньми (зазначимо, що легкі польові гармати турки перевозили лише одним конем)⁴², то всіх коней для транспортування гармат налічувалося 46. Отже, разом із кіньми, які перевозили порох та ядра, артилерійський табун запорожців мав би становити, згідно з даними «Реєстру полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році», щонайбільше сотню коней. Якщо це так, то які функції виконували приписані до козацької артилерії ще близько двох сотень коней? Звісно, що всі вони не могли бути лише резервним (змінним) гарматним тяглом. Як видається, ці коні перевозили різноманітну амуніцію, а також порох і ядра.

30-міліметрова лита мідна гармата з довжиною ствола 62,5 см. XVII ст.
(фото: Україна – козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у
5175 фотосвітлинах. – К., 2004. – С.252)

Утім, незалежно від того, наскільки добре запорозька артилерія була забезпечена боеприпасами (у джерелах немає вказівок на їх нестачу в козаків під Хотином), через низьку далекобійність вона не могла протистояти вогню турецьких батарей. Це стосувалося також гармат супротивника, які обстрілювали козацький табір із лівого берега Дністра (ширина ріки в районі Хотина у ті часи сягала 350–400 м). Оскільки запорожці були безсилі пострілами зі своїх гармат подавити ворожі батареї, вони закопувалися у землю, щоб у глибоких печерах-бліндажах перечекати артилерійський наліт.

⁴⁰ *Sobieski J.* Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S.144.

⁴¹ *Jan Hrabi z Ostrogo.* Op. cit. – S.19.

⁴² *Sobieski J.* Op.cit. – S.122.

Ще одним способом зміцнення оборони була раціоналізація позицій. У ніч із 22 на 23 вересня козаки приховано покинули свою лінію, яку тримали проти правого крила турецького війська та яничарських підрозділів його центру. Зруйнувавши усі свої укріплення, аби ними не скористався супротивник, запорожці перенесли лінію оборони у північно-західному напрямку, наблизившись до шанців німецької піхоти під командуванням Г.Денгофа, тобто вони дещо піднялися з низини на плато та, відповідно, віддалилися від турецьких батарей, які дошкуляли козакам вогнем із лівого берега Дністра. Утім, навряд чи це могло радикально зміцнити захист запорозьких позицій від лівобережних гармат супротивника. Як видається, приймаючи рішення про перенесення переднього краю оборони П.Сагайдачний брав до уваги насамперед ситуацію у польсько-литовському таборі, який щоденно дедалі більше обезлюднював через дезертирство жовнів. Ця обставина непокоїла також обложених поляків і литовців, у багатьох з яких були сумніви щодо подальшої доцільності утримувати такий великий периметр. Відтак одночасно із запорожцями польсько-литовське командування звузило лінію своєї оборони на правому фланзі, зруйнувавши окопи хелмінського воеводи Я.Вейгера. Рішення про це було ухвалене на військовій раді у королевича Владислава 21 вересня⁴³.

Отже, запорозька старшина знала про непевне становище у польсько-литовському таборі, де не вистачало захисників, а ті, що ще залишалися, мали важкохворого головнокомандувача – Я.-К.Ходкевича, наслідки можливої смерті якого складно було спрогнозувати. Напевно саме це й змусило козацьку верхівку підтягнути свої позиції до союзників, аби в якийсь момент не залишитися на полі бою самим. Натомість нова лінія оборони, що частково проходила на узвишші, давала козакам певні переваги, у тому числі робила ефективнішим вогонь їхньої артилерії.

Що ж до контрбатарейної боротьби з турецькою артилерією, то, як уже зазначалося, запорожцям вона була не під силу через низьку далекобійність їхніх гармат. Однак їм на виручку неодноразово приходили польські артилеристи з гарматами більших, аніж у козаків, калібрів, які мали можливість вступати у протиборство з османськими батареями, що вели вогонь із лівого берега Дністра. Приміром, 23 вересня встановлена на лівобережжі ріки турецька артилерія з опівдня й аж до вечора обстрілювала нові позиції запорожців. Однак після того, як поляки, викотивши на зручні для стрільби позиції декілька своїх гармат, відкрили вогонь у відповідь, супротивникові довелося швидко ретируватися, адже ядра тепер не лише досягали, але й влучали у ціль – поляки «жодного разу не вистрілили даремно». Примітно, що в ролі каноніра начебто спробував свої сили польний гетьман Ст.Любомірський. Отож після того, як влучним пострілом було «з ходу вбито турецького гармаша, а ядро полетіло по інших», супротивник поспішно відступив до свого мосту⁴⁴.

⁴³ Zbigniewski P. Op. cit. – S.56; Lubomirski S. Op. cit. – S.97; Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S.148, 150.

⁴⁴ Jerlicz J. Op. cit. – S.24.

Козацькі гармати не лише були непридатними для боротьби з батареями турків, розташованими на лівобережжі Дністра на певній відстані від кромки води, але й навіть не могли завдати шкоди ворожим воякам, що стояли на самому березі. Через це, наприклад, 28 вересня запорожці лише спостерігали за діями польських гармашів, які встановили на своєму боці ріки кілька гармат і били з них по яничарах, не даючи тим переправитися через Дністер. Невдовзі супротивник змушений був відступити⁴⁵. Примітно, що польські артилеристи набули певного досвіду стрільби по живій силі війська Османа II з гармат, установлених на лівобережжі Дністра. Ідеться про те, що 3–4 вересня одна їхня батарея звідти «відстрілювала» турків від козаків.

Звісно, польсько-литовська артилерія не лише вряди-годи «опікувалася» запорожцями, а насамперед вирішувала бойові завдання в інтересах війська Речі Посполитої. Що ж до козацьких гармат, то вони, безперечно, були спроможними діяти самостійно та не менш ефективно. Щоправда, найкраще можливості цієї артилерії могли проявлятися лише в оборонному бою, при стрільбі по противнику з невеликої відстані. На жаль, в історичних документах не збереглися відомості про конкретні випадки застосування запорожцями своїх гармат, однак приблизне уявлення про тактику та потенційні можливості їхньої артилерії у ближньому бою можна отримати на підставі джерельних свідчень про дії у схожих ситуаціях польсько-литовських гармашів (детальніше про це йтиметься нижче).

За низької скорострільності тогочасних гармат вести вогонь із порівняно далеких дистанцій по противнику, який стрімко наступав, було ризиковано, адже наступаючі могли випередити артилеристів, опинившись біля їхніх позицій раніше, ніж ті встигнуть знову підготувати до пострілу свої гармати. Через низьку далекобійність ще у другій половині XVII ст. у відкритому полі артилерію ставили перед вишикуваною піхотою, або ж у проміжках між нею. Якщо ж у тилу піхотинців були висоти, то гармати (починаючи з 12-фунтових) встановлювали саме там – вони вели вогонь через голови своїх військ. Легкі гармати перебували в бойових порядках піхоти. При обороні укріплених позицій артилерію закривали наповненими землею кошами, що досить добре захищало від вогню супротивника⁴⁶.

Принаймні на початку Хотинської битви польсько-литовське командування робило певну ставку на гарматний вогонь, шикуючи до бою свої сили в полі, за оборонними валами. Так було 2 вересня, коли передові загони війська Османа II підійшли під Хотин. Цього дня за наказом головнокомандувача Я.-К.Ходкевича перед його корогвами, вишикуваними за межами табору, розмістили артилерію, а також німецьких найманців-піхотинців⁴⁷. Проте належним чином на практиці випробувати дієвість гарматного вогню Я.-К.Ходкевичу не вдалося, адже цього дня турки свої штурмові зусилля зосередили на іншій ділянці фронту – проти запорожців.

⁴⁵ Я. Чаплінський до Є. Радзимінського, 1.X.1621. – S.214.

⁴⁶ Wimmer J. Op. cit. – S.329.

⁴⁷ Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S.126.

Тим часом артилерійський вогонь по супротивнику із гармат, установлених на земляних валах польсько-литовського табору, був вельми ефективним. Підтвердженням цього можуть бути дії польських гармашів, які своїм вогнем розсіяли турецьких артилеристів, котрі 15 вересня намагалися з важких гармат зруйнувати одну з табірних брам (Польську)⁴⁸.

Зазначимо, що вести прицільний вогонь по атакуючих ядрами на далеких дистанціях було неможливо. Лише підпустивши супротивника якомога ближче був шанс завдати йому дошкульних втрат. Прикладом застосування хотинськими оборонцями цієї тактики можуть бути дії батареї під командуванням Т.Шемберга, що стояла у засідці на правому фланзі польсько-литовського табору. Коли в надвечір'я 28 вересня турки занадто близько підійшли до земляного редуту Т.Шемберга, польський командир наказав відкинути гілля, що маскувало дві гармати, і вдарити залпом. Одночасно жовніри відкрили вогонь із ручної вогнепальної зброї. Залишивши на полі бою близько 200 вбитих вояків, супротивник спішно відступив⁴⁹.

Можливо, дані про ці втрати перебільшено. Очевидно, не всі вони були від гарматного залпу. Однак те, що одна невелика артилерійська батарея відіграла вирішальну роль у відбитті турецької атаки, не підлягає сумніву. Як видається, гармати Т.Шемберга вели вогонь не ядрами, а картечю, яка справді на близькій відстані може скосити чимало атакуючих. Симптоматичні вказівки щодо цього знаходимо в «Кам'янецькій хроніці», де описано дії польсько-литовської артилерії ввечері 28 вересня. Отже, помітивши турків, що наближались, у таборі «зарядили гармати всяким залізним бруктом і стріляли. І загинуло багато людей – кого розірвало на частини, кому відірвало голову, кому руку, тому що підступили дуже близько до табору. А це були яничари, які на животах підповзли до самих укріплень, то й чимало їх там залишилось»⁵⁰.

Польсько-литовським гармашам вдавалося влучати не лише у вояків супротивника – якимось їхнім ядром було вбито одного зі слонів, що їх мали турки. Утім, іноді від пострілів артилеристів з обложеного хотинського табору гинули не вороги, а власні жовніри⁵¹. Це залежало не стільки від низького рівня бойового вишколу гармашів, як від незадовільної якості пороху, через що ядра летіли зовсім не туди, куди прицілювали гармати. Поява ж такого пороху в польсько-литовському війську під Хотином була не випадковою, адже багато командирів, які напередодні війни закупували цю вибухову речовину (у тому числі великими партіями, наприклад у 828 центнерів), удавалися до різних махінацій. Приміром, придбаний мокрий та дешевий порох нерідко видавався за якісний і дорогий, а різниця від цієї оборудки йшла у приватні

⁴⁸ *Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // AGAD. – APP. – Rkps.№36. – S.37; Opisanie wyprawy Chocimskiej, 1621 // Biblioteka Czart. – Rkps.№112. – S.597 zw.*

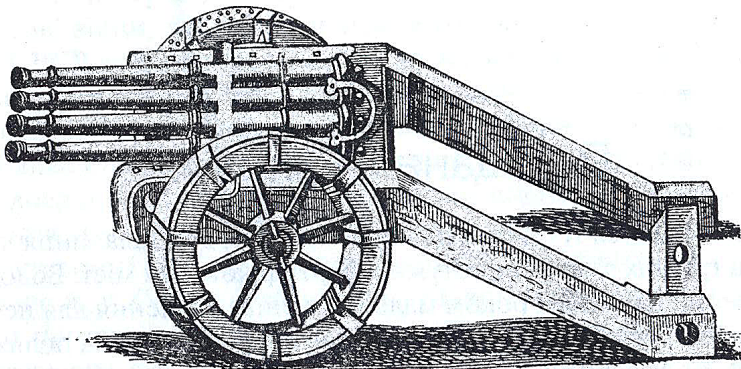
⁴⁹ *Lubomirski S. Op. cit. – S.100; Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S.156.*

⁵⁰ Кам'янецька хроніка. – С.103.

⁵¹ Я.Чаплінський до Є.Радзимінського, 1.X.1621. – S.215; *Lubomirski S. Op. cit. – S.98; Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S.152.*

кишені⁵². Відтак добірного пороху в поляків та литовців під Хотином було не дуже-то й багато, за деякими даними – близько 100 центнерів. Причому це були особисті запаси Ст.Любомирського⁵³. Гармашам польсько-литовського табору бракувало також ядер. Усе це спричинювало «великий безлад» в артилерії, тобто негативно впливало на рівень її боєздатності. Гармати великого калібру, для яких перед прибуттям під Хотин у Львові виготовили лафети, фактично стали зайвим баластом, адже для них не було ядер⁵⁴. Це означає, що під час Хотинської битви польсько-литовське військо боролось із супротивником гарматами порівняно невеликих калібрів.

Примітно, що деякі підрозділи війська Речі Посполитої мали вогневі засоби, які за своїми тактико-технічними даними наближалися до тогочасної легкої артилерії. Це могли бути так звані гаківниці, тобто фортечні рушниці великого калібру, або ж шмигівниці (ожиги) – багатоствольні гармати, з яких можна було вести залповий (біглий) вогонь. Кілька таких гаківниць, за іншими даними – шмигівниць, туркам удалося захопити 7 вересня – під час атаки на позиції, що їх захищали підрозділи ротмістрів Жичевського та Слатковського⁵⁵.

Багатоствольна гармата (ожига). Малюнок з артилерійського трактату. XVII ст. (фото: Липа К. Під захистом мурів (З історії української фортифікації X–XVII ст.). – К., 2008. – С.163)

Отже, артилерія сторін, які взяли участь у Хотинській битві 1621 р., була сильним, однак не вирішальним для досягнення рішучої перемоги над супротивником засобом збройної боротьби. Потужні бомбардування, до яких перед штурмами вдавалося турецьке командування, спрямовуючи гарматний вогонь проти підготовлених в інженерному плані польових позицій польсько-литовсько-запорозького війська, не завдавали йому істотних втрат у живій силі. Важкій облоговій артилерії турків виявилось не під силу зруйнувати земляні оборонні вали супротивника (на окремих ділянках вони були подвійними), щоби створити проходи для своїх штурмових підрозділів. Проте багатогодинні гарматні обстріли підточували сили хотинських оборонців, тримали їх у психологічній напрузі, не давали можливості вільно маневрувати.

⁵² Podhorodecki L. Kampania chocimska 1621 roku // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1964. – Т.10. – Cz.2. – S.104.

⁵³ Lubomirski S. Op. cit. – S.98.

⁵⁴ Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimem r. 1621 // Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621. – S.122, 152.

⁵⁵ Opisanie wyprawy Chocimskiej, 1621. – S.591; Relacya prawdziwa o expedicye przeciwko Turkowi, 1621. – S.522.

Перебіг боїв під Хотином довів, що слабким місцем козацького війська була відсутність у нього далекобійної артилерії. Запорожці, маючи лише гармати невеликих калібрів, не могли використовувати їх для боротьби проти потужної турецької артилерії. Відтак захист від вогню ворожих гармат полягав насамперед у пасивній обороні – під час обстрілів козаки відсиджувалися у земляних укріпленнях бліндажного типу. Лише на близькій відстані запорозькі гармати були дієвим засобом боротьби з живою силою супротивника.

Польсько-литовська артилерія через свою порівняно невелику кількість, низьку якість та обмежені запаси пороху і ядер не могла перешкодити масованим бомбардуванням турками позицій хотинських оборонців, а також була неспроможною піддавати аналогічним обстрілам турецький табір. Водночас гарматні польсько-литовського війська в ряді випадків подавляли артилерійські батареї ворога, а також вели успішну боротьбу із живою силою, у тому числі деякими османськими підрозділами, дислокованими на лівому березі Дністра. Найефективнішим був вогонь на коротких дистанціях, особливо боеприпасами картечного типу.

Загалом в умовах зіткнення великих армій на порівняно обмеженому, однак достатньо великому полі Хотинської битви, де оборонці облаштували досить надійні польові укріплення, тактика систематичної облоги з активним застосуванням важких гармат виявилася не надто результативною. Найбільших втрат у живій силі супротивник зазнавав від гарматного вогню з близької відстані. У цьому плані артилерія все ще виконувала функції гігантської ручної вогнепальної зброї. Військо Османа II, яке під Хотином мало перевагу не лише за чисельністю вояків, але й за кількістю та потужністю гармат, не змогло використати свою артилерією як дієвий інструмент подолання оборони противника. Це пояснювалося не лише належним уфортифікуванням позицій, а насамперед активними діями військ Речі Посполитої, особливо тактикою нічної війни, до якої вдалися запорожці. Утім, ця тема потребує спеціального розгляду.

This article explores the combat application of artillery in the battle near Khotyn in 1621. Guns engineering data and its using policy by Osman Empire, Polish-Lithuanian forces and Zaporozhian Cossacks are attended. The conclusions are drawn concerning the gunfire efficiency over the Khotyn campaign.

Т.М.ШЕВЧЕНКО*

РЕКРУТАЦІЯ РУСИНІВ ДО ЄЗУІТСЬКОГО ОРДЕНУ (ОСТАННЯ ЧВЕРТЬ XVI – СЕРЕДИНА XVII ст.): НА ПРИКЛАДІ ВИКЛАДАЦЬКОГО СКЛАДУ ШКІЛ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПОЛЬСЬКОЇ ПРОВІНЦІЇ ТОВАРИСТВА ІСУСА**

У статті висвітлюються основні принципи рекрутаційної політики в Товаристві Ісуса, зокрема її особливості в Польській провінції ордену єзуїтів, а також показується, як динаміка рекрутування корелювала зі зростанням кількості єзуїтських фундацій. Дослідження регіонального походження єзуїтів-учителів в українських землях у цей період підважує усталену думку про нібито суто польський характер Товариства Ісуса та свідчить про поширення визначення «русин»/«роксолан» на вихідців з усіх регіонів України-Русі.

Українські землі входили до складу трьох провінцій Товариства Ісуса – Польської та Литовської (у Речі Посполитій), а також Австрійської (у володіннях Габсбургів). Найбільше єзуїтських домів (так називались осередки, де мешкали єзуїти) в межах українських земель (шістнадцять) перебувало на території Польської провінції: два в Ярославі й по одному – у Львові, Луцьку, Кам'янці-Подільському, Перемишлі, Вінниці, Кросні, Бересті, Барі, Острозі, Фастові, Ксаверові, Переяславі, Новгороді-Сіверському та Києві. У Литовській провінції один дім був у Пінську, а в Австрійській – у Гуменному (згодом перенесений до Ужгорода).

Питання перебування русинів у Товаристві Ісуса, як і рекрутування до цього ордену в Речі Посполитій, досі було висвітлене лише у праці Г.Гапського, присвяченій набору до чоловічих чернечих згромаджень наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. на прикладі краківських новіціатів¹. Походження (а ширше й рекрутації) чорного та білого духівництва католицької церкви в Речі Посполитій наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. польські історики студіювали вже у 1930-х рр.² Найбільшим внеском у вивчення тематики відзначилися

* Шевченко Тетяна Миколаївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії МОН України, викладач Інституту релігійних наук святого Томи Аквінського (Київ).

E-mail: shevchenko_tetiana@yahoo.com

** Статтю підготовлено за підтримки стипендіальної програми Музею історії Польщі (Варшава).

¹ Gapski H. Rekrutacja do zakonów męskich w Polsce w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku na przykładzie krakowskiego ośrodka zakonnego. – Lublin, 1987.

² Kantak K. Bernardyni polscy. – Т.1–2. – Лwów, 1933; *Idem*. Franciszkanie polscy. – Т.1–2. – Kraków, 1938.

Є.Клочовський³, Г.Гапський⁴, Я.Поплятек⁵, Ч.Гіль⁶, А.Хрущевський⁷, Л.Гжебень⁸. Важливу роль у подібних дослідженнях відіграють опрацьовані каталоги або біографічні словники, які охоплювали всіх членів згромадження протягом багатьох років, а то й століть.

Починаючи з 1569 р. в Польській провінції Товариства Ісуса діяв власний новіціат у Браневі (нім.Браунсберг), який у 1585 р. було переведено до Кракова, де він і функціонував до скасування ордену в 1773 р. Натомість для Литовської провінції в 1590 р. було відкрито окремий новіціат у Ризи (у 1600 р. перенесений до Полоцька, а в 1605 р. – до Вільна). Краків не випадково став осідком новіціату Польської провінції, адже це було не лише столичне місто, але й центр чернечого життя, де ще за середньовіччя переважна більшість згромаджень прагнула мати свій монастир. Наприкінці XVI ст. Краків міг похвалитися найбільшою кількістю кляшторів не лише у Речі Посполитій, але й у всій Центрально-Східній Європі (і в подальшому вона тут суттєво зросте). Переважна більшість чернечих орденів при краківських монастирях мала резиденції свого керівництва – провінціалів, курієлів тощо, а також навчальні заклади, насамперед новіціати. Зокрема, із 17 згромаджень, чії обителі діяли у Кракові, 14 саме тут розташували свої новіціати⁹.

Після постанов Тридентського собору (1545–1563 рр.) католицькі чернечі згромадження почали систематично вести нову документацію, в якій реєструвався приток новіціїв, – книги новіціатів та книги професій. Зокрема, Товариство Ісуса мало так звані книги екзаменів, що містили інформацію про кандидатів. Свою назву вони отримали від іспиту, який передбачався

³ *Kłoczowski J.* Dominikanie polscy na Śląsku w XIII–XV w. – Lublin, 1956; *Idem.* Zakony na ziemiach polskich w wiekach średnich // *Kościół w Polsce / Red. J.Kłoczowski.* – T.1. – Kraków, 1968. – S.375–730; *Idem.* Zakony męskie w Polsce w XVI–XVIII wieku // *Ibid.* – T.2. – Kraków, 1968. – S.485–582; *Idem.* Zakon Braci Kaznodziejów w Polsce 1222–1972: Zarys dziejów // *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222–1972.* – Lublin, 1975. – S.19–139; *Idem.* Kler katolicki w Polsce średniowiecznej: problem pochodzenia i dróg społecznego awansu // *Kwartalnik Historyczny.* – 1981. – T.88. – Z.4. – S.923–938; *Idem.* Bernardyni polscy na przełomie XV i XVI wieku jako środowisko społeczne w świetle nekrologu Innocentego z Kościana. – Lublin, 1980 (машинопис).

⁴ *Gapski H.* Kłasztory krakowskie w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII w. – Lublin, 1993; *Idem.* Profesi dominikańscy konwentu krakowskiego w latach 1509–1650 // *Studia nad historią dominikanów w Polsce, 1222–1972 / Red. J.Kłoczowski.* – T.1. – Warszawa, 1975; *Idem.* Przydatność ksiąg profesji w badaniach społecznych XVI i pierwszej połowie XVII wieku // *Roczniki Humanistyczne.* – 1976. – №24. – Z.2. – S.97–111; *Idem.* Społeczne uwarunkowania rekrutacji zakonnej w Polsce w końcu XVI i pierwszej połowie XVII wieku na przykładzie krakowskiego ośrodka zakonnego // *Folia Societatis Scientiarum Lublinensis: Biuletyn LTN: Sekcja Humanistyczna.* – 1981. – T.23. – №2. – S.33–39; *Idem.* Rekrutacja do zakonów...; *Zakony i klasztory w Europie Środkowo-Wschodniej X–XX w.: Materiały z międzynarodowego seminarium pt.: Atlas ruchu zakonnego w Europie Środkowo-Wschodniej X–XX w.,* Lublin, 25–27 listopada 1993 / Pod. red. H.Gapskiego, J.Kłoczowskiego. – Lublin, 1999.

⁵ *Poplatek J.* Encyklopedia jezuitów polskich w XVI wieku (машинопис зберігається в Архіві Товариства Ісуса у Кракові).

⁶ *Gil Cz.* Profesi prowincji polskiej karmelitów bosych w latach 1679–1789 // *Roczniki Humanistyczne.* – 1979. – T.27. – Z.2. – S.57–93.

⁷ *Chruszczewski A.* Zakonnicy diecezji lubelskiej w świetle spisu z 1835 r. // *Społeczeństwo Królestwa Polskiego.* – T.3. – S.165–200.

⁸ *Grzebień L.* Słownik jezuitów polskich 1564–1990. – Kraków, 1993; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy: 1564–1995 / Oprac. L.Grzebień.* – Kraków, 1996.

⁹ *Gapski H.* Rekrutacja do zakonów... – S.7–9.

для єзуїтських новіціїв головними конституційними положеннями та правами ордену. До наших часів дійшла лише книга екзамену Браневського новіціату за 1569–1575 рр.¹⁰

Каталоги й книги новіціатів є масовими джерелами, які дають можливість провести детальний порівняльний аналіз щодо тривалих часових проміжків. Їх цінність зумовлена, з одного боку, систематичністю записів, а з іншого – змістом зафіксованого «екзамену» (в інших чернечих згромадженнях – формули професії), звідки можемо дізнатися ім'я, прізвище, вік, місце народження, дату складання екзамену / професії тощо. На відміну від книг професій інших чоловічих чернечих згромаджень, єзуїтські книги екзаменів містили також напрочуд цінну для історика інформацію про кандидатів: здобуту освіти, імена батьків, сестер, братів та їх подружжя, рід занять і віровизнання.

У Товаристві Ісуса систематична реєстрація членів була обов'язковою. Персональні каталоги впровадив засновник ордену Ігнатій Лойола з тим, аби генерал (офіційний титул глави цього чернечого чоловічого згромадження), доручаючи якимсь завдання, мав інформацію про всіх своїх підлеглих у будь-яких краях. На час приходу єзуїтів до Речі Посполитої у 1564 р. було впроваджено щорічні інформаційні каталоги («*catalogi informationi*»), які містили ім'я й прізвище кожного члена, дати вступу до ордену, складання останньої обітниць, характер занять до й після цього, дані про місце народження (батьківщину), кваліфікацію. У 1566 р. з'явився додатковий каталог – секретний. «*Catalogus secretus*» («*privatus*») додавався до щорічного інформаційного каталогу і призначався суто для генерала, адже містив інформацію про риси характеру членів провінції. Від 1578 р. почали вести ще й трирічний каталог, який складався з трьох частин. Перший такий каталог містив ім'я та прізвище єзуїта, його місце народження (батьківщину), вік, дані про стан здоров'я на поточний момент, дату вступу до ордену, освіти до цього, а також уже здобуту в Товаристві Ісуса, виконувані функції та їх тривалість у роках, науковий ступінь, вид і дату останніх обітниць тощо.

Процес еволюції каталогів завершили розпорядження 1592 і 1594 рр., які затвердили ті з них, котрі без змін проіснують до скасування Товариства Ісуса в 1773 р. Це – уже згадані трирічні каталоги і щорічний короткий каталог («*catalogus brevis*», «*catalogus annuus*»), що містив списки осіб, які перебували в домах конкретної провінції, із зазначенням їх поточних занять. Усі трирічні й короткі каталоги, що зберігалися в архіві Польської провінції, за винятком трирічного каталогу за 1597 р., загинули під час скасування ордену. Другі ж примірники збереглися у римському архіві Товариства Ісуса. У фонді Польської провінції є короткі каталоги за 1591/1592, 1593/1594, 1595/1596–1598/1599, 1601/1602, 1602/1603, 1604/1605, 1605/1606, 1607/1608–1618/1619, 1619/1620, 1620/1621, 1622/1623, 1623/1624, 1626/1627–1634/1635, 1636/1637, 1638/1639, 1641/1642, 1642/1643–1649/1650 рр.

Збірка (кодекс) автобіографій єзуїтів Польської провінції XVI ст. містить дев'яносто два життєписи, автори яких розповідають про свої шляхи

¹⁰ «*Examen novitiorum*» зберігається у відділі рукописів бібліотеки Упсальського університету (Швеція) під шифром Н 167, №7205.

покликання до ордену. Кодекс було видано єзуїтом Ю.Варшавським у Римі в 1966 р.¹¹ Певні засади щодо новіціїв та їх віровизнання містять «Конституції» («Constitutiones») Товариства Ісуса, уперше опубліковані в 1558–1559 рр. у «Вічному місті»¹².

Дані про членів чоловічих чернечих згромаджень у Кракові під час Контрреформації детально проаналізував польський історик Г.Гапський, який бачив пряму залежність між реалізацією тридентських реформ, відродженням католицизму і зростанням покликань кандидатів до згромаджень. Він визначив чотири етапи розвитку рекрутації в усіх краківських новіціатах: 1) її послаблення в 1595–1600 рр. й посилення протягом 1600–1615 рр.; 2) різке гальмування темпів рекрутації в 1620–1625 рр.; 3) суттєве зростання 1625–1635 рр., яке в деяких згромадженнях перевищило показники 1600–1615 рр.; 4) із кінця 1630-х рр. динаміка росту загальмовується на наступні тридцятиріччя¹³.

У Польській провінції Товариства Ісуса, до складу якої входила більшість українських земель, фіксуються три потужних хвилі рекрутації: 1580–1585, 1600–1620 рр. та наймасовіша – у 1625–1635 рр.¹⁴ За часом вони збігаються з двома періодами збільшення кількості фундацій – 1579–1584 та 1600–1624 рр. Можемо підтвердити висновок Г.Гапського, що динаміка заснування єзуїтських домів випереджала приток новіціїв, особливо у XVI ст., коли єзуїтам гостро бракувало кандидатів для забезпечення отриманих фундацій¹⁵. Отже, динаміка рекрутації в 1580–1585, 1600–1620, 1625–1635 рр. корелювала з попереднім зростанням кількості фундацій у 1564–1572, 1579–1584, 1600–1624 рр.

За даними Г.Гапського, зростання темпів рекрутації у чернечих чоловічих згромадженнях, які мали новіціати у Кракові, відбувалося паралельно та було пов'язане зі збільшенням кількості монастирських фундацій. Ріст рекрутації наприкінці XVI – у перших роках XVII ст. виразно випереджав приріст кількості монастирських заснувань, який розпочався на початку XVII ст., а апогей його припав на 1620-ті рр.¹⁶ У масштабах усього чернечого руху спочатку збільшилася чисельність монахів, а вже потім – монастирів. При цьому перелом у реформаційній кризі настав у 1580–1585 рр., коли кількість професій перевищила рівень 1530-х рр. Водночас значно збільшилося число обителів. Проте слід пам'ятати, що 12 із 15 фундацій у 1565–1585 рр. були призначені для єзуїтів. Таким чином, це черговий вагомий аргумент на користь їх виняткової ролі у відродженні католицизму в Речі Посполитій. Цікавий факт – кульмінація збільшення кількості монастирів припала на період раптового загальмування покликань у 1620–1625 рр. Причини цього Г.Гапський бачив у голодних роках, епідеміях та загрози масштабного турецького вторгнення на

¹¹ *Unicus universae Societatis Iesu vocationum liber authobiographicus, Poloniae provinciae proprius (1574–1580) / Cura J. Warszawski SJ. – Romae, 1966.*

¹² Останнє офіційне видання латинського тексту «Конституції» побачило світ у столиці Італії у середині 1990-х рр.: *Constitutiones Societatis Iesu a Congregatione Generali XXXIV annotatae et Normae complementariae ab eadem Congregatione approbatae. – Roma, 1995.* Україномовне вид. див.: Конституції Товариства Ісуса та їх Додаткові норми / Пер. з англ. А.Маслюх. – Л., 2005.

¹³ *Gapski H. Rekrutacja do zakonów... – S.27–28.*

¹⁴ *Ibid. – S.40.* Тут користуємось даними Г.Гапського про кількість новіціїв, оскільки його підрахунки суттєво відрізняються від наших (див.: *Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст. – Л., 2005. – С.104–108.*)

¹⁵ *Gapski H. Rekrutacja do zakonów... – S.41.*

¹⁶ *Ibid. – S.34, 37.*

початку 1620-х рр. Перенаселені кляштори, які мали складнощі з продовольчим постачанням, свідомо обмежували прийняття новіціїв, а посилення відчуття загрози у суспільстві спричинялося до зростання монастирських фундацій¹⁷. В єзуїтських домах перебувало значно більше людей, ніж в обителях інших чернечих чоловічих згромаджень, що було пов'язане з місійною, душпастирською, шкільною й загалом контрреформаційною діяльністю членів Товариства Ісуса, а також тривалою підготовкою новіціїв¹⁸.

Фундації єзуїтських домів. Перший період зростання кількості єзуїтських фундацій (п'ять) був досить незначним і припав на 1564–1572 рр., тобто на перші вісім років діяльності єзуїтів у Речі Посполитій. Другий період (1578–1584 рр.) вирізнявся найбільшою інтенсивністю – дев'ять фундацій за шість років. Натомість третій, охопивши двадцять п'ять років (із 1599 по 1624 рр.), став найтривалішим – за цей час було засновано двадцять чотири єзуїтські дома.

Табл.1

**Приріст єзуїтських домів у Речі Посполитій
кожні чотири – п'ять років (1564–1649 рр.)**

Роки	Кількість нових фундацій	Роки	Кількість нових фундацій
1564–1569	3	1610–1614	7
1570–1574	2	1615–1619	4
1575–1579	1	1620–1624	5
1580–1584	8	1625–1629	1
1585–1589	2	1630–1634	2
1590–1594	1	1635–1639	5
1595–1599	–	1640–1644	–
1600–1604	5	1645–1649	1
1605–1609	3		

Табл.2

**Загальна кількість єзуїтських домів у Речі Посполитій
кожні чотири – п'ять років (1564–1649 рр.)**

Роки	Кількість фундацій на кінець періоду	Роки	Кількість фундацій на кінець періоду
1564–1569	3	1610–1614	32
1570–1574	5	1615–1619	36
1575–1579	6	1620–1624	41
1580–1584	14	1625–1629	42
1585–1589	16	1630–1634	44
1590–1594	17	1635–1639	49
1595–1599	–	1640–1644	–
1600–1604	22	1645–1649	50
1605–1609	25		

¹⁷ *Gapski H.* Rekrutacja do zakonów... – S.37–38.

¹⁸ *Ibid.* – S.41.

Найінтенсивніше зростання кількості єзуїтських домів (у середньому по одному на рік) відбулося за часів правління Стефана Баторія (1576–1586 рр.), який прагнув створити «дійсно католицьку Річ Посполиту». Для «перетравлення» заснованих за цього короля одинадцяти домів і зібрання сил для активної розбудови нових знадобилося понад двадцять років. Попри наявну диспропорцію між полем діяльності та браком відповідних виконавців, у Польській провінції одразу не застосовувалося рішення Генеральної конгрегації 1565 р. (найвищого органу влади у Товаристві Ісуса), яке зобов'язувало в таких випадках робити перерву у відкритті нових домів для зміцнення вже існуючих. Найбільший приріст єзуїтських фундацій у Речі Посполитій до середини XVII ст. припав на правління перших двох монархів із династії Ваза (68% усіх заснувань до 1647 р.). Це також стосується фундацій домініканців, кармелітів та францисканців.

На 1648 р. 80% єзуїтських фундацій у Речі Посполитій припадало на терени, заселені переважно православними й протестантами. Так, на українські землі Корони Польської і територію Великого князівства Литовського їх приходилося 60%, а на Пруссію і Лівонію (Інфлянти) – лише 20%. Подібний «православний напрямок» мали фундації домініканців і бернардинців, що постали в останній чверті XVI – у середині XVII ст. Можна припустити, що причиною був перехід частини шляхти й більшості маґнатів із протестантизму та православ'я в католицизм, а також поширення тут польського маґнатського землеволодіння. Слід узяти до уваги й зацікавлення самих єзуїтів, внутрішнє оновлення, яке переживали інші ордени внаслідок реформи західного християнства. На українських і білоруських землях новозасновані єзуїтські доми поповнювали негусту парафіяльну мережу католицької церкви¹⁹.

Вік новіціїв. Тридентський собор установив нижню вікову межу кандидатів до чернечих згромаджень – повних 16 років. Нерідко від цього припису відступали. Так, домініканці знизили її з 18 до 16, а згодом до 15 років, єзуїти – до 14²⁰. Проте в Речі Посполитій 14-річних новіціїв практично не було, більшість були не старше 25 років. При цьому існувала тенденція зменшення кількості кандидатів вікової групи 25–30 років і старших на користь молодших. Так, у другій чверті XVII ст. молоді люди до 20 років становили дві третини новіціїв. Під час зростання темпів рекрутації середній вік кандидатів знижувався, а при вповільненні – збільшувався²¹.

Умови та переешкоди для прийняття кандидатів. «Конституції» Товариства Ісуса висували до кандидатів певні вимоги. Претенденти на священство повинні були мати належну освіту або здібності до наук, розважливість у діях чи, принаймні, здатність до її плекання, а також добру пам'ять, сталість і послідовність у діях, ревність до душпастирської

¹⁹ Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво... – С.108.

²⁰ Institutum Societatis Iesu. – Vol.1. – Pragae, 1705. – P.214, 216; Poplatek J. Encyklopedia jezuitów polskich... – S.358.

²¹ Gapski H. Rekrutacja do zakonów... – S.158–160, 166.

праці, легкість слова та у спілкуванні з людьми. Бажаними, але не конче обов'язковими для кандидатів в езуїти визнавалися шляхетність, заможність, особиста чи родова слава й т.п.²²

На заваді вступу до Товариства Ісуса могли стати «першорядні» причини, у тому числі зречення християнської віри, перебування протягом якогось часу в ересі чи схизмі²³, скоєне вбивство або покарання позбавленням юридичної охорони та майна внаслідок тяжкого злочину, подружній зв'язок, юридичне визнання невілляництва кандидата, його розумова недуга або схильність до неї. Приховування при вступі до Товариства Ісуса якоїсь із цих перешкод робило прийняття недійсним. Проте папа, його нунції та великий пенітенціарій (глава одного з трьох церковних трибуналів) мали право дозволити прийом кандидата до новіціату. «Другорядними» перешкодами вважалися надмірна темпераментність і розвиток чуттєвої сфери, погані звички, відсутність чистих намірів при виборі згромадження, мінливість, нерозсудлива побожність, брак необхідної освіти, розумова відсталість, слабка пам'ять і вади мовлення, хворобливість, кволість, фізична потворність, занадто молодий або надто старий вік, борги та цивільні зобов'язання. Кожна із цих другорядних перешкод могла стати причиною для відмови у прийнятті до Товариства Ісуса. Дозволити ж у цьому випадку прийом могло орденське керівництво²⁴.

Кожен кандидат мав відверто відповісти на питання, чи його сім'я віддавна християнська, а чи належить до новонавернених, і чи не був хтось із предків звинувачений в ересі та за яких обставин²⁵? Проте заборона приймати до Товариства Ісуса людей, що побували в ересі або схизмі, не означала, що цим колишнім протестантам чи православним закрито доступ. «Конституції» застерігали, що «якщо кандидат народився у краю, де панує схизма, яка є там гріхом загальним, а не тільки його особистим, то не слід вважати цю обставину перешкодою для прийняття до товариства (те ж можна стверджувати і про кандидатів, які народилися в еретичних країнах)»²⁶.

Етнічне й територіальне походження новіціїв. Ще одну перешкоду на шляху прийняття нових членів на початку 1592 р. додав генерал Клаудіо Аквавівва, а згодом, у 1593–1594 рр., V Генеральна конгрегація, заборонивши приймати так званих «нових християн» – тобто, вихідців з євреїв і сарацинів. Тих із них, хто був «помилково прийнятий», приписувалось усунути з ордену²⁷. Причиною такого рішення стали заворушення в іспанських провінціях Товариства Ісуса, які тривали від другої половини 1580-х рр. і були організовані езуїтами саме цього етнічного походження²⁸.

V Генеральна конгрегація 1608 р. трохи пом'якшила попередні постанови, допустивши до вступу осіб з єврейським або ісламським корінням,

²² Конституції Товариства Ісуса та їх Додаткові норми. – С.74–78.

²³ Там само. – С.28, 80.

²⁴ Там само. – С.78–86; *Poplatek J. Encyklopedia jezuitów polskich...* – S.358–359.

²⁵ Там само. – С.31.

²⁶ Там само. – С.80.

²⁷ *Institutum Societatis Iesu.* – Vol.2. – Florentiae, 1893. – p.278.

²⁸ Детальніше див.: *Poplatek J. Encyklopedia jezuitów polskich...* – S.267–270.

які були католиками зі шляхетських чи славетних і добрих родин не менше, ніж у п'ятому поколінні. При цьому уточнювалося, що це положення стосується вигнаних з Іспанії морисків. Щодо «татар та інших магометан – у Польщі чи іншому місці», то тут право визначати ступінь споріднення, який дозволяв прийняти кандидата до Товариства Ісуса, надавалося генералові²⁹. Приписи щодо навернених з юдаїзму й ісламу зберігали чинність до ХХІХ Генеральної конгрегації (1946 р.). Складно сказати, наскільки точно дотримувалися цих правил на практиці. Принаймні в Польській провінції був єзуїт з Малопольщі – Альберт Гадиновський, про якого було сказано, що він походить з юдеїв у третьому поколінні (у 1631 р. залишив Товариство Ісуса)³⁰.

Соціальне походження. В усіх чернечих згромадженнях більшість становили міщани, шляхта – 10–25% (найчастіше не перевищувала 20%), селяни – 7–10%. Водночас слід зауважити, що відсоток шляхтичів серед єзуїтів був найвищим порівняно з іншими тогочасними чоловічими орденами в Речі Посполитій (загалом не більше 20–25%). Цікаво, що книги Браневського новіціату за 1569–1575 рр. фіксують 16,5% селян серед кандидатів до Товариства Ісуса, що свідчить про їх більшу участь у рекрутації протягом XVI ст.³¹

Єзуїти не мали якихось приписів чи заохочень, котрі б стосувались обмежень щодо соціального походження кандидатів. Як єзуїтські, так і джерела інших чернечих орденів лише у виняткових випадках фіксували станове походження своїх членів. Таким винятком були книги новіціату. За нашими підрахунками, серед усього єзуїтського шкільного персоналу на українських землях шляхта становила від 23,5 до 56–62%³².

Содаліції. Одним із важливих джерел рекрутації до Товариства Ісуса були Маріїнські содаліції, що існували при кожній єзуїтській школі та представляли собою студентські релігійні братства, члени яких поєднували зразкове навчання з удосконаленням християнського життя. Братчики мали щодня брати участь у літургії, регулярно – у церковних урочистостях, щотижня сповідатися, причащатися кожного місяця, дотримуватися постів, читати молитви, «служити бідним» – тобто, відвідувати в'язнів і хворих, допомагати вбогим та немічним у шпиталях і притулках, готувати до сповіді й причастя селян і злиденну молодь. Саме із середовища членів содаліцій вийшло найбільше кандидатів до Товариства Ісуса та кліру загалом³³. Єзуїтські хроніки й історії домів щороку повідомляли про кількість учнів, зазвичай членів содаліцій, які виявили бажання вступити до того чи іншого чернечого згромадження³⁴.

²⁹ Institutum Societatis Iesu. – Vol.2. – p.302.

³⁰ *Wielewicki J.* Dziennik spraw Domu Zakonnego OO. Jezuitów u św. Barbary w Krakowie. – T.V. – Kraków, 1999. – S.237.

³¹ *Gapski H.* Rekrutacja do zakonów... – S.106–117, 172.

³² *Шевченко Т.* Єзуїтське шкільництво... – С.167.

³³ *Piechnik L.* Gimnazjum w Braniewie w XVI w.: Studium o początkach szkolnictwa jezuickiego w Polsce // *Nasza Przeszłość.* – Т.7. – Kraków, 1958. – S.44.

³⁴ Наприклад, протягом 1571–1608 рр. із 1897 членів Маріїнської содаліції Браневської колеїї 319 (16,8%) обрало духовний сан (див.: *Piechnik L.* *Jezuickie seminaria diecezjalne w Polsce (1564–1773)* // *Collectanea Theologica.* – 1976. – Т.46. – S.48–49).

Освіта. У XVI ст. рівень освіченості єзуїтських новітців був дуже різним – від незакінченої середньої до вищої чи навіть здобутого вченого ступеня. Більше того, серед єзуїтів у той час були люди, які до вступу в Товариство Ісуса вже набули відомості: Станіслав Варшевицький, Мартин з Уязду (Уяздовський), племінник нунція Альберто Болоньєтті – Марко, Якуб Вуек, Альберт Фабрицій, Петро Скарґа, а також вихідці з Русі – брати Гербести та Юрій Тишкевич. Зверталися щодо вступу до ордену (але їм було відмовлено) Єронім Роздражевський, майбутній кюявський єпископ, та Єжи Радзивілл, згодом кардинал. На межі XVI–XVII ст. відбулась уніфікація освіти кандидатів до Товариства Ісуса – більшість із них закінчили клас риторики, тобто були випускниками середньої школи, і переважно єзуїтської.

Зміни в освіті новітців відповідали переминам у тодішньому шкільництві, у тому числі єзуїтському. Більшість із досліджених нами єзуїтів здобули середню освіту ще будучи світськими людьми (75,56%). Водночас вивчили чи повторили курс риторики в ордені 69,81%. Вищу освіту вже у Товаристві Ісуса здобуло 97,78%. Попри те, що п'ята частина ректорів (суперіорів), префектів і вчителів вивчала у мирському житті філософію й теологію, майже всі вони доучувалися в ордені. Здобуття повної вищої освіти до чернецтва майже не зустрічалось (лише чотири особи або 0,6%). Рівень освіти у кандидатів із Русі був аналогічним до вихідців з інших регіонів Речі Посполитої у відповідний період.

Територіальне походження. У XVI ст. в рекрутації до чоловічих чернечих згромаджень вирішальну роль відігравала Малопольща³⁵, а від початку XVII ст. – Великопольща³⁶. Що стосується єзуїтів, то домінування Малопольщі серед регіонів рекрутації особливо не проявлялося, дуже важливу роль також відігравала Великопольща. Зростання значення великопольських земель та зменшення ролі Малопольщі в першій половині XVII ст. Г.Гапський пов'язував із відкриттям³⁷ другого єзуїтського новітцят

³⁵ У XVI ст. у Польській провінції працював 181 єзуїт-іноземець. До 1602 р. провінціалами були лише італійці. Однією з вимог рокошу М.Зебжидовського стало усунення з Речі Посполитої єзуїтів-іноземців, але Віслицький з'їзд і Варшавський сейм 1607 р. відкинули її. На нашу думку, зменшення кількості єзуїтів-іноземців було пов'язане суто з внутрішньою політикою ордену, який присилав своїх членів із-за кордону лише доти, доки провінція сама не могла забезпечувати себе відповідними кадрами. Відтік іноземців розпочався вже у XVI ст. Так, протягом 1570–1584 рр. кількість єзуїтів-іноземців зменшилась із 47 до 18%. У 1599 р. вони становили вже 8%, а у 1625 р. – 2,2%. Від 1608 р. Польською провінцією керували переважно вихідці з Речі Посполитої; іноземці, за нечисленими винятками, залишили країну, а контакти із Заходом підтримували делегації на збори ордену, що відбувалися в Римі, та візитери, які час від часу приїздили до країни. Детальніше див.: *Natoński B.* Szkolnictwo jezuitckie w dobie kontrreformacji // *Wiek XVII: Kontrreformacja. Barok. Prace z historii kultury / Ed. J.Pelc.* – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1970. – Т. XXIX. – S.312–315; *Gapski H.* Rekrutacja do zakonów... – S.120–125, 133–134; *Wielewicki J.* Dziennik spraw domu zakonnego... – Т. II. – Kraków, 1886. – S.197; *Literatura antyjezuicka w Polsce, 1578–1625.* Antologia / Oprac. J.Tazbir. – Warszawa, 1963. – S.101; *Czubek J.* Pisma polityczne z czasów Rokoszu Zebrzydowskiego. – Kraków, 1916–1918. – Т. I–II; *Zaleski S.* Jezuitci w Polsce. (W skróceniu. 5 tomów w jednym, z dwoma mapami). – Kraków, 1908. – S.93; *Шевченко Т.* Єзуїтське шкільництво... – С.167–169.

³⁶ *Gapski H.* Rekrutacja do zakonów... – S.70–79.

³⁷ Точніше, перенесенням до Вільна, оскільки другий новітцят для Литовської провінції було створено ще 1590 р. в Ризі. У 1600 р. його було переведено до Полоцька, а у 1605 – до Вільна (див.: *Encyklopedia wiedzy o jezuitach...* – S.463).

у Вільні, що стало причиною зменшення кандидатів до краківського новіціату з Великого князівства Литовського при збереженні переваги великопольських кандидатів³⁸.

У каталогах Товариства Ісуса єзуїт, народжений у Великопольщі, записувався як «*Maior Polonus*», у Малопольщі – «*Minor Polonus*», у Русі – «*Ruthenus*» чи «*Roxolanus*», на території Великого князівства Литовського – як «*Lithuanus*», а на землях Східної Пруссії – «*Pruthenus*». Випадки, коли «батьківщиною» єзуїта значилося місто, а не регіон, були винятком. Так, народжений у Кам'янці-Подільському міг бути записаний як «*Samenecensis*», у Луцьку – «*Luceoriensis*», Кракові – «*Cracoviensis*», Варшаві – «*Varsaviensis*», Львові – «*Leopoliensis*» і т.п. Ще більш рідкісним винятком була фіксація етнічного походження – якщо це й зустрічалося, то, наприклад, як «*Armenus Samenecensis*» («кам'янецький вірменин»).

Серед єзуїтського шкільного персоналу переважали вихідці з різних регіонів Речі Посполитої. Найбільша частка припадала на Великопольщу (29,6% учителів, 30,7% префектів і 37,2% ректорів). Третьою за чисельністю була група вихідців із Малопольщі (20,1% учителів, 19,7% префектів і 20,5% ректорів). Натомість вихідці з руських (українських) земель перебували на другому місці (25,9% учителів, 22,6% префектів і 25,6% ректорів). За уточненими даними, у складі шкільного персоналу протягом XVI – першої половини XVII ст. вихідці з українських земель становили 25,5% (170 осіб).

До 1610-х рр. приплив до новіціату Польської провінції Товариства Ісуса вихідців із Русі-України був спорадичним. Рекрутація серед русинів зростає на початку 1610-х рр. і триває до 1637 р.: у 1612–1627 рр. їх кількість поступово збільшується, протягом 1628–1637 рр. вона стабільно висока, а наприкінці 1630-х рр. – падає. При цьому хвиля припливу русинів збіглася за часом із двома періодами зростання інтенсивності рекрутації в усій Польській провінції Товариства Ісуса: 1600–1620 рр. та найпотужнішим 1625–1635 рр. Але на відміну від ситуації в усій провінції, серед русинів не було спаду кількості кандидатів у 1620–1625 рр. – вона у цей час повільно зростала. Падіння темпів рекрутації в Польській провінції та серед вихідців із Русі збігається з припиненням збільшення єзуїтських фундацій у Речі Посполитій (протягом 1638–1646 рр. не було засновано жодного нового дому), відповідаючи десятиріччю «золотого спокою».

Частка ж русинів серед шкільного персоналу, а, відповідно, і всього членства Товариства Ісуса Польської провінції, неухильно зростала з другої половини 1600-х рр.: у 1604–1619 рр. – помірно, а з середини 1620-х рр. – різко. При цьому протягом 1626–1648 рр. чисельність єзуїтів-русинів зросла у п'ять разів порівняно з періодом 1604–1624 рр. Таке збільшення корелює зі сплеском загальної чисельності єзуїтів у домах Товариства Ісуса на українських землях та посиленням рекрутації в попередні роки.

³⁸ *Gapski H. Rekrutacja do zakonów... – S.79.*

Табл.3

**Чисельність єзуїтів-русинів серед шкільного персоналу
в українських землях Польської провінції єзуїтського ордену на під-
ставі коротких каталогів (1591–1649 рр.)**

Рік	Усього осіб	Рік	Усього осіб
1591/1592	2	1620/1621	4
1592/1593	каталог відсутній	1621/1622	каталог відсутній
1593/1594	3	1622/1623	4
1594/1595	каталог відсутній	1623/1624	5
1595/1596	1	1624/1625	1
1596/1597	1	1625/1626	1
1597/1598	1	1626/1627	9
1598/1599	–	1627/1628	11
1599/1600	каталог відсутній	1628/1629	11
1600/1601	каталог відсутній	1629/1630	12
1601/1602	1	1630/1631	11
1602/1603	–	1631/1632	9
1603/1604	каталог відсутній	1632/1633	8
1604/1605	1	1633/1634	9
1605/1606	2	1634/1635	11
1606/1607	каталог відсутній	1635/1636	каталог відсутній
1607/1608	3	1636/1637	15
1608/1609	3	1637/1638	каталог відсутній
1609/1610	2	1638/1639	22
1610/1611	1	1639/1640	каталог відсутній
1611/1612	3	1640/1641	каталог відсутній
1612/1613	1	1641/1642	15
1613/1614	3	1642/1643	25
1614/1615	7	1643/1644	20
1615/1616	4	1644/1645	21
1616/1617	4	1645/1646	20
1617/1618	5	1646/1647	18
1618/1619	7	1647/1648	25
1619/1620	3	1648/1649	21

Табл.4

**Загальна чисельність єзуїтів у домах
в українських землях Польської провінції
на підставі коротких каталогів (1591–1649 рр.)**

Рік	Усього осіб	Рік	Усього осіб
1591/1592	35	1620/1621	116
1592/1593	каталог відсутній	1621/1622	каталог відсутній
1593/1594	28	1622/1623	114
1594/1595	каталог відсутній	1623/1624	126
1595/1596	31	1624/1625	129
1596/1597	30	1625/1626	106
1597/1598	28	1626/1627	139
1598/1599	29	1627/1628	153
1599/1600	каталог відсутній	1628/1629	158
1600/1601	каталог відсутній	1629/1630	168
1601/1602	21	1630/1631	182
1602/1603	29	1631/1632	195
1603/1604	каталог відсутній	1632/1633	188
1604/1605	32	1633/1634	187
1605/1606	32	1634/1635	208
1606/1607	каталог відсутній	1635/1636	каталог відсутній
1607/1608	32	1636/1637	244
1608/1609	67	1637/1638	каталог відсутній
1609/1610	77	1638/1639	270
1610/1611	89	1639/1640	каталог відсутній
1611/1612	97	1640/1641	каталог відсутній
1612/1613	106	1641/1642	274
1613/1614	98	1642/1643	275
1614/1615	117	1643/1644	273
1615/1616	116	1644/1645	285
1616/1617	123	1645/1646	298
1617/1618	119	1646/1647	294
1618/1619	123	1647/1648	305
1619/1620	125	1648/1649	309

Вихідці з українських земель (Русі) фігурують у каталогах як роксолани («Roxolani»), рутени («Rutheni»), руси («Russi»), підгоряни («Submontani»), підляшці («Subsilvani», «Podlachiani», «Podlascenses»), львів'яни («Leopolienses»), волиняни («Volhynenses», «Volinenses»), подолляни («Podolani»), лучани («Luceorienses»), кам'янчани («Camenecenses»), дрогобиччани («Drohobicenses»), сіверяни («Severinenses») і навіть українці («Ukrainenses»). Як вихідців з українських земель було ідентифіковано тих «Submontani» («Podlachiani»), записаних ще як «Roxolani», «Rutheni» чи «Russi», тобто вихідців із руської частини передгір'я Карпат. Решту ж «Submontani», із малопольської частини, у каталогах записано і як «Submontani», і як «Minor Poloni». Проте ці записи показують, що, власне, ідентичність підгорян – умовно «руську» чи «польську» – встановити найскладніше, оскільки деякі з них були записані і як «Submontani», і як «Roxolani» («Rutheni»), і як «Minor Poloni».

Важливо підкреслити, що джерела не дозволяють нам обмежити поширення термінів «Roxolanus» і «Ruthenus» лише на осіб, народжених у Руському воеводстві – вони широко вживалися також щодо вихідців із трьох інших «руських воеводств» паралельно з назвою регіону. У табл.5 представлено варіанти вживання різних термінів, які означали «батьківщину» того чи іншого єзуїта – вихідця з Русі.

Табл.5

**Визначення «батьківщини» єзуїтів-вихідців із Русі
серед шкільного персоналу в українських землях Польської провінції
на підставі трирічних каталогів (1575–1648 рр.)³⁹**

Русини, рутени	
єзуїт	його «батьківщина»
Błaszkiwicz (Błaszkiwicz, Błaszkiowic, Blaskiewicz, Błaszkiwicz, Błaszkiwicz, Błaszkiwicz) Adamus	Roxolanus, Ruthenus
Brzozdowski (Brozdowski) Ioannes	Roxolanus, Ruthenus
Buchowski Hermolaus	Roxolanus, Ruthenus
Gawecki (Gaweski, Gawęcki) Ioannes	Russus, Rox
Ielec (Jelec) Ignatius	Roxolanus, Ruthenus
Kołożwarski (Kłozwarski, Kolozwarski) Ioannes	Roxolanus, Ruthenus
Koprek (Coprecius) Simon	Roxolanus, Ruthenus
Kurowski Alexander	Roxolanus, Ruthenus
Kusienicki (Kisienicki) Andreas	Roxolanus, Ruthenus
Lubacius Augustinus	Roxolanus, Russus
Pęgowski (Pegowski) Franciscus	Roxolanus, Ruthenus
Rohatinensis (Georgii) Martinus	Roxolanus, Ruthenus

³⁹ У таблиці подано вибірку осіб, «батьківщина» яких визначалася різними термінами.

Продовження табл.5

Sokolowski (Socolouius, Sokolouius) Stanislaus	Roxolanus, Ruthenus, Minor Polonus
Szredzinski (Sredzinski, Szredzynski) Stephanus	Roxolanus, Ruthenus
Wisnensis (Visnensis) Ioannes	Roxolanus, Ruthenus
Львів'яни	
єзуїт	його «батьківщина»
Alandus Ioannes	Leopoliensis, Roxolanus
Albinus Stanislaus	Leopoliensis, Ruthenus, Roxolanus, Russus
Faubach (Faubach) Ioannes	Leopoliensis, Roxolanus
Fricius (Frycz, Fritio) Georgius	Leopoliensis, Roxolanus
Gobrzydowski Nicolaus	Leopoliensis, Roxolanus
Ianczynski (Janczynski, Ianczynski, Jańczynski, Jączynski, Janczinski, Ianczinski, Iamczynski) Raphael	Leopoliensis, Roxolanus
Ianczynski (Iączynski, Jączynski, Iączynski) Thomas	Leopoliensis, Roxolanus, Russus
Lorencowicz (Lorensowicz, Laurencoic, Lorensowicz, Lorensowic, Lurencowicz, Lurensowicz) Alexander	Leopoliensis, Roxolanus, Ruthenus, Leopoliens ex Russia
Moscicki (Mościcki, Mościcki) Paulus	Leopoliensis, Roxolanus
Rzeszewski Ignatius, Rzeszewski (Rzeszowski) Ioannes	Leopoliensis, Roxolanus
Перемишльці	
єзуїт	його «батьківщина»
Krasicki Hieremias	Primislensis
Wargocki (Vargocki, Vargotius) Ambrosius	Praemislensis, Roxolanus
Вихідці з Нового Міста в Галичині	
єзуїт	його «батьківщина»
Herbest Benedictus, Herbest Stanislaus	Roxolanus, Ruthenus novomestensis
Вихідці з інших галицьких міст	
єзуїт	його «батьківщина»
Rokicki Stanislaus	Dobrinensis, Roxolanus,
Sebastiani (Drohobicensis) Christophorus	Drohobicensis, Ruthenus, Russus
Wisnensis (Visnensis) Ioannes	Roxolanus, Ruthenus
Підляшці	
єзуїт	його «батьківщина»
Czarnacki (Czarnecki, Czarnocki) Albertus	Podlachianus, Roxolanus
Dębowski (Dębowski, Dembowski) Simon	Subsylvanus, Roxolanus, Minor Polonus

Продовження табл.5

Kaczynski (Kaczinski) Paulus	Subsylvanus (Podlachiensis), Roxolanus
Karpowicz (Karpiewicz, Karpiowicz) Georgius	Podlascensis, Roxolanus
Płowinski (Plouinski) Ioannes	Subsylvanus, Roxolanus, Ruthenus, Submontanus, Minor Polonus
Przygodzki (Przygocki) Albertus	Subsylvanus, Roxolanus, Volhynensis
Skolmowski (Skolimanowski) Paulus	Podlascensis (Subsylvanus), Roxolanus
Волиняни	
езуїт	його «батьківщина»
Bogdaszewski Ioannes	Volynensis, Roxolanus
Bogucki Tobias	Volynensis, Roxolanus
Łankowski (Lankowski) Thomas	Volynensis (Wołynensis), Roxolanus
Meleszko (Mieleszko, Maleszko) Nicolaus	Volhinius, Roxolanus, Ruthenus
Pokrzywnicki (Pokrzywnicki) Adamus	Wolinensis, Roxolanus, Podolanus
Przygodzki (Przygocki) Albertus	Volhynensis, Roxolanus, Subsylvanus
Przygodzki (Przegodzki, Przygocki) Andreas	Wolhinensis, Roxolanus
Skarzynski (Skarżynski, Skarzenski, Skarzewski) Thomas	Volynensis, Roxolanus
Strumiłowski Sebastianus	Vołynius, Roxolanus
Tomanowicz (Thomanowicz) Casimirus	Vołyniensis (Volhinensis), Roxolanus
Woytkowski (Woitkowski) Gregorius	Volynensis, Roxolanus
Zawalski Alexander	Volynensis, Roxolanus, Ruthenus
Лучани	
езуїт	його «батьківщина»
Kalenkowicz (Kalinkowicz, Kalenikowicz, Kalienikowicz) Ioannes	Luceoriensis, Volynensis, Ruthenus
Szulc (Szolc, Schulc, Sulcius, Szultz) Andreas	Luceoriensis, Vołynensis
Подоляни	
езуїт	його «батьківщина»
Krzycki Andreas (Andreas Ioannes), Krzycki Iacobus	Podolanus, Roxolanus
Łabeta (Łabęta, Labeda, Łabeda) Iacobus	Podolanus, Roxolanus
Ołędzki (Ołęcki, Olecki, Ołęcki) Matthias Czurilo (Czuryło)	Podolanus, Roxolanus, Ruthenus
Parnasides (Parnassides) Lucas	Podoliens, Podolanus, Ruth, Russus
Piszkowski (Piczkowski) Nicolaus	Podolanus, Roxolanus
Pokrzywnicki (Pokrzywnicki) Adamus	Podolanus, Roxolanus, Wolinensis
Rzymnik (Rzymnicki) Valentinus	Podolanus, Roxolanus

Продовження табл.5

Secemski (Szczemski, Seciemski, Seczemski) Ioannes	Podolanus, Roxolanus, Polonus ex Podoliensi, Podoliensis ex Mazovia
Skarzynski (Skarzewski) Stephanus	Podolanus, Roxolanus, Ruthenus, Ukrainensis
Troianowski Simon	Podoliensis, Roxolanus
Zborowski Adamus Alexander	Podoliensis, Roxolanus
Кам'янчани	
єзуїт	його «батьківщина»
Hołubowicz (Holubowicz, Cholubowicz) Christophorus	Armenus Camenecensis
Українці	
єзуїт	його «батьківщина»
Rutka Theophilus (Bogumilus Theophilus)	Ukrainensis, Roxolanus
Skarzynski (Skarzewski) Stephanus	Ukrainensis, Roxolanus, Ruthenus, Podolanus
Підгоряни	
єзуїт	його «батьківщина»
Brzozouiensis (Brzozouius) Andreas	Submontanus, Roxolanus, Ruthenus, Minor Polonus
Dinouiensis (Dinouius, Dynouius, Denouiensis) Ioannes	Submontanus, Roxolanus
Groszkowicz (Groszkowic) Ioannes	Submontanus, Roxolanus, Minor Polonus
Kwapich Simon	Submontanus, Roxolanus
Madowicz Valentinus	Submontanus, Roxolanus, Minor Polonus
Paprocki Paulus	Submontanus, Roxolanus, Minor Polonus, Rossia
Płowinski (Plouinski) Ioannes	Submontanus, Roxolanus, Ruthenus, Subsylvanus, Minor Polonus
Popławski Samuel	Submontanus, Roxolanus
Przeworscensis (Przeuorscensis, Czepisius) Ioannes	Submontanus, Roxolanus, Russus
Stopecius (Stopecki, Stopcius) Valentinus	Submontanus, Roxolanus, Minor Polonus
Suchocki Iacobus	Submontanus, Roxolanus
Walawski (Walaski) Adamus	Submontanus, Roxolanus, Ruthenus
Zaleski Valerianus	Submontanus, Roxolanus, Iaroslaviensis ex Russia
Zuchowicz (Zuchowic) Ioannes	Submontanus, Roxolanus
Сіверяни	
єзуїт	його «батьківщина»
Orzel (Orzel) Leo	Severiensis, Roxolanus, Roxolanus ex Alba Russia

Із наведеної таблиці бачимо, що паралельно з окремими регіонами в езуїтській документації широко вживалися визначення «Roxolania» та «Ruthenia», під якими розумілися сучасні українські території, які на той час входили до складу Речі Посполитої.

Зазначення в різних каталогах різних «батьківщин» однієї особи (наприклад, Волинь і Поділля чи Підгір'я та Підляшшя) може бути пояснене кількома причинами. По-перше, розмитістю міжрегіональних кордонів, особливо якщо езуїт походив з якоїсь «порубіжної місцевості» та міг вагатися з її ідентифікацією. По-друге, віднесенням писарями домів, де перебував езуїт, його «батьківщини» до різних регіонів (якщо цей езуїт подавав лише назву місцевості, а не регіону). По-третє, народженням та зростанням езуїта в різних місцях, які він теоретично міг називати почергово або залишав цю справу на розсуд писаря. І, по-четверте, елементарною помилкою того ж таки писаря. Зазвичай у книгах професій інших чернечих чоловічих згромаджень, у списках монахів подавалася назва конкретної місцевості, і в окремих нечисленних випадках – повіт, воеводство, епархія чи земля. Винятком були езуїтські каталоги, які зазначали лише регіон Речі Посполитої. Тому проблеми з ідентифікацією місцевостей, на нашу думку, були неминучими.

«Українцями» езуїтські каталоги визначають Теофіла Рутку та Стефана Скаржинського (Скаржевського). Місцем народження першого Л.Гжебень подає Київське воеводство⁴⁰. Натомість С.Скаржинський згадується ще як «подолянин». Ототожнення ж езуїтами понять «Україна» та «українний» із територією Київського і Брацлавського воеводств цілком відповідає практиці вживання цих термінів для позначення Київщини та Брацлавщини як самими мешканцями, так і королівськими канцеляристами.

Табл.6

Групи вихідців із різних українських регіонів Польської провінції серед шкільного персоналу (1575–1648 рр.)

Особи, які фігурували в каталогах водночас як тільки:	Усього
рутени чи/і роксолани («Rutheni», «Roxolani»)	61
львів'яни ^{1*}	11
рогатинці*	2
перемишльці*	2
вихідці з Нового Міста в Галичині*	2
вихідці з інших міст Галичини*	3
подоляни*	11
кам'яччани	1
рутени чи/і роксолани та водночас малополяки	16
підляшці й рутени (роксолани)	4

⁴⁰ *Grzebień L.* Bogumił Teofil Rutka // *Polski Słownik Biograficzny.* – Wrocław 1991. – S.203–204.

Продовження табл.6

тільки підгоряни	11
підляшці, рутени (роксолани) і водночас малополяки	5
волиняни	14
лучани	2
рутени (роксолани) й водночас великополяки	3
рутени (роксолани) і водночас великополяки та малополяки	1
підгоряни й рутени (роксолани)	12
підгоряни та рутени (роксолани) і водночас малополяки	1
рутени (роксолани) і литвини	2
підгоряни й литвини	1
сіверяни	1
українці та роксолани	1
українці, рутени (роксолани), подоляни	1
підгоряни, підляшці, роксолани (русини), малополяки	1
підляшці, роксолани, волинці	1
Разом	170

Примітка: 1. Львів'яни, а також інші, позначені тут зірочкою, водночас, як правило, фігурують у каталогах як роксолани чи/і русини.

Найбільшу групу вихідців із Русі становила 61 особа (записані як «Rutheni» чи «Roxolani»), чию регіональну належність точніше визначено не було. На другому місці перебували вихідці з Галичини та Підляшшя (по 20 осіб), а на третьому – із прикордонних русько-малопольських територій, зазначені то як «Rutheni» чи «Roxolani», то як «Minor Poloni» (16 осіб) та волиняни (16 осіб разом із лучанами). На четвертому – підгоряни (від 12 до 15 осіб), на п'ятому – подоляни (11 осіб).

Таким чином, рекрутація русинів до Товариства Ісуса спиралася насамперед на вихідців із Західної України (уродженців центральноруських теренів фіксувалося значно менше), де західнохристиянська традиція була тривалішою, а мережа парафій, шкіл та монастирів католицької церкви – густішою. До того ж Львів та, особливо, територіально близький до нього Краків становили собою найпотужніші центри чернечого життя Речі Посполитої.

Отже, зростання кількості покликань серед русинів до Товариства Ісуса розпочалось у 1610–1620-х рр. та супроводжувалося збільшенням темпів рекрутації та кількості єзуїтських домів у Польській провінції ордену. Про успішність єзуїтської місії свідчить друге місце України-Русі серед інших рекрутаційних регіонів Речі Посполитої – вихідці з руських земель становили понад 25% серед єзуїтського шкільного персоналу. Орденські джерела практично не містять конкретних назв місцевостей (виняток – великі

й середні міста), звідки походили члени Товариства Ісуса, обмежують лише поданням назви регіону. Щодо всіх осіб, які походили з України-Русі, незалежно від місцевості, єзуїти використовували терміни «Roxolanus» і «Ruthenus». При цьому їх могли вживати щодо тих самих осіб паралельно з іншими, які деталізували регіональне походження. Такими термінами були: підляшпець («Subsilvanus»), волинянин («Volhynensis»), подолянин («Podolanus»). Рідше вживалися назви міст – Львова, Луцька, Дрогобича, Кам'янець-Подільського, Нового Міста, Вишні, Перемишля, а вихідців із них було зафіксовано, відповідно, як львів'ян («Leopolienses»), лучан («Luceorienses»), дрогобиччан («Drohobicenses»), кам'янчан («Camenecenses»), новомістян («Novomestenses»), вишнян («Visnenses»), перемишльців («Praemislenses», «Primislenses»). При цьому джерела фіксують явну перевагу мешканців західних регіонів Русі у процесі рекрутації до Товариства Ісуса. У зв'язку з розмитістю регіональних кордонів та специфікою фіксації в єзуїтських каталогах назв місцевостей нерідко можемо побачити різні регіони, як правило сусідні, як місця походження єзуїтів.

This article clears up the principles of the recruiting policy in the Society of Jesus, analyses the recruitment's peculiarities in the Polish province of the Society, as well finds out how the dynamics of recruiting has correlated with the dynamics of the Jesuit foundations. Regional origins' research of the Jesuit teachers in the Ukrainian lands disproves a myth about exclusively Polish nature of the Society and testifies about extending the term "Ruthenus"/ "Roxolanus" to the Jesuits from all regions of Ukraine-Ruthenia.

І.В.ТКАЧЕНКО*

НАУКОВО-ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ М.ГРУШЕВСЬКОГО ПІД НАГЛЯДОМ ОРГАНІВ ВЛАДИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1907–1914 рр.)

У статті на основі архівних матеріалів висвітлено особливості стосунків М.Грушевського з офіційними органами влади Російської імперії у 1907–1914 рр., їх ставлення до провадженної ним видавничої діяльності. Досліджено засоби, які використовувалися для протидії розповсюдженню редагованих М.Грушевським видань та зростанню їх впливу на українських землях у складі Російської імперії.

Російська революція 1905–1907 рр. дала поштовх активному розвитку україномовної преси в імперії. Нові правила про друк (1906 р.) не лише пом'якшили цензурний тиск на періодичні видання, але й дали можливість представникам українського національного руху публічно виступати з пропагандою своїх поглядів на шпальтах газет і журналів. Скористався такою можливістю і М.Грушевський, який переніс до Києва видання «Літературно-наукового вістника» (далі – «ЛНВ»), прагнучи насамперед зберегти всеукраїнський характер журналу і мати можливість поширювати ідеї українства на території Російської імперії.

Однак, хоча новий цензурний статут і тимчасові правила про періодичний і неперіодичний друк, видані в 1905–1906 рр., скасовували попередню цензуру, при цьому зберігалася можливість судових переслідувань і адміністративних покарань, утисків за порушення цензурних правил. Нагляд за їх виконанням було покладено на Головне управління у справах друку, створене рішенням міністра внутрішніх справ від 12 червня 1906 р. на основі тимчасових правил для неперіодичного друку, оголошених у наказі Сенату від 26 квітня 1906 р.

Одночасно з розширенням можливостей для розвитку української преси революція і період реакції після її завершення не тільки не звільнили періоду від адміністративного тиску, але й посилили його. Реакція, яка запанувала у країні після розпуску II Державної думи, дуже негативно вплинула на український рух. Уряд продовжував систематичний наступ на українство, поступово ліквідовуючи пом'якшення, здобуті внаслідок революції¹.

Цей тиск повною мірою відчули на собі видання М.Грушевського у Києві. Документи з фондів офіційних органів влади засвідчують, що поряд із такими очевидними заходами запобігання розповсюдженню редагованих М.Грушевським часописів, як штрафи чи арешт редакторів, найбільш ефективними і часто вживаними засобами були негласні репресії проти читачів і передплатників українських видань.

* Ткаченко Ігор Володимирович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник сектору суспільних наук науково-організаційного відділу Президії НАН України.

¹ Сарнацький О. Адміністративні й цензурно-судові утиски царизмом легальної періодичної преси українських політичних партій (1907–1910 рр.) // Укр. іст. журн. – 2005. – №6. – С.66.

Із метою нагляду за періодичною пресою, що виходила в Києві, було створено Київський тимчасовий комітет у справах друку, який, як і решта офіційних органів влади, упереджено ставився до видань М.Грушевського, уважаючи їх сепаратистськими та тенденційними стосовно влади. Документи цих органів свідчать, що ці видання завжди перебували під пильним наглядом чиновників, жандармерії й таємної поліції Російської імперії.

Тема взаємин М.Грушевського з офіційними органами влади опосередковано висвітлюється як у працях, присвячених особливостям жандармсько-поліційного устрою Російської імперії та адміністративно-судовим утискам проти української преси², так і у тих, що стосуються окремих моментів указаних взаємин. Так, наприклад, О.Музичук опубліковано протоколи допитів М.Грушевського, де згадуються сюжети його участі в українському громадському житті та його участь у «Літературно-науковому вістнику»³. Найкраще в історіографії проблеми представлено сюжети, присвячені взаєминам М.Грушевського з цензурою. Оскільки він був видавцем не лише «ЛНВ», а й народних тижневиків «Село» та «Засів», а ця ділянка суспільної праці була ключовою для нього в 1907–1914 рр., відповідні аспекти представлено чи не в усіх працях, присвячених цьому періоду життя відомого історика та громадсько-політичного діяча.

Так, зокрема, окремі моменти його взаємин з органами влади Російської імперії представлено у багатьох працях, що стосуються історії виходу «ЛНВ» у Києві (десятки публікацій, у тому числі і джерел). Серед них відзначимо дослідження С.Панькової, що стосуються його ролі у виданні «ЛНВ» та народного тижневика «Село»⁴, а також І.Ткаченка щодо конкретних питань стосунків М.Грушевського як видавця з цензурою та Київським тимчасовим комітетом у справах друку⁵. Роль і місце М.Грушевського та його київських видань висвітлено також у праці О.Сарнацького щодо утисків царизмом легальної української преси⁶. Аналогічні сюжети зустрічаються у спогадах учасників українського руху, зокрема Є.Чикаленка⁷ та Ю.Тищенка (Сірого), який згадував, «що проти “ЛНВ” мали зуб як офіційні, так і добровільні симпатички царського режиму, а М.Грушевський перебував під постійною загрозою арешту»⁸.

² Сарнацький О. Жандармський нагляд за українськими політичними партіями в Росії (1900–1907 рр.) // Історичний журнал. – 2006. – №1. – С.24–34; Щербак М. Жандармсько-поліцейська система в Україні на початку ХХ ст. // Там само. – 2004. – №8. – С.28–35.

³ Музичук О. Звинувачується в шпигунстві... (Невідомі джерела до біографії М.С.Грушевського) // Архіви України. – 1991. – №5. – С.12–29.

⁴ Панькова С. «Літературно-науковий вістник» – рупор громадсько-політичної праці М.Грушевського // Київ і кияни: Мат. щоріч. наук.-практ. конф. – Вип.4. – К., 2005. – С.140–157; Михайло Грушевський і народна газета «Село» у світлі мемуарних та епістолярних джерел // Український історик. – 2004. – №3/4; 2005. – №1.

⁵ Ткаченко І. Видавнича діяльність М.С.Грушевського в Києві (1907–1914) у документах Київського тимчасового комітету у справах друку // Бібліотечний вісник. – 2005. – №2. – С.39–42; М.Грушевський і цензура (1901–1914 роки) // Український археографічний щорічник. – К., 2007. – Вип.12. – С.207–214.

⁶ Сарнацький О. Адміністративні й цензурно-судові утиски... – С.66–72.

⁷ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917): У 2 т. – К., 2004. – Т.1. – 428 с.

⁸ Тищенко (Сірий) Ю. З моїх зустрічей: Спогади. – К., 1997. – С.38.

У цілому велика кількість згадок і матеріалів, присвячених проблемі, засвідчує тісний взаємозв'язок української преси, що виходила в Російській імперії до Першої світової війни, з офіційними органами влади. Залучення нових архівних джерел дозволяє більш повно висвітлити як характер цієї взаємодії, так і особливості сприйняття державними структурами місця та ролі української преси й українського руху в їх повсякденній роботі. У даному випадку це матеріали, представлені у фондах Центрального державного історичного архіву України, м.Київ – 274 («Київське губернське жандармське управління»), 275 («Київське охоронне відділення»), 442 («Канцелярія Київського військового, подільського і волинського генерал-губернаторства. Секретна частина») та ін.

Головною адміністративною установою, що здійснювала нагляд за періодичною пресою, окрім комітету у справах друку, була канцелярія київського, подільського та волинського генерал-губернатора, яка застосовувала різноманітні засоби для боротьби проти українського руху та, відповідно, преси. До найдієвіших належали штрафи за порушення правил про періодичний друк у Російській імперії. Подібні матеріали представлено, зокрема, у циркулярах Головного управління у справах друку про накладення арешту, заборону видань та знищення газет, журналів і брошур, що видавалися в Петербурзі, Москві та Києві⁹, а також Київській, Подільській та Волинській губерніях, накладення штрафів та арешт редакторів газет за порушення обов'язкових постанов генерал-губернатора про друк¹⁰.

Арешти та штрафні санкції накладалися з обов'язковим дотриманням інструкцій та вимог відносно друку. Так, в одному з листів Головного управління у справах друку в Петербурзі прохало генерал-губернатора «запропонувати особам, що наглядають за почасовими виданнями, котрі виходять у межах дорученої Вам губернії, при накладенні ними арешту на той чи інший номер цих видань, повідомляти про це Головне управління у справах друку одночасно з Вашим розпорядженням про арешт, а також не зволікаючи повідомляти в управління про кожен випадок зняття арешту з видання за постановою судових установ»¹¹. У випадках «виникнення сумнівів стосовно вказаного предмету передавати примірники творів для отримання відгуків про них безпосередньо в комітети або інспекторам у справах друку за місцем виходу у світ кожного з них»¹². Таким чином, будь-який випадок адміністративного втручання у справи преси супроводжувався активним листуванням зацікавлених органів влади з цього приводу, і, відповідно, інформація про періодичні видання та застосовувані до них покарання збиралася різними управліннями й розповсюджувалася по всій території Російської імперії.

Штрафи як спосіб тиску на видання М.Грушевського застосовувалися по декілька разів на рік. В основному вони йшли від імені Київського тимчасового комітету у справах друку, інші – від імені губернатора або Головного

⁹ Центральный державный исторический архив Украины, м.Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.442. – Оп.860. – Спр.30.

¹⁰ Там само. – Оп.857. – Спр.37.

¹¹ Там само. – Арк.11.

¹² Там само. – Ф.295. – Оп.1. – Спр.78. – Арк.50.

управління у справах друку в Петербурзі (дані про них містять циркуляри Головного управління у справах друку за різні роки)¹³. Велика кількість повідомлень на ім'я київського генерал-губернатора від інших адміністративних органів щодо видавничої діяльності М.Грушевського припадає на початок 1907 року, коли «ЛНВ» було перенесене зі Львова до Києва.

Так, наприклад, київському губернаторові В.Сухомлинову було циркулярно повідомлено, що за даними міністерства внутрішніх справ «малоросійський літератор М.Грушевський переніс видання редагованого ним журналу зі Львова до Києва з метою підняття агітації проти єдності малоросів із російським народом». Крім того, тут же повідомлялося, що «малоросійські сепаратисти, піддаючись ворожим впливам, спонукають польську партію виступати з вимогою відкрити в місцевому університеті кафедру для викладання національною мовою»¹⁴. Звичайно, що для адміністрації як «ЛНВ», так і М.Грушевський з їх «малоросійським сепаратизмом» були злом, з яким потрібно було боротися в будь-який спосіб.

Уже на початку січня 1907 р., тобто одразу після перенесення «ЛНВ» до Києва, місцеве охоронне відділення направило В.Сухомлинову секретне повідомлення, в якому давалася характеристика М.Грушевського і його діяльності у Києві за останні місяці 1906 р. Так, було вказано, що професор М.Грушевський «бере участь у малоросійській газеті “Рада” і є видавцем журналу “ЛНВ”»¹⁵. За даними цього документа, вихід «Ради» не було припинено на час воєнного стану в Києві, оскільки М.Грушевський повідомив, що напрям газети буде змінено. Щодо журналу повідомлялося, що «це видання [перша книжка котрого днями вийшла друком] має бути віднесене до числа вельми тенденційних, відтак його друк слід призупинити на час воєнного стану»¹⁶. Тираж першої книжки журналу за 1907 р. конфісковано не було, оскільки до моменту виходу відповідної постанови його вже відправили передплатникам у підросійській та підавстрійській Україні.

Таким чином, дії канцелярії київського, подільського та волинського генерал-губернатора спільно з іншими адміністративними органами й комітетами стали причиною виходу постанови губернатора від 24 січня 1907 р., в якій було зазначено, що В.Сухомлинов, розглянувши першу книжку «ЛНВ» («журналу на малоросійському наріччі») і зважаючи на його «шкідливе та тенденційне спрямування», постановив: видання призупинити¹⁷.

Не маючи можливості зовсім ліквідувати видання М.Грушевського, адміністрація часто застосовувала проти них штрафні санкції. З цією метою начальник краю В.Сухомлинов видав постанову, згідно з якою заборонялося публічно поширювати будь-які статті чи оголошення, які б спричинювали вороже ставлення до уряду; а також розповсюджувати твори, заарештовані у законному порядку¹⁸. Винні у цьому могли бути оштрафовані на суму

¹³ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.861. – Спр.318; Спр.324.

¹⁴ Там само. – Оп.857. – Спр.43. – Арк.3.

¹⁵ Там само. – Арк.5.

¹⁶ Там само. – Арк.6.

¹⁷ Там само. – Оп.860. – Спр.30. – Арк.32.

¹⁸ Сарнацький О. Адміністративні й цензурно-судові утиски... – С.67.

до 500 руб. або ув'язнені до трьох місяців. Дієвість цього документа засвідчує те, що численні штрафи й переслідування редакторів стали одними з головних причин припинення виходу тижневиків «Село» та «Засів».

Із канцелярії губернатора, таким чином, виходили циркуляри і постанови про накладення на редакторів видань грошових штрафів, конфіскацію окремих номерів журналів та газет, які розсилалися у цензурні комітети та губернські жандармські управління. Тому ж авторству належав секретний циркуляр про заборону видавати селянам народний тижневик «Село»¹⁹. Аналогічні дії застосовувалися також щодо наступника «Села» – селянського щотижневика «Засів». У документах канцелярії знаходимо декілька копій постанов губернатора про накладення грошових штрафів на ці видання (стягнення на «ЛНВ» накладалися цензурним комітетом), з яких дізнаємося, які саме публікації давали привід притягнути редактора до відповідальності або просто накласти штраф на часопис.

Майже всі документи канцелярії київського, подільського та волинського генерал-губернатора, в яких відображено видавничу діяльність М.Грушевського, складаються з циркулярів та постанов, спрямованих проти поширення його друкованих органів на території підросійської України. Зі змісту цих документів помітно, що протидія видавничій діяльності М.Грушевського в Києві з боку адміністрації відбувалася за активної участі різних структур, спільною метою яких була боротьба з проявами «малоросійського сепаратизму». Таким чином, київські видання М.Грушевського перебували під постійним і пильним наглядом, оскільки саме його вважали одним із головних ворогів «єдності» імперії та ідеологом українського руху.

Ще однією структурою, яка активно боролася з «українським сепаратизмом», була таємна поліція, так звана «охранка». Її відділення діяли в усіх губернських містах Російської імперії. Начальник київського охоронного відділення, сумнозвісний М.Кулябка, був фанатичним ворогом усього українського. Його ставлення до М.Грушевського було цілком прогнозованим – у своєму «Щоденнику» Є.Чикаленко писав, що, на думку М.Кулябки, М.Грушевському слід було «сидіти у Львові» та не втручатися у внутрішні російські справи²⁰. Своє ставлення до М.Грушевського цей чиновник переносив і на проваджену ним роботу.

Одним із головних завдань охоронного відділення був збір інформації про благонадійність осіб, яких перевіряла адміністрація, наприклад, видаючи посвідчення редакторів періодичних видань. Є документи, в яких давалася оцінка благонадійності співробітників тижневика «Село» і видавничій діяльності М.Грушевського у Києві²¹. Нерідко інформація збиралася для відповіді на запити установ інших губерній. Так, відомості про «напрямок» журналу «ЛНВ» та про його видавця М.Грушевського і редактора С.Веселовського є у повідомленні київського охоронного відділення на ім'я начальника херсонського губернського жандармського управління від

¹⁹ Циркуляр проти українського часопису // Діло (Львів). – 1910. – №148. – С.5.

²⁰ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). – К., 2004. – Т.1. – С.63.

²¹ ЦДІАК України. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.1986.

11 вересня 1909 р., в якому «ЛНВ» віднесено до «тенденційних і шкідливих» видань. Також вказувалося, що М.Грушевський – це лідер «малоросійських сепаратистів», а редактор журналу С.Веселовський – один із лідерів української студентської громади²². Київське охоронне відділення також було причетне до арешту членів цього об'єднання в 1911 р. Був заарештований і С.Веселовський, який після цього вже не міг виконувати обов'язки відповідального редактора «ЛНВ»²³.

Особливу активність співробітники охоранки проявляли при зборі відомостей про особливості видання народного тижневика «Село», який непокоїв адміністрацію своєю широкою популярністю серед українського селянства. Уже на початку 1910 р., тобто через чотири місяці після початку виходу видання у світ, київським охоронним відділенням було ініційовано перевірку, у результаті якої «виявилось», що дане видання «цілком вороже російським інтересам», являє собою «тенденційну вибірку матеріалів, мета яких – сіяти серед малоросів українофільські ідеї й збурювати вороже ставлення малоросійського селянства до великоросів». Виконавці перевірки, переконавшись у тому, що видання набуває чимраз більшої популярності, пропонували припинити його адміністративним порядком. Наголошувалося, що одним із провідних співробітників «Села» був сам М.Грушевський – «ворог №1» російських інтересів в Україні²⁴. Серед документів охоранки зустрічаються окремі примірники «Села»²⁵, які супроводжуються пояснювальними записками агентів, де доводиться необхідність якнайшвидшого припинення виходу цього видання²⁶, що й сталося в лютому 1911 р. Також є відомості про накладення штрафів на газети «Село» та «Засів»²⁷.

Частина свідчень, зібраних філією охоронного відділення в Києві щодо видавничої діяльності М.Грушевського і його київських видань, потрапила у 1914 р. до матеріалів слідчої справи відомого громадсько-політичного діяча. Серед них – доповідна записка начальника київського охоронного відділення від 8 липня 1908 р., в якій М.Грушевського було названо «націоналістом-українцем», «лідером українофільської партії» і «видавцем малоросійської літератури»²⁸. Фактично, з погляду цієї структури (та й усєї адміністрації) політична й видавнича діяльність М.Грушевського не розділялися. Наслідком цього стали переслідування як його самого, так і його часописів та їх співробітників за явні чи уявні порушення правил про друк у Російській імперії.

Відомості про видання М.Грушевського збиралися не лише Київським тимчасовим комітетом у справах друку й охоронним відділенням. Інші офіційні установи в українських губерніях Російської імперії часто направляли запити щодо тих видань, які надходили до поштових відділень чи передплатникам тієї чи іншої губернії. Це стосувалося, насамперед, тижневиків

²² ЦДІАК України. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.1793. – Арк.25.

²³ Там само. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.2847. – Арк.3.

²⁴ Там само. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.1986. – Арк.105–115.

²⁵ Там само. – Ф.276. – Оп.1. – Спр.228. – Арк.463.

²⁶ Там само. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.2529. – Арк.108.

²⁷ Там само. – Спр.2463. – Арк.2.

²⁸ Там само. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.3320. – Арк.173 зв.

«Село» та «Засів», які користувалися популярністю в українських селян, а тому в адміністративному порядку часто не допускалися до передплатників. Так, маємо свідчення про присилку окремих екземплярів тижневика «Село» у документах Харківського губернського жандармського управління. Повідомлялося, що отримавши екземпляр газети, до Київського тимчасового комітету у справах друку було послано запит про «напрямок видання», і що з ним робити надалі²⁹.

Особливо небажаним із погляду офіційних осіб було надходження «Села» народним учителям. Із цього приводу мало місце листування управління попечителя Київського навчального округу з директором народних училищ Полтавської губернії щодо напрямку газети «Село», яка, на думку сторін, відповідала меті «українофілів», а отже, пропонувалося заборонити народним учителям передплачувати це видання³⁰.

Що ж до наступника «Села» – тижневика «Засів», то стосовно нього застосовувалася практика затримання на пошті, про що свідчив циркуляр начальника Київського поштово-телеграфного округу до начальників волосних управлінь – не допускати «Засів» до передплатників-селян³¹. Циркуляр було розіслано 23 лютого 1912 р., його ефективність засвідчував той факт, що «Засів», основну аудиторію якого становили саме читачі-селяни, існував після цього менше, ніж півроку.

Постійний контроль над українським життям в усіх його проявах, який був одним із головних аспектів у роботі офіційних органів влади, знаходить своє відображення у документах установ, які своєю діяльністю намагалися протидіяти українському національному руху та розвитку і поширенню національної періодики. Як ідеться в одному документі, із 1905 р. «український сепаратистський рух» ішов повільним, але тривким кроком, провадячи «українські тенденції» у легальних формах. І, як результат, – постійна протидія діяльності М.Грушевського з боку різних державних органів, які намагалися придушити цей культурницький рух, оскільки «тривала відсутність тиску на український рух із боку адміністрації призвела до того, що суспільство не лише розділилося на два табори, але і вступило у відверту та небезпечну для держави боротьбу»³².

Значний інтерес представляє секретне повідомлення Головному управлінню у справах друку, де зазначалося, що «український рух являє собою загрозу єдності імперії». Не маючи змоги прямо впливати на внутрішню політику, цей рух провадить свої ідеї через пресу. Серед найбільш «небезпечних» згадувалися видання М.Грушевського, стосовно яких пропонувалося вживати методи адміністративного тиску з метою послаблення «українського сепаратизму». Розмірковуючи над проблемою «пропаганди українофільських ідей» через пресу, автор повідомлення особливу увагу приділяв питанню «боротьби з культурно-національною відокремленістю

²⁹ Там само. – Ф.705. – Оп.2. – Спр.78. – Арк.1–3.

³⁰ Там само. – Ф.707. – Оп.229. – Спр.1262. – Арк.30–40.

³¹ Там само. – Ф.1439. – Оп.1. – Спр.1344. – Арк.21.

³² Там само. – Ф.442. – Оп.857. – Спр.43. – Арк.4.

малоросів», зазначаючи, що «вона за чинного законодавства представляється доволі складно, оскільки форми її в переважній більшості випадків такі, що немає можливості застосувати п.6 ст.129 Крим[інального] ул[оження]. Я думаю – пише у 7 кн. “Літературно-наукового вістника” глава теперішніх українофілов М.Грушевський (стор.138) – за сучасних умов українська громадськість Росії (я маю на увазі її свідому національну частину) повинна дотримуватися тактики поляків того нещодавнього часу, коли їх, не забороняючи польського слова, відсторонили з цим польським словом від усіх публічних, офіційних сфер життя наскільки могли поширитися заборонні заходи держави. Вони не марнували багато енергії на протести та демонстрації, не проштовхувалися вперед, не нав’язували своєї участі в російських наукових та інших сферах, а всі свої сили спрямовували до того, щоби поряд із казенним обрусительським життям, яке нав’язувала їм держава, розвивати своє національне польське життя та якомога повнішим чином обслуговувати ним культурні потреби свого суспільства, щоби у цьому своєму національно-культурному житті зосередити всі свої культурні сили та якнайменше давати з них для зміцнення тієї обрусительської культури, що нею держава прагнула придушити й знецінити їхню національну культуру.

Ось коротко програма “українського” культурно-національного відособлення, і цю програму послідовно проводять тепер українофіли як у житті, так і у друці. Не говорячи про те, що реалізація цієї програми призвела б до небажаного національного розколу в російському народі, утіленню її необхідно також перешкоджати ще й тому, що культурно-національне відособлення в очах українофілів є не кінцевою метою, а сходинкою до політичного відособлення, до створення “самостійної України” від Карпат до Чорного моря й Кавказу. З огляду на це бажаний закон, за допомогою якого було б можливо стримувати пропаганду у друці національно-культурного відособлення. Придивляючись до форм і способів цієї пропаганди [...] неможливо не завважити, що одним із найчастіше вживаних, і, очевидно, успішних способів є насмішки над Росією та росіянами, над загальноросійським патріотизмом, виставлення Росії та всього російського у комічному та непривабливому світлі. Мета таких прийомів – принизити Росію та все російське з тим, щоби відвернути від них симпатії читачів, залучивши ці симпатії на бік ідеалізованої України та “українства”»³³.

Така велика цитата з документа яскраво виявляє, які саме аспекти українського суспільного життя викликали найбільшу протидію адміністрації. Представлений документ є одним із багатьох подібних, які циркулювали у владних структурах Російської імперії та, відповідно, слугували керівництвом до дії не лише в Петербурзі чи Києві, але й на місцях, де небезпеці «української гідри» надавалося вкрай більше значення, ніж у столиці. Особливо цю боротьбу відчувало на собі українське селянство та нечисленна проукраїнська інтелігенція з числа священиків та учителів, які становили більшість передплатників українських видань, у тому числі тих, що видавалися М.Грушевським.

³³ ЦДІАК України. – Ф.295. – Оп.1. – Спр.78. – Арк.39–40.

Із представлених матеріалів очевидно, що російський уряд підозрював М.Грушевського у тому, що він був «австрійським агентом», а його діяльність, природно, уважалася шкідливою для Російської імперії та була предметом інтересу не лише цензури чи канцелярії губернатора, які й мали займатися нею з адміністративного погляду, але й міністерства внутрішніх справ. Таким чином, ще одним органом, який приділив М.Грушевському і його діяльності посилену увагу, було Київське губернське жандармське управління (далі – КГЖУ), підпорядковане департаменту поліції вказаного відомства. Управління здійснювало поліційно-адміністративні функції – наглядало за «політично неблагонадійними особами», провадило розшук політичних злочинців, здійснювало арешти тощо.

М.Грушевський привернув увагу КГЖУ задовго до перенесення його видавничої діяльності в Київ. В огляді департаменту поліції про український рух³⁴ стверджувалося, що «українофіли» мали достатньо сил для агітації та полеміки, «особливо багато стало літературних працівників, що пропагують автономію України, після 17 жовтня 1905 р., коли на підмогу «знесенням реакцією» російським українцям рушили їх соратники з Галичини на чолі з Михайлом Грушевським»³⁵. Департамент робив висновок, що М.Грушевський є «лідером українофілів», який намагається перенесенням своєї видавничої діяльності утвердити їх позиції в Російській імперії. Головним, на що звертало увагу відомство, було те, що «українофільські ідеї» поширювалися безперешкодно, чого, мовляв, і домагалися керівники «українофільського руху»³⁶.

Оскільки наприкінці 1914 р. в Києві жандарми заарештували М.Грушевського, у зв'язку з чим провадилося слідство й відповідний збір матеріалів, у фондах КГЖУ відкрито декілька пов'язаних із цим справ, у тому числі про арешт³⁷, в якій знаходимо циркуляри про взяття під варту, листування жандармських установ про хід розслідування справи, відправку вченого у заслання. Велика кількість документів пов'язана з видавничими аспектами, а саме агентурні дані про діяльність М.Грушевського з 1903 р., списки видань, вилучених при обшуках у його помешканні, ділове і приватне листування, а також фінансова й облікова документація редакції та контори «ЛНВ». Велику інформаційну цінність мають протоколи допитів М.Грушевського, оскільки вони є його власним викладом політичної і видавничої діяльності у 1907–1914 рр.³⁸

Після арешту (30 листопада 1914 р.) тривало слідство. У відповідних протоколах М.Грушевський дещо применшив своє значення у житті українського громадянства, сподіваючись на пом'якшення вироку³⁹. Протоколи велися з 29 листопада 1914 р. до 8 лютого 1915 р., усього їх налічується вісім. Даючи свідчення про свою діяльність і перебування у Києві, М.Грушевський

³⁴ Там само. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.2792.

³⁵ Там само. – Арк.44–45.

³⁶ Там само. – Арк.71.

³⁷ Там само. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.3320.

³⁸ Музичук О. Звинувачується в шпигунстві... – С.12–29.

³⁹ Там само. – С.12.

зазначив, що він брав безпосередню участь у переведенні «ЛНВ» до Києва, вів переговори з друкарнями, часто відвідував цензуру зі своїми статтями. Концепція журналу була сформульована ним у такий спосіб: «Журнал намагався освітлювати українські питання незалежно від партійної належності, даючи місце навіть статтям протилежним за партійним напрямком; у ньому працювали і працюють люди самих різних напрямів»⁴⁰. У протоколах М.Грушевський часто цитував власні публіцистичні статті, опубліковані на шпальтах «ЛНВ». Це – збірник «Наша політика», в якому було надруковано статті М.Грушевського, що побачили світ у журналі в 1910–1911 рр., де він критикував галичан за угодовство і проавстрійський курс.

Доводячи, що він не був прихильником Австро-Угорщини, М.Грушевський указував, що його видання в Києві завжди провадили федералістський напрям⁴¹. Також він зазначав, що ніколи не сповідував проавстрійську орієнтацію у зовнішній політиці. Апелюючи до того, що в останні роки він жив більше у Києві, ніж у Львові, М.Грушевський наголошував, що він не втручався у роботу оглядачів австрійського життя у «ЛНВ», які без його наглядку вели хроніку видання⁴².

У свідченнях М.Грушевського часто фігурують співробітники «ЛНВ», яких він брав на роботу у своїх виданнях, і які викликали підозри в російській жандармерії. Так, він називав прізвища П.Лаврова (Ю.Тищенко), І.Лизанівського та М.Залізняка. Саме ці люди цікавили жандармів, оскільки перебували в розшуку за свою «сепаратистську діяльність» (М.Залізник був лідером СВУ; жандарми хотіли підвести М.Грушевського під діяльність СВУ, таким чином звинувативши його у «державній зраді»).

Ці пояснення М.Грушевський змушений був давати на підставі нотаток у його власному щоденнику за другу половину 1910–1914 рр., оригінал якого не зберігся, потрапивши до рук російської жандармерії. Оскільки тут містилося багато інформації, яка могла скомпрометувати заарештованого, М.Грушевський намагався уникати прямих відповідей на поставлені питання щодо справжніх мотивів його політичної, публіцистичної та видавничої діяльності. Протоколи його допитів містять відповіді, з яких можна зробити висновок, що адміністрацію та уряд цікавили обставини перенесення «ЛНВ» зі Львова до Києва й мотиви, якими керувався при цьому М.Грушевський.

Підстави для звинувачень у «сепаратизмі» підкріплювалися численними повідомленнями з приводу «антиросійської діяльності» М.Грушевського. Так, саме його постійно називали «теоретиком українства» і «вождем українського руху», який основну свою діяльність провадив через власний літературний орган – «ЛНВ», перенесений до Києва з метою «сіяти вороже ставлення малоросів до великоросів»⁴³. Його арешт обумовлювався початком Першої світової війни, оскільки «культивований австрійським урядом у Галичині

⁴⁰ ЦДІАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.3321. – Арк.4 зв.

⁴¹ Музичук О. Звинувачується в шпигунстві... – С.16.

⁴² Там само. – С.18.

⁴³ ЦДІАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.3322. – Арк.19–22.

український рух» звідти перекидався в Росію, а саме на цей «рух» Австрія й Німеччина покладали «великі сподівання у війні»⁴⁴. Як видно зі справи про арешт і протоколів допиту, при обшуку в помешканні М.Грушевського було конфісковано величезне листування українською мовою, на підставі якого й було пред'явлено частину звинувачень, а також продовжено термін арешту з огляду на необхідність детального вивчення матеріалів.

На основі конфіскованого представники департаменту поліції зробили ряд висновків, які виставляли М.Грушевського як «лідера українського руху», політичного діяча та видавця української періодики. Остання, на думку влади, мала незначний попит серед українських селян та робітників⁴⁵. Головним осередком, через який М.Грушевський провадив свою діяльність, уважався «ЛНВ», що його поліція сприймала як провідний друкований орган «українофілів». Самого М.Грушевського було визначено як редактора і видавця головного зв'язкового органу між галицькими та підросійськими «українофілами» – літературного часопису «ЛНВ»⁴⁶.

До матеріалів слідства долучене також повідомлення департаменту поліції на ім'я київського губернатора про видання «ЛНВ» у Києві від 23 листопада 1913 р., в якому вказувалося, що це – «щомісячний часопис літератури, науки й народного життя. Найстаріший з українських журналів, що видається за участі гуртка осіб, близьких до української національно-демократичної партії, а декотрі, як М.Грушевський, стоять навіть на чолі їй». Головним гаслом журналу вважалася розробка питань з усіх галузей народного життя, розвиток національної самосвідомості в українській інтелігенції, згуртування її для досягнення мети «українофілів». Відзначалося, що завдяки високій передплатній ціні та серйозному викладу журнал недоступний навіть для широких кіл інтелігенції⁴⁷.

Попри наголос на начебто незначну популярність «ЛНВ» під проводом М.Грушевського, в одному з повідомлень із матеріалів справи про його арешт зазначалося, що «від періоду безладів 1905 р. з'явилися вимоги про визнання “самостійності” малоросійської мови, що її по-іншому називають українською. Головним вождем українського руху в Росії є Михайло Грушевський, котрий кілька років був професором історії у Львівському університеті, де викладав цей предмет українською мовою. Він – учень і продовжувач професора Драгоманова – творця українофільського руху в Росії. З Австрії Михайло Грушевський переніс свою діяльність щодо розвитку мазепинських прагнень у Київ, де взяв на себе видання українофільського опозиційного журналу “Літературно-науковий вістник”»⁴⁸. Таким чином, журнал, на думку жандармів, був «рупором українофільського руху» в Російській імперії, який своєю спрямованістю, визначеною М.Грушевським як його керманічем, становив загрозу «єдності» держави.

⁴⁴ Там само. – Спр.3320. – Арк.49.

⁴⁵ Там само. – Арк.173 зв.

⁴⁶ Там само. – Арк.222.

⁴⁷ Там само. – Спр.3322. – Арк.23.

⁴⁸ Там само. – Спр.3320. – Арк.172.

Про те, що М.Грушевський і його видавнича діяльність перебували під постійним наглядом царської адміністрації, свідчить спільне повідомлення департаменту поліції та охоронних відділень різних губерній Російської імперії від 18 січня 1914 р., в якому йшлося про те, що «малоросійський літератор» М.Грушевський був видавцем місцевого київського журналу «ЛНВ», який генерал-губернатор змушений був призупинити на початку 1907 р. через його «шкідливий і тенденційний характер»⁴⁹. Далі у записці говорилося, що М.Грушевський часто приїздив до Києва, привозячи велику кількість нелегальної літератури, а його діяльність не обмежувалася участю лише у «ЛНВ» – він був постійним співробітником тижневої газети «Село», опозиційний напрям якої звернув на себе увагу поліції⁵⁰. У цьому ж документі згадано керуючого справами М.Грушевського в Києві – Ю.Тищенка, «якогось молодого чоловіка, який говорить малоросійською мовою, і, очевидно, є управляючим його будинку».

Тут же, під дату 26 січня 1913 р., М.Грушевського визнано-таки видавцем «ЛНВ» і колишнім професором Київського університету⁵¹. Він же подається як «глава українофільського руху, який надає притулок мазепинцям і терористам» – М.Залізняку, П.Лаврову (Ю.Тищенку), тобто співробітникам київських видань⁵².

Щоб краще зрозуміти мотиви вчинків каральних органів, направлених на протидію громадській і видавничій діяльності відомого історика, слід мати на увазі, що з погляду адміністрації саме «М.Грушевський є тут (у Києві – *І.Т.*) головною ланкою, котра з'єднує галицьких мазепинців із російськими. [...] І щоби полегшити це з'єднання Грушевський частково переніс свою діяльність у Київ, де відкрив філію “Наукового товариства імені Шевченка”, так зване “Наукове товариство”, перевів туди видавництво й редакцію “Л.Н. вістника”, відкрив у Києві дві українські книгарні (по Великій Володимирській, №28 і по Фундуклеївській)»⁵³. Тобто, уся видавнича робота М.Грушевського сприймалася як така, що має за мету «відокремлення малоросів», і отже, працює на піддрив «єдності» російської держави.

Наведені факти засвідчують, що видавнича діяльність М.Грушевського в Києві в 1907–1914 рр. була достатньо докладно відома російській владі. Матеріали таємного нагляду за видавничою активністю М.Грушевського, що розпочався відразу після перенесення «ЛНВ» до Києва, було відображено у документах слідства, за мотивами якого відомого історика адміністративним порядком вислали з Києва⁵⁴. Документи урядових установ відображають ставлення до самого М.Грушевського, «ЛНВ», «Села» та «Засіву» місцевої адміністрації, яка, керуючись положенням про «небезпеку українського руху» в будь-яких його формах, намагалася перешкоджати нормальному існуванню зазначених видань.

⁴⁹ ЦДІАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.3320. – Арк.173.

⁵⁰ Там само. – Арк.174.

⁵¹ Там само. – Арк.174 зв.

⁵² Там само. – Арк.223 зв.

⁵³ Там само. – Арк.222.

⁵⁴ Там само. – Арк.265.

Різноманітність представлених діловодних документів (цензурних установ, таємної поліції, канцелярії київського, волинського та подільського генерал-губернатора, київського та інших жандармських управлінь), таким чином, містять розгорнуту характеристику видавничої діяльності М.Грушевського в Києві, подаючи докладні відомості про умови та обставини виходу «Літературно-наукового вістника» у 1907–1914 рр., форми впливу адміністрації на редакції народних тижневиків «Село» та «Засів», а також сюжети, пов'язані з протидією поширенню впливу цих видань на всю територію підросійської України.

The specialties of relations between M.Hrushevs'kyi and official governing bodies of Russian empire in 1907–1914, their attitude to his publishing activity were given in the article with a help of archival materials. The methods which were used to oppose spreading of editions edited by him and growing of their influence in the Ukrainian lands under Russian empire were explored.

Г.О.КОРОЛЬОВ*

ІДЕЯ ЧОРНОМОРСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ У ПОГЛЯДАХ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У статті досліджуються федеративні конструкції голови Центральної Ради М.Грушевського у період Української революції 1917–1921 рр. Аналізується генеалогія й розвиток ідеї чорноморської федерації на постімперському просторі Східної Європи.

Період Української революції 1917–1921 рр. був часом реалізації багатьох «національних проєктів», що виникали як результат політичного й соціокультурного розвитку «неісторичних» націй Східної Європи. У цьому контексті розпад Російської імперії став каталізатором процесів визвольної боротьби народів колишніх «західних окраїн». Саме під час революційних подій 1917–1921 рр. у Наддніпрянській Україні було обґрунтовано різноманітні проєкти державотворення, серед яких виділяється ідея чорноморської федерації. Її виникнення у середовищі українських революціонерів пов'язувалося зі спробами утвердження нової моделі міждержавних стосунків на Сході Європи, урахуовуючи деструктивні процеси в імперіях Романових, Гогенцоллернів і Габсбургів. Генеалогія концепції чорноморської орієнтації була реакцією на відновлення централізму в іпостасі більшовизму, різку зміну геополітичної карти Європи, посилення серед українських революціонерів антиросійського чинника.

Під поняттям «ідея чорноморської орієнтації» у сучасному історичному дискурсі слід розуміти систему поглядів української еліти щодо політики між Балтикою і Чорним морем. Чорноморська орієнтація України характеризується особливим розумінням місця цього напрямку у структурі її геополітичних пріоритетів і містить певний спосіб обґрунтування його перспектив для утвердження незалежності¹. Крім того, це поняття стосується світоглядного розвитку, це формулювання більш широкого змісту. Фактично з нього виділяються дефініції – чорноморська проблема та чорноморська федерація. Перша окреслюється як ідеологічний дискурс у розвитку державності, а друга – як конкретна програма та форма втілення.

Історична ретроспектива ідеї чорноморської федерації представлена в політичній спадщині українського історика й політика початку ХХ ст. М.Грушевського. У його працях відтворена певна концептуалізація чорноморської орієнтації української держави на східноєвропейській арені.

* *Корольов Геннадій Олександрович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАНУ.*

¹ *Домащенко Л.М.* Концепції чорноморської орієнтації України у вітчизняній політичній думці першої половини ХХ століття: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – К., 2008. – С.1.

Історіографія проблеми є малодослідженою². Більшість праць, в яких прямо чи опосередковано розглядається ідея чорноморської федерації, тяжіють до пояснення її сутності на основі колоніальних уявлень історичного процесу. При цьому виділяється ігнорування більш широкого погляду на цю концепцію як суспільно-політичну парадигму³.

Львівський історик Я.Дашкевич стверджував, що чорноморська проблема як політична/геополітична та економічна, матеріалізується у вигляді конфліктної зони або зони, здатної породжувати конфлікти⁴. Відбиток на такі інтерпретації наклали колоніальні уявлення історичного процесу, коли Східна Європа та Орієнт розумілися в західній інтелектуальній думці, як «інший»/відсталлий світ.

Метою цього дослідження є реконструкція ідеї чорноморської федерації М.Грушевського у контексті Української революції 1917–1921 рр., а також спроба її інтерпретації на основі особистісних, геополітичних і цивілізаційних факторів. На цій підставі виділяємо такі смислові фокуси: передумови і причини появи ідеї чорноморської федерації у творчості та політичній діяльності М.Грушевського, аналіз головних характеристик концепції чорноморської орієнтації, осмислення ідеї чорноморської федерації як парадигми історичної перспективи у вимірі Східної Європи.

Генезис концепції чорноморської федерації у творчості М.Грушевського позначений парадоксом цивілізаційної орієнтації. А саме: чорноморська орієнтація не може бути, не дивлячись на чорноморський статус України, витлумачена буквально, як кінцева мета для української держави і сповідування таласократичного принципу у своїй геополітиці. Сенс чорноморської орієнтації полягає у замиканні в Україну морських і сухопутних комунікацій світового значення⁵. Фактично українські землі – це простір між Заходом і Сходом, Європою та Росією, Балтикою й Чорним морем. Однак, інтерпретуючи українські землі як ареал східного православного слов'янства, учений при цьому обґрунтовує їх належність до Заходу через конструювання пов'язаності з «германським» світом.

Ідея чорноморської федерації, як геополітичний проект Східної Європи, виникла як реакція на розгортання Першої світової війни і більшовицьку революцію в Росії. Можна вести мову про певну схожість федералістських конструкцій в ідеологічних доктринах національних рухів, що перебували під скіпетром Романових. Адже аналогічну антиросійську та транснаціональну генеалогію має концепція Е.Ромера і Ю.Пілсудського «міжмор'я»

² Дашкевич Я. Чорноморські проблеми в минулому і сучасному // *Його ж.* «Учи неможливими устами сказати правду»: історична есеїстика. – К., 2011. – С.517–540; *Домащенко Л.М.* Концепції чорноморської орієнтації України...; *Лука Ю.* Призначення України. – Л., 1992. – 272 с.; *Його ж.* Чорноморська доктрина. – Одеса, 1942. – 165 с.; *Потульницький В.А.* Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). – К., 1992. – 232 с.; *Рудницький С.* Українська справа зі становища політичної географії. – Берлін, 1923. – 288 с.

³ Див.: *Левенець Ю.А.* Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття). – К., 2001. – С.91–111.

⁴ Дашкевич Я. Чорноморські проблеми в минулому і сучасному. – С.518.

⁵ *Домащенко Л.* Концепції чорноморської орієнтації України... – С.1.

(пол. «konsercja międzymorza»). Обидва постімперські проекти єднає антиросійський дискурс, який характеризується геополітичним і цивілізаційним змістом. Думається, що одночасна поява та репрезентація цих ідей в політичному середовищі Польщі й України була викликана схожими передумовами та характером визвольної боротьби. Такий ракурс дозволяє інтерпретувати ці ідеї як базові моделі організації східноєвропейських державностей на ґрунті інтернаціональних інтенцій їхніх еліт.

Політичний світогляд М.Грушевського й Ю.Піلسудського, що формувався в умовах імперського суспільства, базувався на інтерпретації Росії як «тюрми народів». Обидва виявляли у своїй діяльності множинну лояльність. «Общерусские» риси цих лідерів у подальшому позначилися на амбівалентності принципів політичної боротьби, яка визначала розвиток суспільних процесів у постімперських суспільствах Східної Європи. Ураховуючи цю аналогію, досить легко реконструювати виникнення ідеї чорноморської орієнтації у середовищі українських революціонерів.

Фактично і М.Грушевський, і Ю.Піلسудський конструювали східноєвропейський метарегіональний сценарій⁶. Тільки перший прагнув утвердити державність свого народу, а другий – обґрунтувати імперський потенціал поляків між Балтикою і Чорним морем. Чорноморська перспектива для України – це євроцентрична модель, своєрідне заперечення слов'янського союзу, тобто відмова від етнічних/расових конструкцій. На українських землях мало відбутися повернення до киево-руської спадщини, ідеологема «Київ – другий Єрусалим» стає не просто сакральною ідентичністю, а геополітичним втіленням України. За таких умов розділення України між імперіями починає відігравати позитивну роль. Галичина відіграє роль містка до Європи, а Велика Україна – до Росії. Україна обирає шлях, спрямований на розвиток відносин у балтійсько-чорноморському регіоні, враховуючи територіальний, технологічний, людський ресурс займає місце регіонального лідера. Але ці сентенції відтворюють лише вірогідний напрямок розвитку, а історія, як відомо, не має умовного способу.

Із початком наступу більшовицьких військ в Україні у грудні 1917 р. М.Грушевський зосередився на ідеологічній роботі, намагаючись знайти оптимальні шляхи розвитку держави. Скептичне і негативне ставлення до більшовизму в голови Центральної Ради на початку 1918 р. посилилося. Важливо відзначити, що після проведення за його ініціативою в Києві З'їзду народів Росії (21–28 вересня 1917 р.) політик уважав доконаним фактом перетворення Центральної Ради на орган боротьби за перебудову федеративної Російської Республіки.

Однак динамічний наступ більшовиків і репресії стосовно лідерів українського руху стали визначальною причиною трансформації уявлень М.Грушевського від російськофільських федералістських позицій до жорстких антиросійських заяв. Слід констатувати, що він звинувачував

⁶ Геополітичні стратегії сучасної України у Східній Європі більш детально розглянуто у ст.: *Корольов Г. Украинский пируэт над Балтийско-Черноморским Междуморьем* [Електронний ресурс]: <http://www.prawda.com.ua/rus/articles/2011/06/8/6247374/>

більшовиків і «Московщину» в усіх труднощах українського державного будівництва. Саме тоді з-під пера голови Центральної Ради виходить ряд праць, зведених у трактат «На порозі Нової України»⁷. Він став відображенням переосмислення вченим і політиком основних ідейних гасел Центральної Ради, фактично ставши програмою нових революційних і політичних пріоритетів українського руху. «Через це в них нема відповідей, – писав історик, – на тривоги нинішньої хвилі, або коли хочете есть – тільки з положення дальших перспектив, з котрих треба завжди орієнтуватись, щоб не заблудитись в хаосі суперечностей та аномалій нинішнього дня»⁸.

Стрижневою тезою збірки було обґрунтування ідеї української незалежності й пошук варіантів її реалізації. Звернення М.Грушевського до ідеї самостійності було закономірним, ураховуючи, що перш за все народницька ідеологія визначила його особливий інтерес до проблем народності й національного питання⁹. Даючи характеристику своїм політичним переконанням, учений писав: «Як демократ і соціаліст все своє життя стояв на сторожі прав національностей – не тільки своєї національності»¹⁰. Такі інтернаціональні думки М.Грушевського були реакцією на динамічну зміну політичної карти Східної Європи.

Статті збірника «На порозі Нової України» характеризуються державницькою перспективою поза російським контекстом та конструюванням федералістських моделей. На початку 1918 р. М.Грушевський займається пошуком можливих союзників Української Народної Республіки (далі – УНР) та обґрунтуванням нового геополітичного вибору. Виділяється декілька характерних формулювань, відтворених у його тодішній публіцистиці, – це констатація «кінця московської орієнтації», визнання необхідності рівняння на західну цивілізацію, розробка чорноморської перспективи державного майбутнього України. Ці вихідні позиції у М.Грушевського не були самостійними концепціями, а виступали як ідеологічна цілісність лише в комплексному розгляді.

Обрання самостійницького курсу в державному будівництві Центральної Ради після прийняття IV Універсалу (22 січня 1918 р.), який проголошував незалежність УНР, не означало повної відмови від ідеї федералізму. Відбулося лише переосмислення вченим її сутності в геополітичному і цивілізаційному контекстах. Відомо, що федералізм М.Грушевського у період доби Центральної Ради був пов'язаний із російським чинником – Російською Республікою з федеративним устроєм, до складу якої на правах національно-територіальної автономії увійшла б Україна.

Нестерпна внутрішня образа на більшовицьку владу визначила також несприйняття ним білого руху з його половинчастими проектами

⁷ Грушевський М. На порозі Нової України. Гадки та мрії // *Його ж.* Твори у 50 томах. – Т.4 (1): Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради 1917 – квітень 1918). – Л., 2007. – С.225–267 (перше вид.: *Грушевський М.* На порозі Нової України. Гадки та мрії. – К., 1918. – 120 с.).

⁸ Грушевський М. На порозі Нової України. Гадки та мрії. – С.225.

⁹ *Потулицький В.А.* Історія української політології... – С.46.

¹⁰ *Грушевський М.* На порозі Нової України. Гадки та мрії. – К., 1918. – С.114.

конституційного монархізму та ідеологією великоросійського лібералізму. «Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, таким, «яке згоріло у моїм кабінеті», се наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидвана нам довго і вперто силою»¹¹, – писав учений, осмислюючи наслідки більшовицької експансії проти УНР на початку 1918 р. Незалежність України в розумінні М.Грушевського конструювалася у формі демократичної і соціалістичної Української Республіки¹². Він визначав, що такі характеристики спрямовані на те, «щоб відвернути всякі підозри, надії чи – що самостійність Україні буде формою української реакції або української національної винятковості»¹³.

Однак не варто применшувати роль особистісного чинника, емоційності, амбітності голови Центральної Ради в контексті розуміння причин повернення до федералістської ідеї. М.Грушевський при всій своїй самостійності нерідко «грав за чужими правилами», потрапляючи під вплив негативних життєвих обставин. Прикладом може служити руйнування червоними військами М.Муравйова родового маєтку Грушевських у Києві у січні 1918 р. У його публіцистиці відразу відзначається кардинальна зміна колишніх ідеологічних позицій. Суперечливі думки викладені М.Грушевським у статтях «На переломі», «Кінець московської орієнтації» та ін. «25 січня, під час бомбардування Києва, – писав учений, – більшовики запальними снарядами розстріляли будинок, де я жив, – наш фамільний будинок, побудований десять років тому за гроші, залишені батьком. [...] Довго було б оповідати і прикро навіть згадувати. Ніякі сили вже тепер не повернуть його»¹⁴. З'ясування внутрішніх мотивів ідейно-політичних трансформацій М.Грушевського є складною ілюстрацією тенденцій історичного розвитку українського суспільства «довгого ХІХ ст.»¹⁵. Однак, резюмуючи зміст зазначених статей, варто виділити те, що основним інтелектуальним кредо голова Центральної Ради проголосив активізацію процесу усвідомлення політичних завдань українського руху з нових позицій, не переобтяжених «спадщиною старого, пережитого»¹⁶.

У статті «На переломі» історик чітко визначив перспективи попередніх ідей визвольного руху і революційного часу, вказуючи, що «сила старих поглядів і відносин у громадянстві не тільки гальмує темп просування, але й викривляє його хід, і це особливо буває небезпечно в такі відповідальні і критичні моменти, як нинішній»¹⁷. Далі М.Грушевський підкреслював важливість проголошеної самостійності УНР і намагався залучити все свідоме українство до участі в побудові «нових принципів життя». Аналіз політичного

¹¹ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С.138.

¹² Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.185. – Арк.8 зв.

¹³ Там само.

¹⁴ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – С.135.

¹⁵ «Довге ХІХ ст.» уведене до історичного дискурсу британським істориком Е.Гобсбаумом як поняття, котре окреслює розвиток епохи «подвійної революції», націоналізму, революцій, капіталізму від початку Великої французької буржуазної революції (1789 р.) до вибуху Першої світової війни (1914 р.).

¹⁶ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – С.138.

¹⁷ Там само. – С.136.

і морального становища визвольного руху в період військового протистояння з більшовиками привів голову Центральної Ради до важливості визначення нових державницьких перспектив. Для цього потрібно було обґрунтувати антиросійську переорієнтацію політики Центральної Ради.

М.Грушевський, як один із творців українського історичного нарративу, виступив проти проекту «Великої Росії», який був згодом переосмислений В.Леніним¹⁸. Він вдало поєднав контрверсійні думки й еклектично обґрунтував відсутність перспектив відносин України з останньою. Ученого обурювала наявність спільних характеристик у діяльності колишньої імперської бюрократії і російського революційного руху, які опинилися по відношенню до України «твердоголовими централістами та об'єдинителями»¹⁹. Осмислення імперської політики щодо неї привело історика до думки «про глибоку антитезу цих двох близьких по крові, а відмінних духом народів»²⁰. При цьому вчений однозначно переорієнтував Україну з Росії в бік Європи. Саме східний простір останньої став полем побудови М.Грушевським державної перспективи своєї Вітчизни. Історик відразу почав обґрунтовувати базові характеристики моделі можливого федеративного союзу за участю України, що викладені в його програмних публікаціях «Наша західна орієнтація», «Орієнтація чорноморська» і «Нові перспективи».

У цих статтях відображено трансформації федеративної концепції історика. В їх основі лежить розуміння «Нової України», тобто такої, що має відійти від безмежної віри в організацію загального державного організму з Росією. Закономірним здається обґрунтування вченим підстав і значущості антибільшовицької орієнтації. Саме ця думка лежить в основі його конструювання перспектив майбутньої української державності. Така позиція зумовлювалася несприйняттям Раднаркомом лідерської ролі Центральної Ради у процесі перебудови колишньої імперії в демократичну федеративну республіку.

Вдалу реалізацію проекту «Нової України» М.Грушевський пов'язував із наявністю культурних та економічних підстав, а також із появою чорноморської, європейської чи світової федерації. Він відзначав історичне значення діяльності Центральної Ради, спрямованої на побудову «Нової України», в якій співіснували демократичні принципи, ідеї національної злагоди та гармонії. Роль і місце селянства у соціально-класовій структурі українського суспільства було для нього основним розумінням історичного поступу – «підставою сеї Великої України»²¹. Така світоглядна і наукова позиція виходила з народницьких поглядів ученого. Сутність цієї ідеї полягала не в розумінні України як великої «території» або «панування» над іншими, а у соборному єднанні етнографічних українських земель²².

¹⁸ Див.: Szporluk R. Lenin, «Great Russia,» and Ukraine // Harvard Ukrainian Studies. – Vol.28 – №1/4. – 2006. – P.611–626.

¹⁹ Грушевський М. Кінець московської орієнтації // Його ж. Хто такі українці і чого вони хочуть. – С.139.

²⁰ Там само. – С.141.

²¹ Там само. – С.162.

²² Кармазіна М. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 1998. – С.333.

Концепт «Нова Україна» в публіцистиці М.Грушевського характеризує наявність зв'язку українського народу з духовними цінностями західного суспільства, а також ідеєю державності. Це останнє поняття виходило з народницького світогляду і соціалістичних поглядів. Негативне сприйняття М.Грушевським російського централізму й бюрократії визначило розуміння ним загрози українському державному будівництву. У статті «Державність» він писав: «Ми відкидаємо поліцейсько-бюрократичний устрій і хочемо оперти нашу управу на широких основах самоврядування, зіставляючи адміністрації міністеріальної тільки функції загальної контролю, координування і заповнювання тих прогалів, які можуть виявлятися в діяльності органів самоврядування»²³. Одним із головних фундаментів української державності голова Центральної Ради вважав широке місцеве самоврядування регіонів і демократизм в їх діяльності.

Надання більшої адміністративної і виконавчої компетенції регіонам впливало з ідеї внутрішньої федералізації України на основі громад. М.Грушевський таку державну систему розглядав як перспективну. Своєрідним підсумком публіцистичної та політичної діяльності М.Грушевського на початку 1918 р. стало обґрунтування конфедеративної тенденції концепції державного будівництва. На практиці, виступаючи жорстким противником націоналізму, в ідейному плані голова Центральної Ради намагався об'єднати ідеї федералізму й самостійності, шукаючи підстави для цього в історичному розвитку України. Проте слід зазначити, що вони не були рівнозначними у світогляді М.Грушевського. У контексті певної політичної ситуації він надавав перевагу одній із них, тим самим сприяючи амбівалентності державної природи УНР. Зрозуміло, що конструкція, побудована на внутрішній суперечності, та ще без міжнародної легітимації, не мала державницьких перспектив.

Стаття «Наша західна орієнтація» відтворює суперечливий характер внутрішнього і міжнародного становища УНР, формує діаметрально протилежний попереднім баченням погляд на завдання українського визвольного руху. Варто виділити стрижневу особливість нових політичних наголосів М.Грушевського. Він робить уже інший цивілізаційний вибір для України в бік західного (європейського) суспільства.

При цьому історик намагається знайти підстави для українського месіанізму й територіально окреслити сферу політичного впливу для майбутнього України в межах чорноморського регіону. Такі конструкції вченого обумовлені суто російським ментальним розумінням призначення і ролі держави на світовій арені, що саме по собі приводить до пояснень євроцентристською риторикою постімперських процесів у Росії. М.Грушевський писав, що український народ належить до західної культури, при цьому визнаючи великий орієнтальний вплив на нього²⁴. Україна є історично спорідненою з Німеччиною та Італією, перебуває в постійному зв'язку із Заходом, живучи його ідеями. В українському народі з'єдналися візантійські традиції та

²³ Грушевський М. Державність // Його ж. Хто такі українці і чого вони хочуть. – С.172.

²⁴ Грушевський М. Наша західна орієнтація // Там само. – С.141–142.

їх комбінація, а також «участь у переробленні нових західних здобутків і впливів, приносила до них свої оригінальні нюанси»²⁵.

У цій статті в негативному ключі висвітлюється роль російського фактора в українській історії. «Російська національна політика, – підкреслював М.Грушевський, – приложила руку до того, щоб розірвати родинні й усякі інші зв'язки української інтелігенції із закордонними західними краями й попхнути її до Великої Росії»²⁶. Водночас він застерігав, що «нам не потрібно підганяти наше життя під будь-який західноєвропейський зразок, хоча б і німецький». У цілому праця не має конкретних висновків, завершується патетичним звинуваченням у бік Росії. Такі парадоксальні твердження М.Грушевського пояснює динамічна зміна його суспільно-політичних поглядів щодо сприйняття європейської соціалістичної ідеології.

Як історик і голова Центральної Ради він відстоював тезу домінування народу у громадській організації. «Народ» усвідомлювався ним лише як селянство або трудящий люд. Він не сприймав домінування певної соціальної групи чи класу. Такий погляд М.Грушевського повністю суперечив тенденціям розвитку європейської історії. Інтелектуальний і політичний поворот у бік Заходу пояснювався лише поточним революційним моментом, який характеризували завершальний етап Першої світової війни, встановлення більшовицької влади в Росії й особистісний чинник.

Центральною публікацією, яка формулює ідею федеральної України поза російським контекстом та обґрунтовує наявність історичного зв'язку із західною цивілізацією, є есе «Нові перспективи». Саме в ньому М.Грушевський намагався подати своє бачення нових державницьких перспектив України в умовах проголошення самостійності та війни з більшовиками. Фактично інтелектуальні помисли голови Центральної Ради були спрямовані у бік України, як геополітичної цілісності на карті Східної Європи. Такі сентенції М.Грушевського визначають його політичну переорієнтацію на європейські ідеї та цінності. Варто підкреслити, що в тексті цієї статті фігурує думка, згідно з якою історик пише про близькість українського народу до «німецького світу». «Відчужена від сеї культури, від західного світу взагалі штучними, насильницькими заходами московськими, – писав він. – Україна зможе тепер вернутися з новою, навіть – по реакції – із дещо перебільшеною силою до сього близького їй духом і вдачею світу. У першу чергу – до світу германського, німецького, з котрим і в минувшині у неї було найбільше зв'язків»²⁷.

Поява прони́мецької орієнтації пояснюється особливостями формування політичного світогляду вченого, невизнанням державами Антанти незалежності України, відмовою в організації допомоги в боротьбі з більшовизмом, успішним наступом кайзерівської армії на Східному фронті. Зазначені фактори спонукали М.Грушевського ще на початку 1918 р. до роздумів про укладення миру між УНР та Німеччиною з надією отримати військову і міжнародну підтримку в боротьбі проти більшовицької Росії. Можна

²⁵ Там само. – С.142–143.

²⁶ Там само. – С.144.

²⁷ *Грушевський М.* Нові перспективи // *Його жс.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – С.148.

стверджувати, що для М.Грушевського німці стали «духовно і культурно близькими» лише в результаті відмови більшовиків розглядати Центральну Раду як легітимну владу в Україні, тим самим ставлячи під сумнів політичне майбутнє її голови. Ідея самостійності в розумінні вченого залишалася другорядною у системі його політичних переконань, навіть після переорієнтації у бік Заходу. Примат федералізму й особистий фактор визначали зміст його тодішніх інтелектуальних пошуків. «Тільки маючи на меті завсіди, як кінцеву мету, – писав учений, – федерацію світову, я буду виходити, як з першого конкретного кроку до неї, з федерації країв, зв'язаних географічно, економічно й культурно»²⁸. Першим кроком до такої федерації М.Грушевський вважав економічне і культурне співробітництво між народами Чорного моря²⁹.

У статті «Нові перспективи» вчений моделював новий цивілізаційний вектор розвитку української державності. М.Грушевський безповоротно орієнтував УНР у бік Заходу, закликаючи вчитися в Німеччині та США. При цьому він підкреслював значення України, як центру чорноморського мегарегіону: «Але коли школою для нас мусять бути сі краї західної культури, полем нашої діяльності, нашої власної творчості повинні бути краї, які подібно як і Україна виростили у впливах чи зв'язках східної культури – краї в сфері нашої чорноморської орієнтації, об'єднані Чорним морем як центром комунікацій і різних культурних і політичних взаємин»³⁰. На практиці незалежність УНР залишалася актом, детермінованим різкою зміною геополітичної ситуації у Центральній³¹ та Східній Європі. Недарма учений зазначав: «Не вважаю як перед тим, як і тепер самітнього державного відокремлення за політичний ідеал. Я був і залишаюся і далі федералістом»³².

Проект світової федерації сприймався М.Грушевським не тільки як кінцева мета для українського народу, але і як теоретичне формулювання, у межах якого вміщуються його соціалістичні ідеали й народницькі ідеї. За логікою М.Грушевського, першим кроком до всесвітньої федерації повинна стати організація «федерації країв», пов'язаних добровільним входженням до її складу при тісних економічних і культурних відносинах. Саме тоді учений сформулював базові положення концепції чорноморської федерації.

Як історик, М.Грушевський завжди виявляв інтерес до боротьби литовського народу за свою незалежність, а також – до розвитку білоруського визвольного руху. Це пояснюється не тільки тим, що білоруси та литовці об'єднані з українцями спільним історичним шляхом. Справа в тому, що учений і політик відводив Білорусії та Литві особливу роль у своїй концепції

²⁸ Грушевський М. Нові перспективи // *Його ж.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – С.151.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само. – С.150.

³¹ Термін «Центральна Європа» тут ужито в географічному сенсі, поділяючи позицію російського історика О.Міллера щодо особливостей його появи в інтелектуальному та політичному дискурсі Східної Європи та Заходу (див.: *Міллер А.* Тема Центральной Европы: история, современные дискурсы и место в них России [Електронний ресурс]: <http://magazines.russ.ru/nlo/2001/52/mill.html>).

³² Грушевський М. Нові перспективи // *Його ж.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – С.151.

майбутнього політичного устрою Східної Європи³³. М.Грушевський зазначав, що ці народи були союзниками України від початку їх історичного шляху і «старими друзями в польському союзі»³⁴. Цей факт привів ученого до думки про можливість мати спільні державницькі перспективи в майбутньому. Історичне минуле трьох народів балтійсько-чорноморського регіону визначається тим, що між ними ніколи не буває будь-яких серйозних конфліктів, кожен із цих народів проживав на своїй етнічній території, і національно перемішані кордони були незначними; це три сусідніх національних території, які мали загальні зовнішні відносини та інтереси³⁵, «всі троє – прийомні діти історичної Польщі»³⁶.

Закономірно, що пріоритетну роль у майбутньому союзі держав учений відводив українському народу, більш численному і тому, що має на своїй території багато природних ресурсів. М.Грушевський конструював державну модель у вигляді федеративного союзу трьох народів, який повинен скластися на балтійсько-чорноморських шляхах. Однак ідея чорноморської федерації на теренах Східної Європи залишилася політичною мрією ученого. При цьому потрібно враховувати конотацію терміна «федерація» у сприйнятті М.Грушевського, який за всіма ознаками відповідав конфедеративному об'єднанню.

У широкому плані своєї федеративної ідеї М.Грушевський розробляв проекти державного утвердження України в системі Східної Європи³⁷. Саме тоді він висунув концепцію чорноморської орієнтації України, яка передбачала створення федерації у цьому мегареґіоні.

Найбільш вигідною для України М.Грушевський вважав модель «кооперації народів Чорного моря». У той час він написав статтю «Орієнтація чорноморська», в якій виклав свою позицію стосовно історичних основ нової моделі федерації – чорноморської³⁸. Ця праця є логічним продовженням попередньої статті «Наша західна орієнтація», в якій чорноморська орієнтація конструюється на засадах західних уявлень про державу. Їх об'єднує загальний ідеологічний знаменник, що характеризується тим, що «історичні умови життя орієнтували Україну на Захід»³⁹, проте географічні – орієнтували та орієнтують на південь, на Чорне море⁴⁰. У ній обґрунтовується історичне право домінування українського народу в чорноморському регіоні, що у свою чергу визначає особливу роль Україні у східноєвропейській історії. «Узагалі, коли обставини тому сприяли, – писав М.Грушевський, – Україна ішла до того, щоб широко заволодіти чорноморським узбережжям і стати тут твердою ногою»⁴¹.

³³ *Оглоблин О. Михайло Сергійович Грушевський // Український історик. – 1966. – №1/2. – С.11–12; Потульницький В.А. Історія української політології... – С.86.*

³⁴ *Hruschewskij M. Ukraine, Weissrussland, Litauen // Ukrainische Rundschau (Відень). – 1909. – №2. – С.51 (укр. мовою: Грушевський М. Україна, Білорусь, Литва // Його ж. Твори у 50 томах. – Т.3: Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917). – Л., 2005. – С.65–69).*

³⁵ *Потульницький В.А. Історія української політології... – С.86.*

³⁶ *Hruschewskij M. Ukraine, Weissrussland, Litauen. – С.51.*

³⁷ *Потульницький В.А. Історія української політології... – С.86–87.*

³⁸ *Грушевський М. Орієнтація чорноморська // Його ж. Хто такі українці і чого вони хочуть. – С.144–146.*

³⁹ Там само. – С.144.

⁴⁰ *Потульницький В.А. Історія української політології... – С.87.*

⁴¹ *Грушевський М. Орієнтація чорноморська. – С.146.*

Чорноморська федерація не заперечувала би державного суверенітету українського народу, а лише скріплювала б міжнародне співробітництво України з іншими східноєвропейськими націями⁴². Месіанські інтерпретації М.Грушевського вказують на відсутність чіткого проекту організації чорноморського союзу, який в історичних реаліях початку ХХ ст. виявився до-сить примарним.

Уже перебуваючи в еміграції, голова закордонної делегації УПСР М.Грушевський намагався розробити варіант державного статусу України в новій міжнародній архітектурі Східної Європи після укладання Версальського договору. Він писав, що «Україна могла б щось виговорити собі в Антанти, тільки прийнявши федеративний принцип для нових відносин»⁴³. Однак це мала бути «федерація в рамках б.[увшої] Росії, з включенням тільки Фінляндії та Польщі».

М.Грушевський пробував розробити конкретну програму чорноморської федерації у середовищі українських політиків, де обмірковувалися реальні плани «утворення федерації на інших, ширших підставах, скажімо, федерації слов'янської, до котрої увійшли б західнослов'янські і балканські землі, або федерації чорноморської в ширших розмірах»⁴⁴.

У широкому контексті ідея чорноморської федерації в розумінні М.Грушевського конструюється як організація «кооперації чорноморських народів», що, по-перше, забезпечить Україні участь у відновленні «старих природних торгових шляхів», а по-друге, дозволить українській державі «емансипуватися», випрямиться з тим, щоб «потім уложитись в найбільш вигідній позі». Крім цього, М.Грушевський не виключав можливості використання чорноморської орієнтації для протиставлення ідеї «слов'янської єдності» шляхом розробки для України власного варіанта цієї ідеї, яка б передбачала створення федерації українського, білоруського і литовського народів на балтійсько-чорноморських шляхах.

М.Грушевський продовжував розвивати ідею внутрішньої федералізації України, яку він виводив після розриву з російським контекстом та на ґрунті історичного партикуляризму українських земель, на який впливала сума географічних чинників історії. Ідея соборності планомірно трансформується у форму федеративної України в більшому утворенні – конфедеративному союзі, яким могла стати «кооперація народів Чорного моря».

Після повернення в УСРР учений прийшов до концепції загального партикуляризму, що суперечила його попереднім соборницьким позиціям. Недаремно на схилі літ, у 1930 р., М.Грушевський у статті «Степ і море в історії України» писав: «Донедавна, та можна сказати, що ще й нині ще, «Новоросія» і «Україна» мисляться як поняття окремі, диспаратні, не зв'язані органічно. Процес освоєння Полудневої України слов'янською в нинішнім вигляді українською людністю, що тягнувся протягом тисячоліть – донині

⁴² *Винар Л.* Михайло Грушевський: історик і будівничий нації (Статті і матеріали). – К., 1995. – С.55.

⁴³ *Грушевський М.* В першій делегації Української партії соц. революціонерів (квітень 1919 р. – лютий 1920 р.) // Борітеся – поборе! (Відень) – 1920. – №3. – С.51.

⁴⁴ Там само.

ще не закінчився. Завдання істориків – вивчити зовнішню історію сеї української експансії на Полудне, висвітлити впливи сього колонізаційного походу на місцеві відносини в Степу і на Побережжя, і навпаки – вяснити, які наслідки ся полуднева українська експансія і зміни в ній – припливи на полуденне української людності»⁴⁵. Така конструкція відтворює метарегіональний підхід державницької перспективи.

Шлях ученого від ідей створення світової, чорноморської до соціалістичної федерації виявився нереалізованим. У кінцевому результаті тільки ідея організації «кооперації народів Чорного моря» стала його найбільш умовною конструкцією та найменш теоретично обґрунтованою. Формування такої конфедерації у системі Східної Європи не відповідало особливостям історичного розвитку «іншої» Європи, а більше західним уявленням про «неісторичні» нації.

Транснаціональний характер такого союзу дозволяв поглибити розвиток капіталістичних відносин. Однак розділення Центральної та Східної Європи між імперіями Романових, Гогенцоллернів і Габсбургів зводило до мінімуму державницькі потенції «малих» народів, при цьому сприяючи формуванню політичної еліти. М.Грушевський у період революції, пропонуючи створити конфедерацію в балтійсько-чорноморському регіоні, був упевнений у глибокій соціалістичній та інтернаціональній трансформації Заходу й усього світу. Проте його надії та прогнози виявилися ілюзіями.

Період Української революції 1917–1921 рр. був часом утвердження і трансформації федеративних поглядів М.Грушевського. Ультиматум Раднаркому РРФСР, хід українсько-більшовицької війни, бачення пріоритетної ролі Центральної Ради з конструювання демократичної федерації на території колишньої Російської імперії визначили появу нових ідеологічних концептів, розроблених її главою. Вихід серії публіцистичних статей, в яких він виступив прихильником самостійності УНР у тогочасних умовах і ворогом більшовизму, характеризує наявність нового концепту – бачення федеративної України поза російським контекстом. На цій основі учений обґрунтував концепцію чорноморської федерації, в якій лідируюче місце повинна була зайняти Україна.

⁴⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф.Х. – Спр.4485. – Арк.6.

In the article probed federal constructions head of Central Rada M.Hrushevs'kyi in the period of Ukrainian revolution 1917–1921. Genesis of idea of Black Sea federation is analyzed on space of Eastern Europe.

Г.Г.ЄФІМЕНКО*

ЕВОЛЮЦІЯ ДЕРЖАВНОГО СТАТУСУ УСРР НАПРИКІНЦІ 1919 – У 1920 рр.: НЕТРАДИЦІЙНИЙ ПОГЛЯД

Автор аналізує розвиток взаємовідносин між УСРР і РСФРР та еволюцію державного статусу радянської України у 1920 р., на основі документальних джерел доходячи висновку про сумнівність пануючих в історіографії поглядів на процес утворення СРСР як поступального об'єднання незалежних радянських республік. Зокрема, наголошується на тому, що економічний розвиток радянської України протягом 1920 р. мав протилежні вектори – від повного підпорядкування на початку року, коли навіть самого поняття «українська економіка» не існувало, до набуття керівництвом УСРР певних ознак автономії в управлінні господарським комплексом наприкінці року. Саме підсумком такого напрямку розвитку й став договір між УСРР та РСФРР від 28 грудня 1920 р., в якому вперше на офіційному рівні радянська Росія визнала незалежність УСРР.

28 грудня 2010 р. минуло 90 років від моменту укладення «союзного робітничо-селянського договору між Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою й Українською Соціалістичною Радянською Республікою». Цей ювілей залишився поза увагою української громадськості. Між тим договір поставив крапку у складному процесі визначення відносин із радянською Росією, яка завоювала Україну й намагалася замаскувати поглинення республіки перед наявними в ній самій політичними силами та цілим світом. Одним із найважливіших засобів маскування і став цей договір, якому було надано форму угоди між двома самостійними радянськими державами, адже в тексті йшлося про «незалежність і суверенність кожної зі сторін, що складають договір»¹. Щоб продемонструвати кардинальну відмінність від становища України до революції, у тексті спеціально підкреслювалося: «З самого факту старої приналежності УСРР до бувшої Російської імперії для УСРР не витікає ніяких зобов'язань до кого б то не було»².

На рубежі 1917–1918 і 1918–1919 рр. війська радянської Росії йшли в Україну, щоб утвердити тут радянський лад. Йшлося також про утворення окремої радянської республіки. Проте як тільки нова влада утверджувалася на українській території, у російських правлячих колах починали думати про надання їй автономного, тобто бездержавного, статусу. Деякі діячі взагалі були схильні повернутися до дореволюційного (губернського) адмінподілу, не завдаючи собі клопоту з приводу врахування національного чинника в майбутньому адміністративно-територіальному устрої. Саме через це події кінця 1919 і 1920 рр., що призвели до укладення російсько-українського

* Єфіменко Геннадій Григорійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАНУ.

¹ Про союзний договір поміж УСРР та РСФРР// Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України і уповноважених РСФРР (далі – ЗЗ України). – 1921. – Ст.93. В українському варіанті слово «незалежність» пропущене.

² Там само.

договору як міждержавного документа, сторони якого формально виступали суверенними і незалежними державами, вимагають ретельного дослідження. Тим більше, що договір 1920 р. став своєрідною точкою відліку для дебатів 1921–1922 рр., у ході яких перемогла сформована вже у процесі обговорення ленінська формула побудови замість Російської імперії єдиної багатонаціональної держави, що зробила можливим як тривале існування СРСР, так і його майже безболісний розпад у 1991 р.

У радянські часи історики не мали права бодай сумніватися в тому, що ці позбавлені реального змісту декларації про незалежність і суверенність далекі від істини. Відтак в історіографії утвердилася аксіоматична теза про те, що радянські республіки, які утворилися після розпаду Російської імперії, спочатку здобули незалежність, тобто «роз'єдналися», а потім уже розпочався процес «об'єднання», отримавши своє логічне завершення при створенні СРСР. Цю схему «освятила» підготовлена під безпосереднім керівництвом Й.Сталіна «Історія ВКП(б): Короткий курс»³. За мету ставилося продемонструвати головну відмінність «країни рад» від старої Російської імперії – добровільність входження до складу СРСР національних республік.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. українські історики переглянули деякі сюжети та оцінки процесів, які передували утворенню СРСР. Але історія взаємин між радянською Україною та більшовицьким Центром у 1917–1923 рр. і надалі виглядала як поступальний шлях від відокремленості до об'єднання, вінцем чого й стало утворення СРСР. Тобто, незважаючи на зміну оцінок, загальна схема, яку умовно можна назвати «версією Кремля», відкоригована не була.

Ця версія й донині панівна в українській історіографії. Щоправда, не в усіх загальних працях процес «об'єднання» республік аналізується безпосередньо, а частина українських науковців таки відмовилася від основних постулатів радянської доби. У таких дослідженнях загальним правилом стало наголошення на відмінності форми й змісту радянської державності. Водночас гостро бракує системних праць, в яких взаємовідносини між УСРР та РСФРР було б проаналізовано на основі широкого комплексу документальних джерел, а не лише тих із них, які були доступні ще з радянських часів.

Кінець 1919–1920 рр. взагалі залишаються у затінку дослідницької уваги. Про зміни теоретичних та практичних підходів до питання взаємин між республіками, що відбулися протягом цього часу, згадується невинувато мало. Неупереджений аналіз різного роду урядових документів та зафіксованих (але публічно не оголошених) намірів компартійного керівництва свідчить про недоречність такого «забуття». Надто різнобарвними подіями було насичено період кінця 1919–1920 рр., щоби розглядати їх як заздалегідь спланований поступальний шлях «із точки А в точку Б». Є вагомій підстави стверджувати, що вектор розвитку російсько-українських відносин було змінено самим плином подій. Різностямованість існуючих тоді поглядів на природу взаємин радянських України та Росії дає можливість

³ История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков): Краткий курс. Одобрен ЦК ВКП(б), 1938. – Москва, 1946. – С.248.

віднайти ствердну відповідь навіть на взаємовиключні варіанти визначення їх змісту (незалежність, федерація, обласна культурна автономія, повернення до губерньського адміністративно-територіального устрою тощо). Для більш точного визначення слід узяти до уваги обставину, яка не завжди враховується дослідниками: керівництво УСРР було не лише об'єктом, а й суб'єктом таких відносин, і саме на нього найбільше впливали внутрішньо-українські політичні та економічні чинники.

Підібраний на користь тієї чи іншої характеристики набір аргументів не дасть цілісного розуміння проблеми. Автор ставить за мету комплексно простежити перебіг відносин між УСРР та РСФРР, охарактеризувати мінливість поглядів на проблему з боку українського радянського керівництва та віднайти найважливіші чинники, що призвели до укладення згаданого вище договору від 28 грудня 1920 р.

«Українське питання» після денікінського наступу

На початку 1919 р. більшовиків в Україні часто зустрічали як визволителів. Характеризуючи успіхи своєї партії періоду січня – лютого того року, член ЦК КП(б)У О.Іванов образно відзначав: «Куди приходять червоноармієць зі штиком там селянин стає більшовиком»⁴. На той час в очах «широких мас» більшовики зберігали єдність національного й соціального. Тому оволодіти Україною їм удалося досить легко, без залучення значних військових сил. Але у самій Росії протягом 1918 р. внутрішня політика Кремля зазнала відчутних змін. Популярні гасла «Земля – селянам!», «Уся влада – радам!», «Мир – народам!», під якими відбулося захоплення влади, були вже пройденим етапом. Повертатися до них, у тому числі в Україні, більшовицькі керманічі не вважали за доцільне. На хвилі ейфорії від успіхів нова влада вдалася до стрімкого насадження комунізму. У відповідь почалися масові повстання, які стали основною причиною вигнання більшовиків з України.

Наявні на кінець 1919 р. проблеми, що й становили суть «українського питання», голова Раднаркому УСРР Х.Раковський визначив так: «Земельна, продовольча, військова, проблеми взаємних відносин радянської України з радянською Росією і питання про взаємостосунки нашої партії з РКП»⁵. Здійснення більшовицької політики протягом 1919 р. у кожному з названих питань тією чи іншою мірою спричинило зниження авторитету нової влади в українському суспільстві. Утім, у своїй сукупності вони й становили справжнє «комуністичне будівництво», яким воно бачилося компартійним «верхам». Зміна напрямку дій у кожному з цих питань означала б відступ від комунізму. Відтак відступати треба було якомога менше.

Чим же могли поступитися більшовики, і на що вони не погодилися б за жодних умов? Відмова від продрозкладки і концентрації в руках держави функції розподілу продуктів була абсолютно немислимою, адже це

⁴ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р.: Стенограма. – К., 2003. – С.77.

⁵ Там само. – С.52.

становило наріжний камінь новопосталої комуністичної держави, на цьому будувався вплив на мешканців міст, без цього було б неможливим нарощення чисельності армії. Натомість дискусійним, але таким, в якому політика врешті зазнала суттєвих змін, стало земельне питання. Плани економічно невмотивованого насаджування радгоспів було відкладено.

Існували деякі суперечки щодо Червоної армії, але навіть боротьбисти й група П.Попова⁶ з КП(б)У, які безуспішно намагалися відновити ліквідовані у травні – червні 1919 р. Український фронт з українською Червоною армією та військовий наркомат УСРР, погоджувалися з необхідністю мати єдине командування та регулярні, а не напівпартизанські війська. Для керівництва КП(б)У й РКП(б) партизанщина, навіть антиденікінська, була небажаною. Попри наявність у деяких деклараціях із цього питання твердження про те, що при бажанні «українські трудящі» можуть усе змінити і створити власну Червону армію, насправді це питання вже було вирішене остаточно.

Важливою була проблема взаємин між КП(б)У та РКП(б). Основні принципи її вирішення визначалися ще в резолюції VIII з'їзду РКП(б) у березні 1919 р.: «Восьмий з'їзд РКП(б) постановляє: необхідне існування *єдиної* централізованої Комуністичної партії з єдиним ЦК, що керує всією роботою в усіх частинах РСФРР. Усі рішення РКП та її керівних установ безумовно обов'язкові для всіх частин партії, незалежно від національного їх складу. Центральні комітети українських, латиських, литовських комуністів користуються правами обласних комітетів партії і цілком підпорядковані ЦК РКП» (курсив у тексті цитати – Г.Є.)⁷. Будь-яку децентралізацію партії ЦК РКП(б) визнавав неможливою.

Подібними були погляди більшовицького керівництва й на економічні відносини. В ухваленій на тому-таки VIII з'їзді РКП(б) новій програмі зазначалося, що одним із корінних завдань на шляху відбудови економіки є «максимальне об'єднання всієї господарської діяльності країни за одним загальнодержавним планом; якнайбільша централізація виробництва у розумінні об'єднання його по окремих галузях і групах галузей, і зосередження його в найкращих виробничих одиницях і в розумінні швидкості виконання господарчих завдань; якнайбільша злягодженість усього виробничого апарату, раціональне й економне використання всіх матеріальних ресурсів країни»⁸. Таким чином, дозвіл на економічну автономію України, якої вимагали боротьбисти та прихильники групи П.Попова (за ними пізніше закріпилася політизована назва федералістів) в очах компартійних керівників виглядав би як відступ від політики комуністичного будівництва.

⁶ Тобто, частина членів КП(б)У, які після вимушеної еміграції з України згуртувалися в Москві навколо Української комуністичної організації при Московському комітеті РКП(б). Вони застерігали від механічного перенесення російського досвіду на українські реалії, наголошували на потребі мати міцний всеукраїнський партійний і господарський центр, були прихильниками рівноправного об'єднання з боротьбистами. Лідером цієї групи став П.Попов, доповідь якого було заслухано на визначальному для вирішення «українського питання» засіданні політбюро ЦК РКП(б) 20 листопада 1919 р.

⁷ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: 1898–1970 / Пер. з 8-го рос. вид. – К., 1978. – Т.2: 1917–1924. – С.72.

⁸ Там само. – С.49.

Беручи до уваги вплив боротьбистів в українському суспільстві та різні погляди на питання взаємин між УСРР та РСФРР у лавах КП(б)У, В.Ленін до засідання політбюро ЦК РКП(б) від 21 листопада 1919 р. підготував власний проект тез з українського питання: «Тимчасовий блок із боротьбистами для утворення центру й до з'їзду рад з одночасною активізацією пропаганди (рос. «при одновременном приступе к пропаганде» – Г.С.) повного злиття з Р[осійською] С[оціалістичною] Ф[едеративною] Р[адянською] Р[еспублікою]. Поки що – самост[ійна] Укр[аїнська] Р[адянська] Р[еспубліка], у тісній федерації з РСФРР, на осн[ові] 1.VI.1919»⁹. Рішення ухвалили в руслі ленінських пропозицій. Тоді ж було вирішено «визнати припустимим включення у заново утворюваний центр представників боротьбистів та інших українських радянських партій з тим, щоб усі партії, допущені до участі у Всеукраїнському центрі, узяли на себе повну відповідальність за всі кроки його та підписали загальну декларацію»¹⁰.

Ленінські формули відносин України та Росії з перспективи дня сьогоднішнього видаються суперечливими, адже «тісна федерація» з характерною для неї відсутністю найважливіших наркоматів в УСРР геть несумісна з «незалежністю». Однак на той час єдиною припустимою для Кремля альтернативою була повна ліквідація УСРР. В ухваленому 21 листопада 1919 р. рішенні політбюро ЦК РКП(б) йшлося про «обережну підготовку планів злиття України та Росії»¹¹. Це свідчило про те, що курс на повне злиття скасовано не було, його лише відтермінували з побоювань за долю більшовицької влади в Україні. Красномовним підтвердженням реальності курсу на ліквідацію УСРР стало рішення політбюро ЦК РКП(б) від 27 грудня 1919 р., в якому вказувалося: «Повідомити т. Петровському, що ЦК вважає за неможливе створення при ревкомі будь-яких відділів, які б не мали відповідних керівних над ними комітетів РСФРР і тим самим ускладнили б можливе в майбутньому злиття республік»¹².

На наш погляд, суть ленінського підходу полягала у спробі не надавати такому злиттю виразного національно-російського характеру. Червоною ниткою в резолюції ЦК РКП(б) «Про радянську владу на Україні» проходила теза про те, що українська мова та культура мають право на існування. Однак у документі ніде не йшлося про формальне визнання незалежності чи самостійності УСРР. Говорилося лише про «право на незалежність», що його визнали російські комуністи, і яке може бути реалізоване Всеукраїнським з'їздом рад. А щоби цього не сталося – робилося все можливе й неможливе. Останнім штрихом стала красномовна постанова ВУЦВК від 6 квітня 1920 р. про норми делегування на з'їзд: один делегат обирався від 1 тис. бійців неукраїнської за своїм складом Червоної армії, від 10 тис. робітників, від 50 тис. селян¹³.

⁹ В.И.Ленин. Неизвестные документы. 1891–1922. – Москва, 2000. – С.306.

¹⁰ Там же. – С.307.

¹¹ Там же.

¹² Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ). – Ф.17. – Оп.3. – Д.50. – Л.2.

¹³ Про порядок і норму представництва на IV Всеукраїнський з'їзд рад // ЗЗ України. – 1920. – №6. – Ст.104.

Особливості відносин у період усталення радянської влади (січень – травень 1920 р.)

18 січня 1920 р. політбюро ЦК РКП(б) ухвалило рішення про переведення Всеукрревкому до Харкова¹⁴. Відразу після переїзду постало питання про практичну реалізацію російсько-українських відносин. 27 січня Всеукрревком видав постанову, в якій зазначалося: «Всі декрети та постанови УСРР, що торкаються органів влади і підвідомчих установ, зв'язаних з вищезазначеною угодою (а саме: військові, ВРНГ, продовольства, працесоцзабезу, шляхів сполучення, пошти й телеграфу та фінансів), касуються і замінюються декретами РСФРР. Останні набувають чинності і підлягають негайному виконанню»¹⁵. Названі галузі мали керуватися безпосередньо з Центру, їх обласних органів на території України не існувало. Приміром, ще 18 грудня 1919 р. ВРНГ РСФРР ухвалила рішення «обласних РНГ в Україні не створювати і визнати за необхідне організацію промисловості в Україні за планом, ухваленим у радянській Росії». При Всеукрревкомі «для керівництва організацією господарчих органів України» створювалася комісія на чолі із В.Чубарем¹⁶, яка отримала назву Промбюро УСРР (повне найменування – Організаційне бюро з відновлення промисловості при Всеукрревкомі, згодом – при Раднаркомі УСРР). Це був інструкторський відділ, який не мав управлінських функцій.

Навіть формально при націоналізації підприємства переходили у власність РСФРР. Так, як це було, приміром, із кадіївськими коксобензолним, ректифікаційним та нафталіновим заводами. В акті про націоналізацію підприємств зазначалося: «Усе, цим заводам приналежне, як – будівлі, селища для робочих, засоби, живий та мертвий реманент, де б воно не знаходилось, вважається власністю РСФРР»¹⁷. Лише 15 квітня 1920 р. ВРНГ РСФРР ухвалила рішення про перетворення Промбюро України на «обласний економічний орган»¹⁸. Але навіть після цього воно так і не стало реальним центром економічного життя республіки, оскільки, як відзначалося у звіті про його діяльність за 1920 р., «ті невеликі творчі й технічні сили (які були на початок року в Україні – Г.Є.) на той час уже осіли в інших місцях»¹⁹.

Незважаючи на формально цілковите підпорядкування української економіки московським органам, реально твердого контролю і централізованого управління на той час не існувало. Найбільш вагомим причиною такого становища став елементарний управлінський хаос, за якого виникали неоднозначні трактування тих чи інших функцій різних владних органів.

¹⁴ РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.3. – Д.55. – Л.3.

¹⁵ Про об'єднання діяльності УСРР та РСФРР // Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету. – №1. – 26 грудня 1919–10 лютого 1920. – Ст.7.

¹⁶ Протоколи Президиума ВСНХ. 1919 год: Сб. док. – Москва, 1993. – С.323.

¹⁷ Про націоналізацію Кадіївських коксобензолного, ректифікаційного та нафталінового заводів, бувш. артил. відомства й Кадіївського заводу придаткових продуктів бувш «Гайнріх Копперс» // Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету. – 1920. – Ст.37.

¹⁸ Протоколи президиума Вищого совета народного хозяйства. 1920 год: Сб. док. – Москва, 2000. – С.89.

¹⁹ Российский государственный архив экономики (далі – РГАЭ). – Ф.3429. – Оп.1. – Д.2027. – Л.75.

Розглянемо приклад із фінансуванням. Наприкінці грудня 1919 р. очолюваний М.Крестинським Наркомат фінансів РСФРР ухвалив рішення про створення Колегії уповноважених Наркомфіну при Всеукрревкомі. Вона підпорядковувалася НКФ РСФРР і «мала слугувати сполучною ланкою між урядами обох республік в області фінансового управління краєм, бути їх обопільно-інформаційним органом, що направляє би по лінії єдності фінансової політики всі місцеві фінансові органи»²⁰. Колегія мала складатися з трьох осіб – голови (О.Шмідт) й двох членів (М.Туманов та Я.Ландер). Причому останнього було призначено за квотою української сторони²¹. Однак насправді як такої її не існувало: у січні – першій декаді березня на місці був один лише Я.Ландер, який і керував усією роботою.

З огляду на те, що Я.Ландер свого часу був одним із членів «групи Попова», стає зрозумілим, що жорсткий централізаційний курс суперечив його баченню відносин між республіками. До того ж він мав об'єктивні підстави для ухвалення самостійних рішень. Як доволі толерантно зауважував М.Туманов у датованому квітнем 1920 р. звіті до Наркомфіну РСФРР (писав він про свого попередника, а на час написання звіту – свого першого заступника – Г.Є.), «унаслідок того, що зв'язок із Москвою, який і нині ще не достатньо налагоджений, на той час був майже повністю відсутнім, і Україна з цієї причини надзвичайно слабо забезпечувалася і кредитами, і грошовими знаками, а всі її центральні установи, у тому числі й Колегія уповноважених Наркомфіну, не могли бути скільки-небудь задовільно проінформовані та проінструковані – функції колегії нею самою і Всеукрревкомом були дещо переоцінені в тому сенсі, що через колегію почали самостійно відкривати кредити»²². Унаслідок цього Раднарком УСРР «привласнив право затвердження кошторисів по необ'єднаних наркоматах і йому ж надалися права розпорядження кредитами, відкритими всіма без винятку комісаріатами, як об'єднаними, так і самостійними»²³. Іншими словами, Я.Ландер сприяв проявам самостійності в ухваленні рішень, тобто робив те, чого добивалися представники «групи Попова» та боротьбисти. Це, за слушним зауваженням М.Туманова, «перебувало в різкій суперечності з прийнятим принципом про єдність фінансової політики обох республік»²⁴. Така діяльність продовжувалася до першої декади березня включно, тобто до прибуття в Україну М.Туманова (О.Шмідт так і не приїхав) та призначення його уповноваженим НКФ при РНК УСРР. Офіційно відповідне рішення набуло чинності 2 квітня 1920 р.²⁵ Таким чином, управлінський хаос послабив суперечності навколо питання автономії українського управлінського апарату, яка в деяких аспектах виявилася на-явною де-факто, хоча й заперечувалася де-юре.

²⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2. – Оп.1. – Спр.566. – Арк.1.

²¹ Там само. – Арк.111.

²² Там само. – Арк.2.

²³ Там само. – Арк.3.

²⁴ Там само.

²⁵ Про скасування колегії уповноважених Наркомфіну // ЗЗ України. – 1920. – Ст.94.

З усталенням радянської влади боротьбисти для більшовиків перетворилися з союзників на супротивників. У лютому в Кремлі вирішили взяти курс на прискорену ліквідацію УКП(б). У випадку незгоди керівництва партії на саморозпуск як реальний розглядався конфронтаційний варіант розвитку подій. Для перемоги в ньому потрібно було послабити позиції боротьбистів. Негайне скликання Всеукраїнського з'їзду рад, що стало б виконанням раніше даних обіцянок, більшовикам було не вигідним, оскільки їм ще не вдалося достатньою мірою взяти під контроль місцеві ради. Щоби посилити авторитет КП(б)У як «української» сили, було вирішено повернути вищі виконавчі інституції України – Раднарком та Президію ВУЦВК (замість ВУЦВК). Принципове рішення про потребу такого кроку було ухвалене на засіданні ЦК КП(б)У 13 лютого, по приїзді до Харкова Х.Раковського. Того ж дня він надіслав телеграму В.Леніну, в якій повідомив про рішення ЦК КП(б)У, так пояснивши мотиви: «Окрім міркувань щодо підняття авторитету уряду малося на увазі ще нейтралізувати агітацію, яка зіграла деяку роль у виступах у Київській губернії, що, мовляв, УСРР скасовується. Сталін не має заперечень»²⁶. 17 лютого телеграму Х.Раковського розглянуло політбюро ЦК РКП(б) і схвалило з тією поправкою, щоб «до складу президії, як і до складу Раднаркому, входили лише нинішні члени Всеукраїнського ревкому». Водночас було запропоновано «тов. Раковському негайно звернутися до урядів іноземних держав із повідомленням, що з огляду на звільнення червоними військами всієї території України (посилання на взяття Одеси) відновлюється в повному обсязі урядовий апарат незалежної УСРР»²⁷.

19 лютого 1920 р. Всеукрревком саморозпустився, було відновлено діяльність РНК УСРР та Президії ВУЦВК. З огляду на вказані рішення Кремля та відсутність будь-яких ознак самоуправління у «злитих» комісаріатах, до новоутвореного Раднаркому (або, якщо точніше, перейменованого Всеукрревкому) входило лише сім наркомів: внутрішніх справ, освіти, землеробства, продовольства, юстиції, соціального забезпечення, охорони здоров'я. До складу РНК УСРР входив також уповноважений Вищої ради народного господарства (ВРНГ) В.Чубар²⁸.

Незважаючи на цілковиту підпорядкованість УСРР радянській Росії, на зовнішній арені наприкінці лютого – на початку березня 1920 р. було зроблено кроки, які мали підтвердити факт існування незалежної УСРР. 26 лютого нарком закордонних справ РСФРР І.Чичерін у листі до політбюро ЦК РКП(б) наголошував: «Звільнення української нації в теперішній час надзвичайно популярне навіть серед широких мас на Заході. Петлюрівські агенти займаються повсюди гучною рекламою. Польський уряд виступає як поборник незалежної України й проти іноземних завойовників. Радянській Україні необхідно виступати на міжнародній арені, але це неможливо без українського Наркомзаксправ». Далі йшла пропозиція обмежитися

²⁶ Государственный архив Российской Федерации. – Ф.Р.130. – Оп.4. – Д.5050. – Л.107.

²⁷ РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.3. – Д.62. – Л.1.

²⁸ Об образовании Совета народных комиссаров // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства УССР и уполномоченных РСФСР (далі – СУ України). – 1920. – Ст.1.

видимістю створення нового наркомату: «Жодного бюрократичного апарату не потрібно, а потрібно лише, щоби т. Раковський носив титул не лише голови Раднаркому, а й наркома за справ. Він заявляє, що цьому протривиться Український ЦК, і що питання має бути вирішеним ЦК РКП»²⁹. Політбюро ЦК РКП(б) схвалило пропозицію Г.Чичеріна³⁰. 16 березня це рішення було оформлене в Україні. Мотивація створення республіканського відомства іноземних справ виглядала так: «З огляду на те, що УСРР вступила в переговори з закордонними державами [...]»³¹.

Внутрішнє становище суперечило зовнішньополітичним деклараціям. Навесні 1920 р. ситуація здавалася сприятливою для намірів не допустити відновлення будь-якої управлінської автономії в республіці. Поняття «економіка УСРР» на той час не існувало як такого, шляхи сполучення та зв'язок не мали всеукраїнського управлінського центру, голосів на користь створення української Червоної армії та військового наркомату республіки, з огляду на ситуацію з боротьбістами, уже не було чути. Навіть формально самостійний Наркомат продовольства діяв винятково за вказівками Кремля. Такий стан настільки задовольняв Москву, що там уважали за можливе поширити досвід взаємин з Україною на автономні республіки в межах самої РСФРР. Приміром, після розгляду 14 квітня питання «Про башкирські справи» було вирішено відносно цієї російської автономії з Центром установити «на основі практики, що склалася на Україні»³².

Щоби зрозуміти межу своїх повноважень, новоутворений Раднарком УСРР уже на першому засіданні 24 лютого 1920 р. порушив питання «Про вповноважених РСФРР». Було створено комісію, котра на наступне засідання уряду мала «запропонувати тимчасовий регламент, який був би створений на основі існуючої практики взаємин уповноважених РСФРР та УСРР»³³. Однак це питання було неможливо вирішити без Кремля, а там цих відносин намагалися не формалізувати. Документальне підтвердження безправності України могло завадити сприятливій на той час внутрішній та зовнішній кон'юктурі. Тому 6 березня його просто зняли з порядку денного³⁴. Але час від часу воно виринало наново. Зокрема, його знову (без ухвалення рішення) розглядали на засіданнях вищих владних органів у червні, вересні, листопаді та грудні 1920 р.³⁵ Чи не єдине рішення, на яке спромоглася РНК УСРР (формально – вищий виконавчий орган влади) – це постанова від 24 квітня про зобов'язання вповноважених об'єднаних наркоматів доводити до відома Раднаркому УСРР усі основні рішення та постанови, які вони запроваджують у республіці³⁶.

Із приїздом до України М.Туманова Кремль сподівався встановити жорсткий контроль над фінансуванням. У наданій йому М.Крестинським

²⁹ РГАСПИ. – Ф.5. – Оп.2. – Д.314. – Л.1.

³⁰ Там же. – Ф.17. – Оп.3. – Д.63. – Л.1.

³¹ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.558. – Арк.17.; ЗЗ України. – 1920. – №4. – Ст.55.

³² РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.163. – Д.56. – Л.1.

³³ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.576. – Арк.1.

³⁴ Там само. – Арк.37.

³⁵ Там само. – Спр.577. – Арк.12; Спр.560. – Арк.33; Спр.579. – Арк.146; Спр.580. – Арк.78.

³⁶ Там само. – Спр.576. – Арк.105.

інструкції відзначалося, що вповноважений Наркомфіну при уряді УСРР має виконувати декрети, постанови та розпорядження НКФ та РНК РСФРР. Про право українського радянського уряду визначати й контролювати фінансування УСРР не йшлося. Навіть губернські кошториси мали відправлятися напряму в Москву на затвердження ВЦВК, як це було визначено ст.86 Конституції РСФРР³⁷. Участь РНК УСРР в їх формуванні не передбачалася. Щоправда, окремим пунктом інструкції зазначався обов'язок «надавати Українським ЦВК Рад та Раднаркому на їх прохання звіт про свою діяльність» та «виконувати в межах покладених на Вас завдань усі постанови і розпорядження українського уряду»³⁸. Але, враховуючи обмеженість повноважень РНК УСРР, реально могло йтися лише про можливість надання звіту.

Відсутність в Україні керівного економічного та фінансового центру мала на меті посилити централізацію економіки й прискорити виконання поставлених Кремлем господарських завдань. На практиці, однак, виходило навпаки. Як зауважив Я.Ландер у написаному не пізніше травня 1920 р. листі до В.Леніна, з огляду на технічну неможливість управління українськими губерніями з Москви неминучим наслідком таких кроків Кремля «стане “самостійність” (рос. “самостийность” – Г.Є.) не України у цілому, а окремих губерній»³⁹. Так воно й трапилося. Я.Ландер відзначав: «Кожна окрема губернія вела й веде вигідну для неї політику, зважаючи на те, де керівні кола мають більше друзів та знайомих для проштовхування питань – на Україні чи в Росії... Від такої роботи окрім вінегрету нічого вийти не може, і ці чотири місяці призвели до того, що всі роботи застопорилися»⁴⁰.

Те, що такі твердження відповідали дійсному стану речей, підтверджувало прохання М.Туманова до НКФ РСФРР про додаткове відкриття кредитів для України, в якому він, характеризуючи причини нестачі коштів, відзначав: «Губвиконкоми відкривали кредити власною владою, докорінно порушуючи бюджетні закони. Відкривав кредити і Раднарком УСРР»⁴¹. Більш відверто у датованій 2 квітня телеграмі до губревкомів висловлювався Х.Раковський: «За відомостями губревкоми, не рахуючись зі встановленими тарифами та ставками і не зносячись з комісаріатом праці, встановлюють місцеві ставки й тарифи, що перевищують установлені, порушуючи таким чином не лише основну тарифну політику республіки, але й порушуючи фінансову систему та привчаючи робітників до постійних вимог підвищення тарифів, що не відповідає нашим ресурсам. Така система веде нас до неминучого краху»⁴². Незважаючи на вказівку про персональну відповідальність, таке напівофіційне попередження не подіяло. Тому 30 квітня було видано декрет РНК УСРР, яким офіційно заборонялася поширена на той час практика збільшення місцевими органами влади розмірів заробітної плати.

³⁷ Там само. – Спр.566. – Арк.23.

³⁸ Там само.

³⁹ РГАСПИ. – Ф.5. – Оп.1. – Д.1130. – Л.1.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.566. – Арк.59.

⁴² Там само. – Спр.562. – Арк.9.

Натомість наказувалося здійснювати оплату праці лише за затвердженими загальноукраїнськими тарифами. Порушників мав карати революційний трибунал у судовому порядку⁴³.

Із часом навіть централістично налаштований М.Туманов дійшов висновку, що слід якось рахуватися з українським Раднаркомом. У квітні 1920 р. він склав проект постанови з бюджетного права, що вносив корективи у чинне законодавство РСФРР, і за яким, хоч і здебільшого з дорадчим голосом, до участі у розподілі фінансів в Україні залучалися республіканські урядові інституції. Так, проекти губернських кошторисів по лінії необ'єднаних народних комісаріатів мали представлятися тепер у трьох примірниках, один з яких – до Наркомфіну РСФРР, другий – відповідному наркомові УСРР (цього раніше не було), третій – уповноваркомфіну. З огляду на те, що «на місцях можуть виникати такі потреби, які мусять бути негайно й невідкладно задоволеними», передбачалося бронювати кредити на певну суму по кожній із губерній, але відкривати їх можна було лише через Раднарком УСРР⁴⁴. Таким чином, унаслідок збільшення фінансово-економічних прав республіканської РНК посилювалося її значення.

Проте у Кремлі до пропозицій М.Туманова поставилися критично. Імовірно, у підписаній В.Леніним 15 червня 1920 р. відповідній постанові РНК РСФРР не все задовольняло Харків, оскільки на території УСРР вона була введена в дію лише 30 серпня. Відтепер зміни до кошторисів необ'єднаних відомств могли пропонувати відповідні наркомати УСРР, що правда лише через російський Раднарком, оскільки ці видатки включалися до загального бюджету РСФРР. Але головне полягало в тому, що губвиконкоми не отримували пропонованих М.Тумановим резервних коштів на «невідкладні потреби», якими могла б розпоряджатися РНК УСРР. Натомість у випадку визначення таких потреб губернські виконавчі комітети мали відправляти прохання по лінії об'єднаних наркоматів до відповідних наркомів РСФРР, а необ'єднаних – до наркомів УСРР⁴⁵. Республіканська РНК як орган влади не мала впливу на розподіл коштів, залишаючись, як і раніше, на узбіччі управління місцевою економікою.

Багато компартійних керманічів усвідомлювали потребу утворення бодай якогось усеукраїнського економічного центру, з якого можна було б здійснювати більш ефективну відбудову економіки республіки. Промбюро України не могло стати таким центром, оскільки мало лише інструкторські функції. Цю роль перебрала на себе Українська рада трудової армії (Укррадтрудоарм). Цей орган створювався для керівництва нагальними заходами з відбудови господарства, що здійснювалися шляхом переведення діючих армій на виконання трудових повинностей. Та першочерговим її завданням була мобілізація наявних ресурсів. У телеграмі Й.Сталіну від 18 лютого В.Ленін так визначив критерії діяльності нового органу: «Вимірювати

⁴³ Про безумовне застосування норм всеукраїнських тарифів // ЗЗ України. – 1920. – Ст.154.

⁴⁴ Туманов М. Праця уповноваженого Наркомфіна // Комуністичне будівництво (Харків). – 1920. – С.55.

⁴⁵ О порядке составления, распределения, утверждения и исполнения финансовых смет и расходов Украинской Социалистической Советской Республики // СУ Украины. – 1920. – Ст.486.

роботу Уккратрударму щоденно кількістю підвезеного хліба, вугілля, ремонтом паровозів»⁴⁶. Рішення про створення Уккратрударму було ухвалене в Москві 21 січня 1920 р., а 7 лютого воно було розглянуте й затверджене на засіданні Всеукрревкому. Положення про Українську раду трудової армії в Україні було опубліковане 10 лютого як спільне рішення РНК РСФРР та Всеукрревкому. Зокрема, у п.1 зазначалося: «В районі Півд.-Західного фронту (Україна) утворюється Уккратрударм»⁴⁷. Очолив цей орган, який, окрім території радянської України, охоплював ще й «Олександрівсько-Грушівський район бувшої Донської округи», «особливий уповноважений Ради оборони на правах голови – член Ради оборони т. Сталін».

Перше засідання Уккратрударму відбулося 16 лютого 1920 р. Найближчими завданнями було визначене досягнення «узгодженості відомств військового, продовольчого, земельного, праці, шляхів сполучення і раднаргоспу. Приступити до негайного посилення видобутку вугілля і підвозу хліба, вугілля та відновлення транспорту»⁴⁸. Як видно із тексту документа, основний інтерес керівництва Української ради трудової армії, а також більшовицької влади загалом, зосереджувався на Донбасі. У засіданнях Уккратрударму постійно брали участь представники України – спочатку Всеукрревкому, а потім РНК УСРР та Президії ВУЦВК.

Сам факт того, що Уккратрударм очолив член політбюро ЦК РКП(б) та нарком у справах національностей РСФРР Й.Сталін говорив про непересічну роль новоутвореного органу влади. У перший місяць фактичної роботи він розгорнув активну діяльність. Так, лише протягом 16 лютого – 10 березня відбулося тринадцять засідань⁴⁹. Було навіть вирішене питання про зміну кордонів між РСФРР та УСРР: 15 березня Й.Сталін підписав постанову Уккратрударму, якою затверджувалися нові межі Донецької губернії⁵⁰. За цим рішенням, підтвердженим після місячного узгодження з російськими органами влади постановою Президії ВУЦВК від 16 квітня 1920 р., до Донеччини від РСФРР відійшли такі території: «Від краю Донецького війська: а) Донецької округи: станиці: Гундорівська, Камінська, Калитвинська, Усть-Білокалитвинська, волость Карпово-Обривська; б) Черкаської округи: станиці Володимирська, Олександрівська, далі на захід умовна лінія: станиці Козачі Лагери, Мало-Несвітайська, Нижне-Кременська і далі до межі з Таганрозькою округою; Таганрозький повіт увесь у цілості»⁵¹. Цей крок обумовлювався потребою економічної єдності Донбасу, більша частина якого перебувала у складі УСРР.

Прирощення території радянської України стало можливим тому, що зникла небезпека її відокремлення, а сама республіка вже не мала бодай формальної економічної автономії. Оскільки управління Уккратрударму

⁴⁶ В.І.Ленін про Україну. – К., 1969. – Ч.ІІ: 1917–1922. – С.427.

⁴⁷ Про Уккратрударм // Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету. – 1920. – №2. – Ст.18

⁴⁸ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.554. – Арк.1.

⁴⁹ Там само. – Арк.1–10.

⁵⁰ Там само. – Спр.555. – Арк.1.

⁵¹ Про усталення меж і складу Донецької губернії // Вісті ВУЦВК. – 1920. – 18 квітня.

перебувало у Харкові, а її діяльність обмежувалася територією станом після 16 квітня 1920 р., маємо всі підстави визначити її як орган центральної влади України. Тим більше, що постановою Ради оборони РСФФР від 17 березня 1920 р. заступником голови Уккратрударму було призначено Х.Раковського⁵². Його підпис під рішенням цього органу з позначкою «за голову» з'явився ще наприкінці березня 1920 р., а з квітня, після від'їзду Й.Сталіна до Москви, Х.Раковський очолив Уккратрударм⁵³. І навіть після повернення наприкінці травня у Харків Й.Сталіна (як члена Реввійськради Південно-Західного фронту) головою Уккратрударму залишився Х.Раковський. Проте процес її перетворення на справжній центр економічного життя радянської України перервала активна фаза війни з об'єднаними військами Польщі та УНР. У цей час Українська трудова армія знову перетворилася на військові частини. Згодом процес зосередження економічного життя України навколо Уккратрударму триватиме.

Війна з Польщею справила суттєвий вплив на формування взаємин між радянськими Україною та Росією. Наступ польсько-українських військ спричинив посилення централізаційних тенденцій як у суспільстві загалом, так і серед компартійно-радянського керівництва УСРР зокрема. Такі настрої знайшли своє відображення на IV Всеукраїнському з'їзді рад (16–20 травня 1920 р.), рішення якого стали апогеєм формального централізму. Так, у резолюції з приводу відносин між УСРР та РСФФР зазначалося: «4-й Всеукраїнський з'їзд рад заявляє, що УСРР, зберігаючи свою державну конституцію, є членом Всеросійської Соціалістичної Федеративної Республіки»⁵⁴. У документі таврувалося гасло «Української Народної Республіки» та називалася «контрреволюційною» будь-яка спроба послабити зв'язок із РСФФР⁵⁵. У таких умовах не могло бути й мови про перегляд з'їздом статусу об'єднаних наркоматів у бік збільшення прав українських радянських органів влади.

Ухвалена IV Всеукраїнським з'їздом рад резолюція у Кремлі сприймалася як формальне підтвердження факту входження України до складу РСФФР. Тут «українське питання» спробували обмежити національно-культурною проблематикою, чим у більшовицькій Росії займався Наркомат у справах національностей, який очолював добре обізнаний з українськими реаліями Й.Сталін. 19 травня 1920 р. ВЦВК та РНК РСФФР ухвалили декрет про реорганізацію Наркомату національностей РСФФР, при якому відтепер утворювалися представництва автономних республік⁵⁶. Зокрема, в основу діяльності українського було вирішено покласти «ідею представництва Української Республіки як автономної частини РСФФР та українців, які живуть за межами» УСРР⁵⁷.

⁵² ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.558. – Арк.19.

⁵³ Там само. – Спр.554. – Арк.11.

⁵⁴ Про державні взаємовідношення між УСРР та РСФФР // ЗЗ України. – 1920. – Ст.245.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ О реорганизации Народного комиссариата по национальным делам // Декреты советской власти. – Т.VIII: Апрель – май 1920. – Москва, 1976. – С.221–222.

⁵⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.296. – Арк.1.

Керівництво радянської України спочатку погодилося на створення представництва. 8 липня 1920 р. політбюро ЦК КП(б)У спрямувало до Москви делегацію у складі Ю.Коцюбинського (голова), В.Ляха й В.Ауссема⁵⁸. З 1 серпня вона приступила до організації українського представництва⁵⁹. Їй було доручено розробити положення, яке мало формалізувати українську колегію при Наркомнаці та визначити її основні функції й завдання. У ході опрацювання положення члени делегації дійшли думки, що статус УСРР вищий за автономні утворення у складі РСФРР. У доповідній записці до РНК УСРР від 10 листопада 1920 р. за підписом Ю.Коцюбинського відзначалася неможливість існування в Наркомнаці «представництва України як держави». Мотивація була така: «Юридично становище Української СРРеспубліки, як у межах Російської Федерації, так і в міжнародному масштабі визначається як становище незалежної держави, яка знаходиться у федеративному зв'язку з РСФРР та тими автономними республіками, які створені постановою ВЦВК на її території»⁶⁰. 13 грудня політбюро ЦК КП(б)У поставило у цьому питанні крапки над «і»: представництво УСРР при Наркомнаці РСФРР було ліквідоване, натомість ухвалене рішення про створення місії на чолі з Ю.Коцюбинським при Наркоматі зовнішніх справ РСФРР. Водночас відзначалося: «При організації українського відділу для роботи серед українців, які проживають на території РСФРР, виявляти йому всіляке сприяння»⁶¹.

Такі підходи не задовольняли Кремль, і насамперед керівництво Наркомнацу РСФРР. 23 вересня 1920 р. на засіданні колегії українського представництва був присутній заступник наркома зі справ національностей РСФРР А.Каменський (на початку 1918 р. був наркомом державного контролю в Донецько-Криворізькій республіці). При визначенні функцій українського представництва він зауважив, що його обов'язком має бути: «1) обслуговувати всебічно потреби українців, котрі живуть поза межами України; 2) виконувати різні доручення Українського Раднаркому. У зв'язку з цими завданнями українське представництво повинно мати подвійну підпорядкованість – Наркомнацу РСФРР та Раднаркому України»⁶². Іншими словами – Україна мала завершити процес перетворення на автономну республіку у складі Росії.

Пропозиція А.Каменського відповідала баченню його безпосереднього керівника Й.Сталіна, який, разом із Г.Зинов'євим, у 1920 р. був відповідальним за Україну в політбюро ЦК РКП(б). Й.Сталін знав про відсутність реальних відмінностей в управлінні радянською Україною та автономними республіками радянської Росії, відтак бажав формалізувати існуюче становище. Тим більше, що навіть у тогочасній системі координат український тип автономії не виглядав найвищим у рамках радянської державності. У статті

⁵⁸ Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР: Зб. док. і мат. – К., 1963. – С.177.

⁵⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.296. – Арк.1.

⁶⁰ Там само. – Арк.2.

⁶¹ Там само. – Оп.6. – Спр.7. – Арк.120.

⁶² Там само. – Оп.20. – Спр.296. – Арк.8.

в газеті «Правда» від 10 жовтня 1920 р. Й.Сталін зазначав: «Радянська автономія не є щось застигле, раз і назавжди дане, вона допускає найрізноманітніші форми і ступені свого розвитку. Від вузької адміністративної автономії (німці Поволжя, чуваші, карели) вона переходить до більш широкої, політичної автономії (башкири, татари Поволжя, кирізи), від широкої, політичної автономії – до ще більш розширеної її форми (Україна, Туркестан), нарешті, від українського типу автономії – до вищої форми автономії, до договірних відносин (Азербайджан)»⁶³.

Жодного випадку заперечення бодай кимсь із компартійно-радянського керівництва ліквідаторських щодо УСРР поглядів до жовтня 1920 р. виявити не вдалося. Натомість аналіз тогочасних рішень дозволяє дійти висновку, що названі настанови керівництва Наркомнацу РСФРР відбивали спільну позицію кремлівських керманічів. Приміром, у матеріалах до II конгресу Комінтерну, написаних на початку червня, В.Ленін своє бачення майбутніх взаємин РСФРР із радянськими республіками визначив так: «Федеративне об'єднання – як форма переходу до повної єдності»⁶⁴. Однак зовнішні та внутрішні обставини змусили змінити підходи до визначення статусу України, а відтак і до форми взаємовідносин РСФРР та УСРР.

Шлях до формування договірних відносин між УСРР та РСФРР

Після того, як удалося подолати військову загрозу, а Червона армія ледь не захопила Варшаву, мобілізаційна складова централізації, що подавалася як «звільнення України від імперіалістів», відпала сама собою. Натомість сумнівний статус УСРР як державного утворення заважав завершенню польсько-радянського протистояння. Як для укладення мирного договору з Польщею, так і для нейтралізації дипломатії УНР та позбавлення іміджу окупантів Кремль був змушений демонструвати незалежність радянської України.

Зовнішня картинка статусу УСРР, який компартійно-радянські керманічі намагалися представити міжнародній спільноті, була чітко змальована в одному з документів від грудня 1920 р. Ідеться про своєрідну довідку для світу, яку, на прохання Х.Раковського, заступник наркома закордонних справ РСФРР Л.Карахан мав передати естонській стороні. Її зміст був такий: «Українська Соціалістична Радянська Республіка, яка була створена 12 грудня 1917 р. на Першому Всеукраїнському з'їзді рад, існує й нині як незалежна держава. В якості незалежної держави вона увійшла в союзні відносини з Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою, які виявляються у тому, що військовий, фінансовий, залізничний і раднар-госпівський комісаріати є спільними для обох республік. Законодавчі питання, що стосуються обох республік, вирішуються Всеросійським з'їздом

⁶³ Сталін Й.В. Твори. – Т.4: Листопад 1917–1920. – К., 1948. – С.352.

⁶⁴ В.І.Ленін про Україну. – Ч.ІІ: 1917–1922. – С.461.

рад, на якому українська делегація бере участь із правом вирішального голосу з питань об'єднаних комісаріатів і з дорадчим з усіх інших питань. Народні комісаріати продовольчий, внутр. справ, закс. справ, землеробства, охорони здоров'я, юстиції, соціального забезпечення та інші є суто українськими комісаріатами і підзвітні лише перед Всеукраїнським ЦВК. Голова Раднаркому та нарком закордонних справ Раковський»⁶⁵.

Зазначена довідка з її декларацією про незалежність УСРР суперечила внутрішньому визначенню статусу республіки. Ця неузгодженість заважала успіхам радянської дипломатії. Далі не могла існувати така ситуація, коли у відносинах з РСФРР УСРР конституювалась як складова частина радянської Росії, а «для закордону» – як незалежна держава. Назріла необхідність змінити формальні взаємини. Про це 20 листопада 1920 р. у листі до політбюро ЦК РКП(б) відверто писав І. Чичерін: «Принцип незалежності радянської України відіграв величезну роль у нашій дипломатії та підсік буферизм Пілсудського. У Ризькій угоді ми визнали формулу незалежності України, а між тим IV з'їзд українських рад висловився за входження України до складу РСФРР. Це було до укладення Ризької угоди, котра зобов'язує нас визнати окремішність України. Фактично нинішні взаємовідносини можуть залишитися без змін, але їм потрібно надати форму союзу двох держав замість союзної держави»⁶⁶. Наслідком таких аргументів і стало укладення договору між УСРР та РСФРР від 28 грудня 1920 р.

У цитованому листі І. Чичеріна є рядки, які свідчать, що не лише зовнішні чинники були причиною такого кроку: «Це навіть практично необхідно, щоби вийти з того хаосу, який виник у наших відносинах. Цю ж думку висуває Українське політбюро. [...] Баритися не слід, потрібно вийти якомога швидше із сучасного заплутаного становища»⁶⁷. Кремль погодився на такий крок, оскільки там уважали, що «за іншою формулою публічного права можуть ховатися ті ж самі фактичні відносини»⁶⁸. Але позиція компартійного керівництва УСРР не була тотожною кремлівській. Ці відмінності зумовлювалися досвідом управління республікою в 1920 р., – «ті ж самі фактичні відносини» не могли задовольнити український радянський субцентр влади. Керівників УСРР не задовольняла відсутність будь-яких важелів впливу на діяльність об'єднаних наркоматів, на кшталт ситуації із залізницями, про яку Х. Раковський згадав у виступі на V Всеукраїнській конференції КП(б) У (17–22 листопада 1920 р.): «Ми перебували в такому становищі, що для формування маршрутних потягів повинні були чекати дозволу з Центру»⁶⁹.

Як уже зазначалося, IV Всеукраїнський з'їзд рад став апогеєм формальної централізації. Проте водночас, якимось непомітно, цей самий з'їзд започаткував процеси, що мали зворотний вектор. Першим відомством, яке зі статусу об'єднаних перейшло до самостійних, став Наркомат

⁶⁵ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.767. – Арк.38.

⁶⁶ РГАСПИ. – Ф.5. – Оп.2. – Д.314. – Л.67.

⁶⁷ Там же.

⁶⁸ Там же.

⁶⁹ Бюллетень V Всеукраїнської конференції Коммунистической партии большевиков Украины (Харьков). – 1920. – №3. – 20 ноября. – С.30.

робітничо-селянської інспекції. По завершенні з'їзду ЦК КП(б)У ухвалив рішення призначити його керівником М.Скрипника⁷⁰, який сам по собі був настільки авторитетним діячем, що про дріб'язкову опіку Кремля над очолюваним ним наркоматом годі було думати. Ураховуючи ту обставину, що в УСРР існував ряд народних комісаріатів, підпорядкованих безпосередньо Москві, 31 липня було обнародовано наказ про призначення М.Скрипника вповноваженим РСІ РСФРР при РНК УСРР⁷¹. За цією посадою до його відання переходила «організація, керівництво і скеровування всієї діяльності органів відділів (робітничо-селянської інспекції – Г.Є.) засобів сполучення, зв'язку і військово-морського на Україні»⁷². Зрозуміло, що по лінії уповноваженого М.Скрипник став підлеглим наркома РСІ РСФРР. Але з огляду на його самодостатність можна сміливо стверджувати, що в особі М.Скрипника РНК УСРР отримала можливість контролювати діяльність об'єднаних наркоматів на території республіки.

У рішеннях IV Всеукраїнського з'їзду рад щодо переліку об'єднаних наркоматів сталося дві зміни порівняно з постановою Всеукрревкому від 27 січня 1920 р. «Про об'єднання діяльності республік»: серед підпорядкованих безпосередньо РСФРР відомств не було названо Наркомат продовольства, а замість «працесоцзабезу» (Наркомат праці і соціального забезпечення) було вказано «праці», як і в постанові від 1 червня 1919 р.⁷³

Невдовзі після закриття з'їзду діяльність РНК УСРР було внормовано згідно з уже існуючою практикою. У наказі республіканського Раднаркому від 22 червня 1920 р. «Про внутрішній розпорядок праці Ради народних комісарів» зазначалося, що вона «діє колегіально у складі голови ради або його заступника і членів: т.т. народних комісарів України і уповноважених федеративних об'єднаних народних комісаріатів»⁷⁴. Нагадаємо, що в постанові про відновлення діяльності РНК УСРР серед членів Раднаркому називалися лише наркоми окремо існуючих комісаріатів, а з уповноважених (як інформатор) – лише В.Чубар. За логікою рішення від 22 червня вповноважені мали стати співвідповідальними за діяльність РНК УСРР, а це вже – інший підхід до справи.

Основну роль у намірах отримати реальні важелі управління зіграло усвідомлення економічних потреб України та відповідальність за виконання завдань із відбудови господарського комплексу. Із квітня 1920 р. де-факто українські радянські органи влади стали безправнішими, оскільки до цього часу вони нерідко користувалися тими повноваженнями, які де-юре їм не належали, а після взяття фінансової ситуації в республіці під пильний контроль Кремля такої можливості вже не існувало. Незадоволення з приводу відвертого ігнорування більшості звернень органів влади УСРР поступово наростало. Катастрофічно бракувало коштів. Висловлені у травні 1920 р.

⁷⁰ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.560. – Арк.12.

⁷¹ Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки у 4 т. – Т.IV: Рік 1920. – К., 2010. – С.306.

⁷² Там само.

⁷³ Про державні взаємовідношення між УСРР та РСФРР // 33 України. – 1920. – Ст.245.

⁷⁴ Про внутрішній розпорядок праці Ради народних комісарів // 33 України. – 1920. – Ст.316.

сподівання уповнаркомфіна, що після налагодження зв'язку з Центром «гострота питання невдовзі відпаде»⁷⁵, виявилися безпідставними. Надалі ситуація лише погіршиться.

10 вересня 1920 р. Х. Раковський сповіщав Кремль про недоотримання фінансування на 25%⁷⁶. Бракувало грошей і Промбюро України, яке з липня того року, після призначенням В. Чубаря заступником голови РНК УСРР, а М. Полоза – членом колегії⁷⁷, почало перетворюватися на справжній обласний економічний орган. Однак, як відзначалося у звіті про діяльність Промбюро за 1920 р., його активність гальмувала «відсутність у достатніх кількостях грошових знаків, що викликало великі ускладнення»⁷⁸. Наскільки серйозною була ситуація, можна зрозуміти з виписки із протоколу засідання президії Промбюро від 2 серпня 1920 р.: «Слухали: Повідомлення т. Чубаря про відсутність грошових знаків, а також про відсутність всяких перспектив на їх отримання в найближчому майбутньому. Президія визнає за необхідне надіслати телеграму Президії ВРНГ і Раді оборони про становище, що склалося, з указівкою на неможливість вести господарчу роботу навіть основних галузей виробництва»⁷⁹.

Такі ускладнення відчувало не лише Промбюро. У написаному 2 жовтня 1920 р. за дорученням ЦК КП(б)У листі до В. Леніна Х. Раковський із гіркою зазначав: «Була постанова Раднаркому РСФРР, щоби російські комісаріати відпустили нам 10% (населення України – 20% населення всієї федерації) з того, що вони отримали в 1920 р. Постанова, однак, залишилася невиконаною, незважаючи на її неодноразове підтвердження РПО та Раднаркомом. [...] Ми б зрозуміли такий систематичний бойкот наших потреб, якби Україна не мала значення для Росії, але вона вже довела зворотне. [...] Ми звідси женемо хліб, вугілля, ми вивезли раніше з Києва в 1919 р. величезну кількість коштовностей та всілякого майна, ми відправили в 1920 р. в Наркомфін усю валюту іноземну, яку знайшли тут, а на наші потреби Москва не звертає жодної уваги»⁸⁰.

У середині жовтня 1920 р. Х. Раковський ще раз звернувся до В. Леніна, особливо наголосивши на ігноруванні українських потреб із боку ВРНГ РСФРР. Навівши декілька прикладів та зауваживши, що вони – не одиничні, а типові, Х. Раковський відзначив: «У нас складається враження, що Україну систематично ошукують»⁸¹. Велику проблему він убачав у тому, що українська сторона не могла отримати відомостей про те, що їй належить по праву: «Ми в абсолютному невіданні щодо наших прав, і не знаємо, чи не є наші прохання безпідставними (у більшості випадків підстави для них були)». Для зміни ситуації він наполягав на більшій свободі дій Промбюро УСРР. Необхідним доповненням Х. Раковський убачав

⁷⁵ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.566. – Арк.7.

⁷⁶ Там само. – Арк.76.

⁷⁷ Там само. – Спр.560. – Арк.14.

⁷⁸ РГАЭ. – Ф.3429. – Оп.1. – Д.2027. – Л.36.

⁷⁹ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.807. – Арк.27.

⁸⁰ РГАСПИ. – Ф.5. – Оп.1. – Д.1306. – Л.22.

⁸¹ ЦДАВО України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.440. – Арк.5.

«прийняття представника українського Промбюро у ВРНГ, де б він боронив наші інтереси і, головне, тримав би нас у курсі загальних питань»⁸².

Особливе незадоволення української сторони викликали негаразди з фінансуванням. Протягом 1920 р. органи влади радянської України неодноразово зверталися до Кремля зі скаргами на несвоєчасне та недостатнє виділення коштів. Х.Раковський характеризував ситуацію так: «Я, звичайно, знаю загальне становище з фінансами, знаю, що й можливості немає задовольнити вимоги наших губревкомів чи наркомів. Але ми скаржимося на те, що визначена самим Наркомфіном цифра не підтверджується, що він нас систематично обраховує на 30–40%, і друге – що гроші надходять неакуратно. За таких умов неможливо мати скільки-небудь правильну та методичну роботу на Україні»⁸³.

Нестача грошових знаків була настільки ваговою, а потреба в них – такою актуальною, що Х.Раковський посягнув на основу основ більшовицької фінансової політики – порушив питання про необхідність створення філіалу з друкування банкнотів на території України⁸⁴. Такі спроби робилися і в 1919 р., але тоді Кремль жорстко поклав їм край. РНК УСРР на засіданні від 25 листопада 1919 р. ухвалила: «Приймаючи до уваги, що потреби українських органів у грошових знаках дедалі зростають – з одного боку, і неможливість їх своєчасного задоволення, яке показала вже 10-місячна практика, з єдиного московського центру – з іншого боку, Рада народніх комісарів постановляє: “Запропонувати уповноваженому Наркомфіну увійти через Народній комісаріат фінансів у Раднарком РСФРР із проханням про відкриття у Харкові відділення фабрики заготівлі розрахункових знаків як підсобного органу для задоволення українських потреб”»⁸⁵.

Ще одним болочим питанням був порядок надходження різних наказів із центральних російських органів влади в Україну. У Москві не зважали на наявність органів влади УСРР, відтак накази, розпорядження та інструкції відсилали безпосередньо на місця, що суттєво дезорганізовувало роботу. Х.Раковський запропонував «внести [пропозиції] в комісаріати, як об’єднані, так і необ’єднані, зноситися з українськими властями або через своїх уповноважених на Україні, або через відповідні українські наркомати»⁸⁶. Утім, пропозиції так і залишилися непочутими. Загальноросійські органи влади й надалі «не помічали» відповідних установ УСРР. Формальну ініціативу (після спеціального рішення політбюро ЦК КП(б)У від 18 грудня⁸⁷) узяв на себе ВУЦВК. Згідно з його рішенням від 20 грудня 1920 р., усім губвиконкомам було направлено роз’яснювальну телеграму, в якій зазначалося: «Оскільки всі розпорядження на території УСРР можуть виходити лише від народних комісарів УСРР та вповноважених РСФРР при Раднаркомі України, то ті

⁸² ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.440. – Арк.5.

⁸³ Там само. – Арк.6–7.

⁸⁴ Там само. – Арк.10.

⁸⁵ Об открытии в Харькове фабрики по заготовке денежных знаков // СУ Украины. – 1920. – Ст.551.

⁸⁶ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.440. – Арк.5.

⁸⁷ Там само. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.7. – Арк.123.

телеграми, що виходять від різноманітних відомств РСФРР, виконання на Україні не підлягають. Тому всім губвиконкомам пропоную і надалі приймати до виконання та керівництва [лише ті] розпорядження, які видаються урядовими органами УСРР. Усі телеграми, що минають українські центри, мають розглядатися як інформаційний матеріал»⁸⁸. Це була перша, але далеко не остання постанова такого змісту. Її важливість підвищується тією обставиною, що з'явилася вона в умовах комуністичного штурму.

Практика доводила, що жорстка централізація не сприяла відновленню економіки. Главкізм себе не виправдав. Хоча й повільно, але до компартійно-радянських керманічів приходило розуміння того, що мобілізаційно-примусові методи, які були ефективними під час концентрації ресурсів, дають постійні збої при використанні їх як основних важелів виробничих процесів. Тривалий час сама можливість надання Україні права на господарську ініціативу та управлінську автономію в очах Кремля виглядала як антитеза комуністичному будівництву. З одного боку, це не було напряму пов'язане з національним питанням – будь-яка обласна економічна автономія не допускалася, оскільки комунізм ототожнювався з централізмом. З іншого – у випадку з Україною виникало ще й побоювання втратити контроль над республікою, особливо з огляду на те, що ідея економічного самоуправління УСРР фактично відповідала вимогам зразка кінця 1919 р. з боку боротьбистів та «групи П.Попова» у КП(б)У.

Погляди керівництва радянської України у Кремлі взявся відстоювати Л.Троцький. Саме він першим із членів політбюро ЦК РКП(б) заговорив про необхідність зміни підходу до відносин з УСРР. У датованому 2 листопада 1920 р. зверненні до керівної компартійно-радянської верхівки (В.Ленін, Й.Сталін, М.Бухарін, М.Крестинський, М.Калінін), характеризуючи завдання урядового апарату на території України, Л.Троцький наголошував: «Радянська влада на Україні трималась до цих пір (і трималась погано) головним чином авторитетом Москви, великоросійським комунізмом і російською Червоною армією. Лише зараз проходять в Україні внутрішні процеси, що, імовірно, забезпечать незрівнянно більшу стійкість радянської влади. Але, водночас, новий етап у розвитку України передбачає значно більшу самостійність урядових органів в Україні. Той режим, який існує нині, не може бути визнаний нормальним. У господарському сенсі Україна все ще являє собою анархію, прикриту бюрократичним централізмом Москви» (курсив наш – Г.Є.)⁸⁹. Як основні заходи з поліпшення ситуації Л.Троцький озвучив пропозиції про перетворення очолюваного Х.Раковським Укррадтрударму «на могутній господарський центр, що стане цілком можливим після ліквідації Врангеля».

Л.Троцький запропонував об'єднати всі залізниці в межах УСРР, утворивши Український залізничний округ, керівник якого був би членом РНК УСРР як уповнаромшлях та мав би реальні управлінські повноваження. Він визнав також за доцільне утворення у складі РНК УСРР нового

⁸⁸ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.573. – Арк.17.

⁸⁹ РГАСПИ. – Ф.5. – Оп.2. – Д.134. – Л.98.

уповнаркомату, – військового, навіть розмови про який навесні 1920 р. вважалися «контрреволюційними»: «Я не бачу іншого виходу, як ввести в український Раднарком помічника головнокомандувача, підпорядкувавши україннаркомвоєну всі військово-адміністративні й польові установи на Україні. Цілком підходящим кандидатом на цю посаду вважаю тов. Фрунзе»⁹⁰.

Кремль пішов назустріч. Бажання «не відпускати» Україну поступилося прагматичним намірам більш ефективного використання її економічного потенціалу. 26 жовтня 1920 р. було ухвалено нове положення про Уккратрударм, який ставав «обласним органом Ради праці та оборони РСФРР, що об'єднує діяльність усіх господарських, продовольчих, промислових, транспортних та, за погодженням із РВР Південно-Західного та Південного фронтів, військових установ на території УСРР, узгоджує свою роботу як перелічених, так і інших установ щодо постановки завдань із відновлення господарства»⁹¹.

До Уккратрударму входили представники всіх економічних наркоматів. Цей орган став центром господарського життя України на завершальному етапі першого комуністичного штурму. Відповідаючи на питання про його місце у системі влади, Х.Раковський на V Всеукраїнській конференції КП(б)У зауважив: «Уккратрударм замінює [той] Раднаргосп, який ми думали зорганізувати на самому початку, до якого мало входити не лише Промбюро, але й відділ землеробства, і відомство шляхів сполучення й т.ін. Це є той необхідний у радянській республіці Раднаргосп, який їй був давно потрібен»⁹².

4 листопада 1920 р. відбулася на перший погляд непомітна, але знакова подія – було ухвалено постанову РНК УСРР та ВУЦВК такого змісту: «На час відсутності голови Ради народніх комісарів товариша Раковського заступником Ради народніх комісарів, а також і народнім комісаром за справ призначається тов. Скрипник, народній комісар робітничо-селянської інспекції»⁹³. Таке призначення (навіть тимчасове) було неможливим у 1919 р., виглядало б воно нонсенсом і під час нарощування централізаційних процесів на початку 1920 р. Якщо ж узяти до уваги перестороги щодо М.Скрипника, які Кремль демонстрував наприкінці 1919 – на початку 1920 рр., то можна припустити, що Х.Раковський використав це призначення як фактор тиску на більшовицький Центр. Утім, це лише припущення, натомість фактом є те, що на наступному засіданні РНК УСРР, яке відбулося під головуванням М.Скрипника, було ухвалено рішення: «Підняти у відповідних політичних інстанціях питання про врегулювання відносин між народніми комісаріатами РСФРР та УСРР, маючи на увазі постанови листопадової конференції партії»⁹⁴.

⁹⁰ РГАСПИ. – Ф.5. – Оп.2. – Д.134. – Л.98.

⁹¹ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.2. – Спр.262. – Арк.1.

⁹² Бюллетень V Всеукраїнської конференції Коммунистической партии большевиков Украины. – 1921. – №5. – С.2.

⁹³ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.579. – Арк.136.

⁹⁴ Там само. – Арк.138.

Засідання Раднаркому, на якому головував М.Скрипник, відбулося ще до відкриття V Всеукраїнської конференції КП(б)У. Під час її роботи П.Кін поставив Х.Раковському питання про суть нових директив, що їх ЦК збирається ухвалити. У відповідь голова РНК УСРР підкреслив: «Нам здається, що умовою відродження України є самостійність українського апарату в даний момент і ми повинні заявити, що ЦК РКП пішов нам назустріч. Це питання вирішене позитивно»⁹⁵. Далі він висунув тезу про необхідність укорінення щойно отриманої автономії в управлінні залізницями та відзначив потребу заснування військового уповнаркомату. Обґрунтовуючи цю необхідність, Х.Раковський наголосив на тому, що слід позбутися такого становища, коли «між військовою владою й українським урядом створилася безперервна внутрішня війна»⁹⁶. Однак формально як основну причину утворення військового уповнаркомату було визначено потребу «боротьби з бандитизмом».

Ухвалена конференцією резолюція з господарського будівництва свідчила про докорінну (порівняно з початком 1920 р.) зміну уявлень на взаємини з РСФРР, зокрема в економічній царині. У ній відзначалося: «Існування України як господарської одиниці має лягти в основу всієї спільної її роботи з іншими частинами Федерації. [...] За РНК УСРР повинна бути забезпечена активна роль у виробленні господарського плану як УСРР, так і всієї Федерації»⁹⁷. Відразу по її завершенні на засіданні РНК УСРР від 25 листопада реалізувалися деякі проголошені положення: М.Фрунзе було затверджено на посаді уповнаркомвоєна РСФРР при Раднаркомі УСРР, а Постникова, якого у згаданій записці пропонував Л.Троцький, – уповноваженим Наркомату шляхів сполучення при РНК УСРР на правах народного комісара⁹⁸. Ще одним рішенням, яке свідчило про рішучість намірів керівництва УСРР добиватися економічної автономії, стало призначення 30 листопада 1920 р. на посаду керуючого справами РНК УСРР колишнього боротьбиста П.Солодуба⁹⁹.

Таким чином, зовнішньополітичні процеси разом з усвідомленими керівництвом УСРР економічними потребами республіки й стали тими чинниками, які призвели до укладення 28 грудня 1920 р. договору між РСФРР та УСРР. І якщо згода Кремля на такий крок була зумовлена вже згаданою увагою І.Чичеріна про те, що «фактично нинішні взаємовідносини можуть залишитися без змін», то українська радянська сторона саме змін у ставленні до себе й вимагала.

Загалом українське радянське керівництво сприйняло договір від 28 грудня 1920 р. як надання УСРР певного обсягу владних повноважень і почало діяти у цьому напрямку. Перш за все воно спробувало взяти під свій

⁹⁵ Бюллетень V Всеукраїнської конференції Комуністическої партії більшовиків України. – 1920. – №3. – 20 ноября. – С.30.

⁹⁶ Там же.

⁹⁷ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: У 2 т. – Т.1. – К., 1976. – С.103.

⁹⁸ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.579. – Арк.150.

⁹⁹ Там само. – Арк.175.

контроль діяльність об'єднаних комісаріатів на території України. Таких було сім: військових та морських справ, Вища рада народного господарства, зовнішнього торгу, фінансів, праці, шляхів, пошт і телеграфів. У п.4 договору зазначалося: «Об'єднані народні комісаріати обох республік увіходять до складу Раднаркому РСФРР і мають у Раді народних комісарів УСРР своїх уповноважених, затверджуваних Українським ЦВК та з'їздом рад»¹⁰⁰.

25 січня 1921 р. РНК УСРР затвердила положення «Про уповноважених РСФРР при Раднаркомі УСРР». У документі зазначалося, що вони мали керуватися у своїй діяльності декретами й постановами центральних органів влади РСФРР та УСРР і відзначалися подвійною підлеглистю – перед відповідними наркоматами РСФРР та «органами центральної радянської влади УСРР (Конституція УСРР, ст.7)»¹⁰¹. Як і наркоми, уповноважені мали свої центральні установи в Україні, котрі називалися – Управління уповноваженого (такого-то) комісаріату РСФРР при Раді народних комісарів УСРР¹⁰². Декрети й постанови по таких комісаріатах набували чинності з моменту їх опублікування у «Вістях ВУЦВК». Таким чином, уповноважені стали «майже наркоматами» УСРР і вже не можна було сказати, що вони виконують лише волю Центру.

При ратифікації договору V Всеукраїнським з'їздом рад (відбувся 25 лютого – 3 березня 1921 р.) у преамбулі до основного тексту було вказано на необхідність «приступити негайно в згоді з Всеросійським центральним виконавчим комітетом до розвитку тих пунктів договору, які торкаються відношень поміж українським та російським ЦВК, з'осібного пакту про внутрішній розпорядок об'єднаних комісаріатів та їх відношень до обох урядів, *на передбаченій договором підставі повної рівності поміж обома Республіками*» (курсив наш – Г.Є.)¹⁰³. Рівноправність УСРР із РСФРР українська радянська сторона вважала основним змістом договору, тоді як для Кремля така постановка питання була неприйнятною. Договір з УСРР для більшовицького Центру означав лише тимчасову формальну поступку для виконання зовнішньополітичних завдань, яка нічого не повинна була змінити у ставленні до України.

У 1920 р. найбільш поширеним для характеристики взаємин між РСФРР та УСРР був термін «федерація». Однак його трактували по-різному, а прихильники федерації часом кардинально відрізнялися у баченні суті взаємин. Для української радянської сторони, як це впливає із цитованих вище рішень партійної конференції та Всеукраїнського з'їзду рад, федерація бачилася як співробітництво рівних частин в єдиному цілому, де діють прозорі механізми розподілу ресурсів. Для Кремля ж вона залишалася перехідною формою до повної єдності. Центр, уживши цю дефініцію в тому числі в офіційній назві радянської Росії, аж ніяк не збирався поступатися правами на користь суб'єктів федерації. Негативне ставлення

¹⁰⁰ Про союзний договір поміж УСРР та РСФРР // ЗЗ України. – 1921. – Ст. 93.

¹⁰¹ Про уповноважених РСФРР при Раднаркомі УСРР // Там само. – 1921. – Ст.25.

¹⁰² Там само.

¹⁰³ Про союзний договір поміж УСРР та РСФРР // Там само. – 1921. – Ст.93.

більшовицьких керманічів до можливості передачі на місця значної частини владних повноважень не змінилося з дореволюційного періоду. Однак, як показав досвід дальших подій, щоб утримати владу не обов'язково було дотримуватися відповідності форми та змісту. Тим більше, якщо це допомагало залучати на свій бік нових прихильників. Змістове наповнення поняття федерації неодноразово ставатиме предметом суперечок між Москвою та Харковом протягом наступних двох років.

Отже, підіб'ємо підсумки. Аналіз взаємин між УСРР та РСФРР у 1920 р. свідчить про недоречність категоричних оцінок. І не лише тому, що їх вектор під тиском обставин зазнав відчутних змін. Існувало декілька вимірів відносин радянських України та Росії й статусу УСРР, які часом заперечували один одного. Першим слід назвати *декларативно-зовнішньополітичний вимір*, зверненням до якого обмежується аналіз українсько-російських відносин у переважній більшості історичних праць. У ньому більшовицька Україна подавалася як *незалежна держава*. Сюди можна віднести незалежницьку риторику Кремля та Всеукрревкому кінця 1919 р. або зовнішньополітичні декларації від імені УСРР. З узяттям України під контроль незалежницьку риторику було приглушено, однак перемовини з Польщею у другій половині 1920 р. надали їй нового імпульсу, і вона отримала формальне відображення у внутрішньорадянському законодавстві, а саме у договорі від 28 грудня 1920 р. До підписання цього документа *формальний внутрішній вимір* не був схожий на зовнішньополітичний. Натомість у ньому відбулася еволюція від невизначеного статусу України початку 1920 р. до рішення про входження УСРР до складу радянської Росії у травні того року й далі з поворотом в інший бік – визнання незалежності та суверенності радянської України договором від 28 грудня 1920 р.

Цікавою була еволюція *намірів компартійного керівництва*, які доцільно виділити в окремий *вимір*. На початку 1920 р. між більшовицькими керманічами України та Росії не існувало відмінностей у баченні статусу УСРР та її відносин із РСФРР. Жорстка централізація економічного життя та управління загалом сприймалася як реальна потреба, органічно притаманне комуністичному будівництву явище. Відповідно до цього влада й діяла. Статус України при такому розкладі у кращому випадку можна охарактеризувати як *обласну культурну автономію*, а у фінансово-економічній сфері – узагалі як повернення до *дореволюційного губернського устрою*. Але з узяттям ситуації в Україні під контроль наміри дещо змінилися, з'явилися, а потім і посилювалися розбіжності. Навіть у Кремлі погодилися, що без утворення обласних економічних органів не обійтися, а українська сторона взагалі почала вимагати рівноправності й своєї участі у плануванні та розподілі ресурсів.

Основним коректором намірів Кремля стало економічне становище в радянській Україні, що його Л. Троцький влучно охарактеризував як «анархію, прикрити бюрократичним централізмом Москви». Такими ж словами можна визначити і *реальний вимір* українсько-російських відносин. Консервація існуючого становища, як і спроба посилити централізацію,

у тогочасних умовах не гарантувала ефективного контролю над Україною і навіть могла створити серйозні проблеми для більшовицької влади загалом. Тому повноваження українських радянських владних органів було вирішено дещо збільшити, причому Кремль розглядав це лише як формальність. Особливої ваги ці рішення набувають з огляду на те, що вони ухвалювалися в умовах прискороного комуністичного будівництва.

Взаємоприйнятним інструментом виходу з ситуації стало звернення до ідей, висловлених у грудневій 1919 р. резолюції ЦК РКП(б) «Про радянську владу на Україні». Пропагандистський лейтмотив цього документа, як і написаного у подібному дусі листа В.Леніна «До робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» – незаперечне право українців на розвиток своєї мови та культури, право на незалежність України і потреба тісного союзу з РСФРР для забезпечення цих прав. Це була остання межа захисту суверенітету з боку українських радянських діячів і водночас той наріжний камінь більшовицької державності, який не наважувалися руйнувати навіть найбільш запеклі централісти-великодержавники.

Одним із кінцевих наслідків грудневої 1919 р. конференції РКП(б) стало створення СРСР у формі союзу рівноправних республік. Однак до формування такого бачення Кремлю довелося пройти певну еволюцію, вирішивши ряд конфліктів із національними республіками, у тому числі Україною, які не бажали ставати складовою частиною Росії. Звернення до резолюції ЦК РКП(б) «Про радянську владу на Україні» вберігало більшовицький Центр від загострення конфліктів із націоналами. Вона стала тим стартовим майданчиком, системною точкою відновлення, до якої Кремль неодноразово повертався для встановлення працездатності більшовицько-радянської системи та у пошуку форм взаємин з Україною не лише наприкінці 1920, а й у травні – липні 1922 та в лютому – червні 1923 рр.

Author analyses the relations development of the Ukrainian SRR and the RSFSR, evolution of soviet Ukraine national status in 1920, making based on documentary sources conclusion that dominant views to the USSR formation process as a progressive union of independent Soviet republic are doubtful. Especially, it is accentuated that economic advancement of soviet Ukraine during 1920 was twofold – from total subordination in the year beginning(when the “Ukrainian economics” term even didn’t exists) to the governing body obtainment some evidences of autonomy in direction of economic system in the end of the year. It was the result of this direction that agreement between Ukrainian SSR and RSFSR on December 28 1920 was signed. In this document soviet Russia officially recognized the independence of Ukrainian SRR.

В.Р.НАХМАНОВИЧ*

БАБИН ЯР. ІСТОРІЯ. СУЧАСНІСТЬ. МАЙБУТНЄ?.. (РОЗДУМИ ДО 70-РІЧЧЯ КІЇВСЬКОЇ МАСАКРИ 29–30 ВЕРЕСНЯ 1941 р.)

У статті запропоноване нове концептуальне бачення історії Бабиного Яру як визначного історичного місця, де відбувалися й досі відбуваються події, що мають символічне значення для історії Києва, України, Європи. Проаналізовано зв'язок між історією та сучасним станом Бабиного Яру, що досі залишається місцем громадського протистояння різних суспільних груп населення.

Коли звертаєшся до вивчення подій водночас глобальних і трагічних – таких, як Голокост чи Голодомор, нацизм чи комунізм, не можна обійти засадничі філософські питання. І перше з них: в який момент виникає історія? У той, коли відбуваються певні події, чи в той, коли вони з'являються в нашій свідомості? Що є історія взагалі: те, що відбувалося будь-де та будь-коли, чи те, що залишилося на папері або у живій пам'яті нащадків? Чи існує минуле саме по собі, чи воно є лише частиною сучасного? Якою мірою ми сьогодні можемо впливати на наше особисте й спільне «вчора», чи не є незмінність і лінійність часу лише ілюзією нашої обмеженої свідомості? Чи, можливо, усі мінливі історичні обставини взагалі є лише декораціями, в яких розігрують свої вистави одні й ті самі актори – частинки єдиної душі прабатька Адама – у намаганні, нарешті, виправити себе та Світ, повернутися до первинного Едему, завершити виконання важкої роботи, яку запропонував нам Усевишній, сказавши: «Створимо людину»?

Від того, як ми відповімо на ці запитання, багато що залежить. У першу чергу, вирішення глобального з них – що є метою історії як науки? Чи ми просто плетемо мереживо подій, намагаючись задовольнити спрагу за зразками великого і героїчного минулого? Отже, чи не є історія просто документованою альтернативою художній літературі, романом із реального життя? Чи ми намагаємося за допомогою минулого підкріпити свої сучасні уявлення й дії, знайти чи винайти виправдання фальшивим ідеалам політиків та щирим забобонам суспільства? Чи ми чесно прагнемо зрозуміти, у чому ж полягають віковічні закони історичного процесу, а відтак запропонувати рецепти побудови чергового світлого майбутнього людства? Чи, можливо, у той самий час, коли ми пишемо чи переписуємо історію, то наново створюємо наше минуле, сучасне й майбутнє, і наше слово уподібнюється до того першого Слова, яким було створено весь Світ? Якщо пристати на останню думку, починаєш відчувати власну відповідальність, якої так не вистачає нашим сучасникам, що воліють уважати себе за безсилих спостерігачів грандіозної гри сильних людей, великих держав та глобальних процесів. Із постійним усвідомленням

* Нахманович Віталій Рафаїлович – провідний науковий співробітник Музею історії м. Києва, відповідальний секретар Громадського комітету для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру.

цієї відповідальності візьмемо на себе сміливість запропонувати новий погляд на історію Бабиного Яру.

Але навіщо він узагалі потрібний? Звичайно поштовхом до зміни історичних концепцій стає виявлення нових фактів, що не вкладаються в установлену схему. Це й спричиняє новий погляд на минуле. Проте останніми роками в Україні наявна інша ситуація, коли нові історичні факти залишаються поза межами суспільної свідомості, є здобутком лише вузького кола фахівців. Зрозуміло, що в даному разі йдеться про події великої суспільної значущості, осмислення яких має бути основою національної ідеології, масового світогляду, зрештою – бачення майбутнього країни. У такому випадку постає питання: чи взагалі ігнорувати громадську думку, чи запропонувати нові концепції, що дозволять віднайти шлях до національного примирення з найбільш важливими питаннями вітчизняного минулого?

Саме така ситуація склалася з історією Бабиного Яру. По-перше, існує принципова суперечність між загальносвітовим і українським сприйняттям цього місця-символу. Для всього світу він є одним із двох (поряд з Аушвіцем) символів Голокосту. До речі, формулювання офіційних документів, що передбачали відзначення 70-річчя трагедії Бабиного Яру наприкінці вересня – на початку жовтня 2011 р., не залишали іншої можливості трактувати його історію, як пов'язану лише з масовим розстрілом нацистами київських євреїв 29–30 вересня 1941 р. Але для України Бабин Яр є також символом знищення багатьох інших груп її населення – ромів, українських націоналістів, радянських підпільників, футболістів київського «Динамо», душевнохворих із лікарні імені академіка І.Павлова та ін.

По-друге, його минуле досі не може вважатися остаточно дослідженим та узгодженим у суспільній свідомості. Зусиллями аматорів, що довгий час самотужки намагалися дослідити історію цієї трагедії, її було спотворено в усіх ключових питаннях, як-от довоєнна топографія Яру, місця розстрілів, поховання і знищення трушів, у тому числі жертв радянського режиму, склад карателів – виконавців злочинів, кількість загиблих. Усі ці питання, зрештою, другорядні для існування абстрактного символу, виявилися дуже актуальними для історії конкретного місця.

Так, маніпуляції з топографією було використано для обґрунтування можливості будівництва на території Яру станції метро «Дорогожичі»¹ та нездійсненого, на щастя, проекту культурного центру «Спадщина»². Штучне збільшення або зменшення кількості жертв, зокрема євреїв, стало аргументом у дискусії щодо «прав» різних груп на меморіальну територію та й саму пам'ять про трагедію. Питання про склад виконавців, а саме участь у розстрілах української допоміжної поліції, причетність до цього членів ОУН і чиновників Київської міської управи, – активно використовується у суспільній дискусії щодо оцінки українського визвольного руху часів Другої

¹ Нахманович В. Источники и литература. Проблемы систематизации и особенности изучения // Бабин Яр: человек, власть, история: Док. и мат. – Кн.1: Историческая топография и хронология событий. – К., 2004. – С.63.

² Там же. – С.56.

світової війни та його ролі в Голокості. Зрештою, твердження про наявність у Бабиному Яру лише масових поховань жертв Голодомору й Великого терору має підсилити ревізійністську тезу про те, що київських євреїв узагалі не було там розстріляно, а вивезено невідомо куди. Доведення цього «факту» дозволило б одразу кардинально вирішити питання як щодо співучасті української поліції, зокрема оунівців у розстрілах, так і стосовно «переважних прав» євреїв на меморіалізацію Яру.

Слід зазначити, що проведення будь-яких неупереджених наукових досліджень, які спростовують або значною мірою виправляють наявні міфологеми, аж ніяк не є запорукою відмови від них політиків та громадських діячів. Це свідчить про те, що проблема полягає не лише в помилках некваліфікованих краєзнавців, а й у свідомому спотворенні історичної правди заради досягнення поточних політичних або господарських цілей.

По-третє, виникла низка проблем суто практичного ґатунку, пов'язаних з увічненням пам'яті жертв. За радянських часів існування Бабиного Яру як загального символу Голокосту задовольняло потреби як тих, хто прагнув гідно вшанувати пам'ять жертв, так і тих, хто в будь-який спосіб намагався цьому завадити. Але з падінням радянської влади, коли відкрилися можливості для практичного увічнення пам'яті загиблих, суспільство зіткнулося з тим, що спроби меморіалізації трагедії раз у раз спричиняють жорстке громадське протистояння.

Наочний приклад цьому дають події поточного року, пов'язані з підготовкою до 70-х роковин масових розстрілів. Що готували до цієї дати державні установи й громадські організації?

З інтерв'ю директора Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»: «Дуже хотілося би встигнути зробити до 29 вересня хоча б дві принципово важливі справи: відремонтувати великий пам'ятник та побудувати Алею праведників. [...] Сьогодні ми хочемо огородити нашу територію. [...] Ми хочемо привести її до належного стану, хочемо почати будувати перші музейні об'єкти. Зрозуміло, ми б хотіли, щоб згодом було побудовано повноцінний музейний комплекс, щоб було зібрано й увічнено імена тих, хто загинув у Бабиному Яру»³.

З інтерв'ю голови Спостережної ради благодійної фундації «Бабин Яр»: «3 жовтня поточного року⁴ [...] о 12.00 президент України Віктор Янукович разом із керівниками благодійної фундації «Бабин Яр» покладе камінь до фундаменту [...] меморіального комплексу. [...] За затвердженням проектом усю площу – близько 2 гектарів – буде покрито величезним талесом⁵, а у середині нього буде знаходитися музей. [...] Поруч на 4 гектарах ми плануємо

³ Інтерв'ю директора Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» Глазунова Бориса Івановича газеті «Эйникайт» [Електронний ресурс]: <http://babyn-yar.gov.ua/%D1%96nterv%E2%80%99yu-direktora-nats%D1%96onalnogo-%D1%96storiko-memor%D1%96alnogo-zapov%D1%96dnika-babin-yar-glazunova-borisa-%D1%96vano>

⁴ Державні урочисті заходи було перенесено на 3 жовтня у зв'язку з тим, що 29 та 30 вересня 2011 р. припали на перші дні Рош а-Шана (юдейського Нового року), а 1 й 2 жовтня – це субота і неділя, відповідно, юдейський та християнський вихідні.

⁵ Талес – чотирикутне біле покривало з чорними (або синіми) смугами по краях, яким одружені чоловіки-євреї покривають себе під час молитви.

висадити 32 тис. дерев, на кожному буде табличка з іменем людини, розстріляної у Бабиному Яру. [...] У центрі буде величезне меморіальне дерево в пам'ять тих тисяч і тисяч людей, імена яких поки встановити не вдалося»⁶.

Із постанови Верховної Ради України від 5 липня 2011 р. «Про відзначення 70-річчя трагедії Бабиного Яру»:

«Кабінету Міністрів України:

– передати Національному історико-меморіальному заповіднику «Бабин Яр» будинок за адресою вул. Мельникова, 44, де має бути влаштована його дирекція та тематична фотовиставка;

– забезпечити фінансування розробки генерального проекту розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», до якого включити такі елементи:

– Науково-просвітницький центр «Спадщина»;

– пам'ятник жертвам погромів»⁷.

Це інформація лише про капітальні проекти: два музеї й науково-просвітницький центр, Алея праведників, меморіальне дерево та пам'ятник жертвам погромів. І це на додачу до вже наявних двох десятків (!) пам'ятників та пам'ятних знаків, що відображають той чи інший бік історії Бабиного Яру. Показово: кожна державна чи громадська організація працює за власними планами. Жодного узгодження кроків, не йдеться вже про об'єднання їх зусиль. Чи можна за таких обставин вести мову про справжній національний символ – місце спільної історичної пам'яті? Чи можна взагалі вважати, що Бабин Яр – це лише минуле України? Напевно, що ні. А якщо так, то коли ж буде перерваний цей ланцюг трагедій і злочинів, ненависті й непорозуміння? Щоб спробувати відповісти на ці питання, треба заглибитися в минуле.

Очевидно, що, вивчаючи будь-який історичний феномен, важливо кожного разу знайти той самий підхід, котрий дозволить якнайповніше висвітлити властиві саме йому особливості. Отже, коли йдеться про Бабин Яр, треба усвідомити, що досліджується минуле конкретного місця. Наприклад, Голокост є історичним явищем, яке наповнене певними подіями, де географічні подробиці є, зрештою, другорядними та правлять за схематичне тло, що на ньому розгорталася людська трагедія. Натомість Бабин Яр – це місце, зафіксоване у географічному просторі, через котре проходили численні історичні події, що залишали свої фрагменти, з яких і складалася мозаїка його минулого.

Безумовно, можна самим обирати підхід до цієї історії. Або виокремити один з її фрагментів (зрозуміло, що найчастіше йдеться про той, що пов'язаний з єврейською Катастрофою) й ігнорувати всі інші. Можна також удатися до вивчення та всебічного дослідження окремо кожного з них (саме за такою схемою і відбувається останні роки меморіалізація Бабиного Яру). Але можна поставити перед собою амбітніше завдання – знайти єдиний стрижень, що в той чи інший спосіб об'єднує всі фрагменти цієї історичної мозаїки.

⁶ Україна взялась за Бабий Яр [Електронний ресурс]: http://www.mignews.com/news/society/world/190611_140119_68008.html

⁷ Про 70-річчя трагедії Бабиного Яру // Голос України. – 2011. – 16 липня.

У чому привабливість такого підходу? Очевидно, у тому, що він дасть змогу перетворити Бабин Яр не на символ однієї трагедії, що неможливо з огляду на реальну історію, і не на купу символів різних подій, що жодною мірою не поєднуються в уяві, а на новий єдиний та спільний символ, який буде важливим для всіх, хто відчуває свою причетність до цього місця. А відтак Яр може, нарешті, стати одним із загальнонаціональних символів, яких так бракує сучасній Україні.

У чому небезпека такого підходу? Очевидно, у тому, що виникає підсвідоме бажання знайти історичні або хоча б символічні зв'язки там, де їх насправді не існує, побачити цілісну картину в безладній купі уламків, запропонувати новий сенс тому, що ніколи його не мало.

Отже, спробуємо одразу намітити структурно-хронологічний поділ історії Бабиного Яру. Очевидно, що однією з його точок стане 29 вересня 1941 р. – день початку масових розстрілів євреїв Києва. Саме ця подія стала центральною в історії Яру й заклала ґрунт для його перетворення на всесвітньо відомий символ. Підкреслимо, що, власне, таким він став уже через багато років після війни. Це важливий момент, оскільки механізм символізації історичних подій ще не до кінця усвідомлений. Коли зазначається: «У той час на цьому місці відбулася така-то символічна подія», – то накидається її сучасникам сьогоднішнє сприйняття. 29 вересня 1941 р. в Бабиному Яру стався масштабний злочин, але на символ, на втілення всіх подій такого ґатунку він перетворився вже тоді, коли минуло достатньо часу, щоб усвідомити:

1. Бабин Яр не був унікальною подією. Навпаки, він був типовим, хоча й одним із наймасштабніших злочинів нацизму на окупованих територіях СРСР (на захід від радянського кордону євреїв знищували в інший спосіб).

2. Сукупні масштаби Голокосту перетворили його на одну з найбільших (на думку євреїв та західного світу – взагалі унікальну) трагедій ХХ ст. та всієї історії людства. А відтак він вимагав посиленої фіксації в пам'яті не лише його жертв і свідків, а й багатьох поколінь нащадків, у тому числі за допомогою меморіалізації місць трагедії та перетворення найбільш визначних із них на загальні символи.

Роль Бабиного Яру в історії Голокосту взагалі-то не мала завадити увічненню пам'яті також і інших його жертв, зразком чого є меморіальний комплекс у колишньому таборі смерті Аушвіц (у польському місті Освенцім). Але певні особливості радянської та пострадянської історії не дали змоги до цього часу задовільно вирішити це питання. Відтак було не лише додано нових проблем, а й створено на цьому місці фактично новий історичний шар, що потребує окремого дослідження та осмислення.

Отже, можна глобально поділити історію Бабиного Яру на три доби:

- передісторія – до початку німецької окупації Києва під час Другої світової війни;
- трагедія – нацистський терор упродовж двох років окупації;
- увічнення – від визволення Києва до сьогоднішнього дня.

Початок першої доби губиться в темряві минулих тисячоліть. Завершення третьої – криється у майбутньому України. Кожна з трьох діб історії Бабиного Яру розпадається на декілька дрібніших періодів. Цивілізаційна передісторія його розпочинається в середині III тис. до н.е., коли на Кирилівських висотах виникають поселення, що належали до пізньої трипільської культури⁸. Поряд із ними створювався й перший некрополь – курганні поховання, залишки яких збереглися донині, але досі не стали об'єктом археологічного дослідження⁹.

Після цього в історії місцевості настає довга пауза, що переривається у середині XII ст., коли княжна Марія – донька Мстислава Великого та дружина київського князя Всеволода Ольговича – збудувала Кирилівську церкву й однойменний монастир¹⁰. Від назви останнього своє перше ім'я отримав і Яр. Сьогодні це дає змогу деяким недобросовісним авторам стверджувати, що Кирилівський та Бабин яри – це взагалі різні об'єкти. Відтак вони раз у раз переміщують останній, а з ним – і місце розстрілів, убик від чергової забудови¹¹.

Але цікаво зупинитися на походженні назви Кирилівського монастиря. Солідні автори стверджують, що вона – від імені ченця Кирила, який вирив тут першу келію й привернув увагу киян своїм святим життям¹². Натомість існує і романтичніша версія, згідно з нею, у печері, розташованій поблизу монастиря, жив лютий змії, що вимагав від киян данини молодими та вродливими дівчатами. Його переміг Кирило Кожум'яка, на честь якого й було названо церкву та монастир¹³. Виникає природна спокуса перекинути ланку від міфічного змія до душогубів XX ст.

Сучасну ж свою назву Яр отримав понад 600 років тому, 1401 р., коли власниця землі біля нього, баба-шинкарка, заповіла її домініканському монастирю. Відтак Яр було поймаєнвано Бабиним, або, як називали його впродовж XV–XVII ст., – урочищем Бісова (Шалена) Баба¹⁴. Чи не сплигло за півтисячоліття над цим місцем прокляття Бісової Баби?

Другий період передісторії Бабиного Яру пов'язаний із виникненням уздовж нього низки кладовищ, що утворили на початку XX ст. цілісний некрополь. Початок йому було покладено наприкінці XVIII ст., після того, як 1787 р. у спорудах закритого Кирилівського монастиря було розміщено богадільню та лікарню для душевнохворих. Поряд із ними почав формуватися цвинтар для померлих у цих закладах, а 1871 р. його значно розширили й перетворили на міське кладовище¹⁵. Невдовзі, 1878 р., було ухвалене

⁸ История Киева: В 3 т., 4 кн. – Т.1: Древний и средневековый Киев. – К., 1982. – С.28–29.

⁹ Проценко Л.А. История київського некрополя. – К., 1995. – С.121.

¹⁰ Максимович М.А. О создании киевской церкви св. Кирилла // Максимович М.О. Киев явился градом великим... Выбранные украинознавательские творения. – К., 1994. – С.111.

¹¹ Евстафьева Т., Нахманович В. Сырец, Лукьяновка и Бабий Яр в первой половине XX в. (до начала немецкой оккупации 1941–1943 гг.). История застройки и проблемы топографии // Бабий Яр: человек, власть, история. – С.75–78.

¹² Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников. – К., 1900. – С.282.

¹³ Макаров А. Малая энциклопедия киевской старины. – К., 2005. – С.199.

¹⁴ Пономаренко Л., Різник О. Київ: Короткий топонімичний довідник. – К., 2003. – С.8.

¹⁵ Проценко Л.А. История київського некрополя. – С.195.

рішення про створення за Бабиным Яром ще одного міського кладовища – Лук'янівського, яке стало наступником старого цвинтаря з тією самою назвою, де ховали померлих в'язнів Лук'янівської тюрми, біля якої воно і було розташоване¹⁶.

На початку ХХ ст. було відведено ділянку під Братське кладовище, що містилося біля самого верхів'я Бабиного Яру. Тут спочатку ховали померлих солдатів київського гарнізону, а згодом – загиблих під час Першої світової та громадянської воєн. На ньому 1910 р. відвели ділянки євангелістам і католикам-маріавітам¹⁷. Ще три конфесійні кладовища виникли далі на північ, між річищами Бабиного й Реп'яхового ярів: 1894 р. – Єврейське, що межувало з Кирилівським православним¹⁸, 1902 р. – Караїмське і Магометанське¹⁹.

Цей «інтернаціональний» та «інтерконфесійний» некрополь став наче мирним прообразом тієї страхотливої домовини, на яку невдовзі буде перетворено Бабин Яр. Але з'явився тут і перший провісник моторошної долі київських євреїв – 1907 р. на Єврейському цвинтарі у братній могилі були поховані жертви погрому²⁰.

Третій період передісторії Яру припадає на принципово нову добу. За царських часів Київ існував та розвивався у межах традиційного суспільства й християнської цивілізації. Після потрясінь 1917–1920 рр. місто опинилося у складі держави, яка повністю відкинула звичні уявлення про Бога, духовне буття людей, життя й смерть. Для Бабиного Яру це мало два наслідки, які стали до певної міри моделлю того, що відбулося тут у середині та другій половині ХХ ст. По-перше, утилітарний погляд на розвиток Києва викликав появу низки планів із перетворення Яру та прилеглих до нього кладовищ на парк. Найбільш цілісного вигляду це набуло в Генеральному плані реконструкції міста, розробленому після перенесення 1934 р. із Харкова столиці УСРР. Згідно з цим документом, на території Бабиного Яру, Лук'янівського й Єврейського кладовищ передбачалося створення парку культури і відпочинку Лук'янівського району міста²¹. Хоча до війни цей план не встигли втілити у життя, він символізував той загальний підхід до збереження та використання місць поховань, що залишався властивим комуністичній владі протягом усього часу її існування й, на жаль, перейшов у спадок незалежній Україні. Цей концептуальний духовний нігілізм треба брати до уваги, коли розглядатиметься складна повоєнна історія Бабиного Яру.

У довоєнний період це місце вперше почало пов'язуватися з репресіями тоталітарного режиму. Під час Голодомору 1932–1933 рр. на території Братського кладовища було вирито могилу, куди скидали трупи селян, які помирали від голоду просто на вулицях Києва²². Поряд, на Лук'янівському кладовищі, ховали розстріляних НКВС (декого з них вбивали прямо

¹⁶ Там само. – С.244.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. – С.253.

¹⁹ Там само. – С.255.

²⁰ Там само. – С.257.

²¹ Пояснительная записка к генеральному плану реконструкции г. Киева. – К., 1936. – С. 59; Бабий Яр: человек, власть, история. – Прил. 10–15.

²² *Евстафьева Т., Нахманович В.* Сырец, Лукьяновка и Бабий Яр в первой половине XX в. ... – С.80.

на місці), хоча за масштабами поховань воно значно поступалося Биківні²³. Ці факти склали реальне підґрунтя сучасних міфів про масові поховання у самому Бабиному Яру жертв радянських репресій і, відповідно, про відсутність тут узагалі поховань євреїв, що їх німці нібито просто вивезли з міста у невідомому напрямі²⁴.

Другу добу історії Бабиного Яру, очевидно, може бути визначено як послідовну хроніку подій, що відбувалися тут протягом нацистської окупації Києва. Але цей спосіб дозволяє дати відповіді лише на найпростіші питання: «Що?», «Коли?» та «Як?». Натомість відповідь на питання: «Чому?», тобто, встановлення глобальних причинно-наслідкових зв'язків, за такого підходу залишається поза увагою. Тому під час розробки концепції дослідницько-документального проекту «Бабин Яр: людина, влада, історія» було запропоновано вертикальне структурування цього історичного феномена в площині «дух – матерія».

Нижнім рівнем цієї вертикалі є географічне місце – сцена, на якій розгортається історична дія. Точно описати цю сцену дуже важливо, оскільки помилки в топографії призводять не лише до хибного викладення окремих фактів, а й до помилок в інтерпретації, осмисленні та, нарешті, увічненні пам'яті. У даному випадку історичною сценою є сам Бабин Яр і прилеглий район Києва.

Далі йде рівень історичного факту. На відміну від буденного життя ним є не будь-яка подія, але у чомусь виняткова або, навпаки, архетипна, що надає ґрунт для узагальнень. Іншими словами, це факт-символ. Таким у даному випадку є в першу чергу масовий розстріл у Бабиному Яру десятків тисяч київських євреїв і, що не менш важливо (тому що одразу виводить нас за межі Голокосту до глобальної гуманітарної трагедії Другої світової війни), страта на цьому ж місці всіх тих, хто вважався ворогом нацистського режиму.

Тепер розглянемо рівень історичних подій. Під ними розуміються конкретні сюжети, що мають чіткі хронологічні й тематичні рамки, визначене коло учасників, певну структуру, яку можна всебічно проаналізувати. До таких подій належали боротьба окупантів із комуністичним та націоналістичним організованим опором, весь комплекс засобів терору і залякування населення, система військових, поліцейських та допоміжних каральних органів, мирний спротив окупаційному режиму, що виявлявся, зокрема, у порятунку місцевими жителями потенційних жертв нацистів.

Наступним є рівень історичного явища. Останнє являє собою не просто сукупність подій минулого, об'єднаних часом і місцем. По-перше, воно багатогранне, охоплює практично всі сторони життя людей та їх спільнот. У даному випадку таким явищем була історія окупованого Києва як арени глобального протистояння різних політичних систем. Це – система німецького окупаційного режиму, активність різних націоналістичних організацій, діяльність радянського уряду, спрямована на організацію опору нацистам, і повсякденне життя киян.

²³ *Евстафьева Т., Нахманович В.* Сырец, Лукьяновка и Бабий Яр в первой половине XX в. ... – С.81.

²⁴ Там же. – С.79–80.

По-друге, на рівні історичного явища виникає нова якість, оскільки в ньому не лише відображаються суто «фізичні» процеси, а й виявляється їх ідеологічна складова. Тому інтерес становлять не тільки практичні кроки ворогуючих сил, а також їх пропагандистське та нормативне забезпечення, не тільки фізичне, а й інтелектуальне протистояння. Українським є вивчення настроїв та напряду думок безпосередніх учасників історичної дії – як керівників, так і пересічних виконавців, спостерігачів, жертв.

Нарешті, останнім є рівень історичних ідей. Вони на відміну від звичайних стають надбанням мас та двигуном їх суспільної активності. Історичні ідеї – це той набір уявлень про світ і місце людини й народу в ньому, що втілюються у спільній діяльності влади та населення у визначений період. Отже, треба розглянути ідеології нацизму, більшовизму й українського націоналізму насамперед у гуманітарній сфері, їх ставлення до окремої людини, народів і конфесій. Відтак, слід простежити всю вертикаль історичного процесу: від формування ідеологічних уявлень через їх утілення в конкретних діях до місця останнього спочинку їх жертв²⁵.

Дуже важливо також вийти за межі штучного відокремлення й протиставлення «щасливої» довоєнної історії Києва та його жителів і «жахливої» історії нацистської окупації. Насправді, між СРСР та Третім Райхом існує багато опосередкованих і прямих паралелей та причинно-наслідкових зв'язків. Невипадково привернуто увагу до поховань поряд із Бабиним Яром жертв Голодомору й радянських розстрілів, хоча їх масштаби саме у цьому місці незрівнянні з кількістю жертв нацистів. Але загалом радянський терор (що включав не лише розстріли і смерть у таборах, а й Голодомор в Україні та штучний голод в інших регіонах СРСР) цілком порівнянний із Голокостом, узагалі нацистським терором як за своїми масштабами, так і за методом відбору жертв – не за фактичною провиною, а за належністю до апріорі «ворожої» класової, расової, конфесійної, соціальної, етнічної, політичної групи. Між радянським більшовизмом та німецьким націонал-соціалізмом існує й безпосередній зв'язок, оскільки прихід останнього до влади, захоплення нацистами майже всієї Європи та частини радянської території значною мірою стали наслідком внутрішньої й зовнішньої політики СРСР²⁶. Стосовно історії Бабиного Яру це дає змогу інакше поглянути на такі факти, як:

- значна кількість євреїв й інших груп населення, яким загрожувала небезпека, що залишилися у місті;
- масштаби співпраці місцевого населення з нацистськими каральними органами, зокрема видача їм євреїв і комуністів;
- політика українських націоналістів та доля тих з їх числа, котрі намагалися розбудувувати незалежну Україну в співробітництві з німцями;
- трагічна доля комуністичного підпілля у Києві тощо.

²⁵ *Нахманович В.Р.* Бабий Яр: человек, власть, история. Общественно-политические и научно-методологические составляющие проекта // Сторінки воєнної історії України. – Вип.9. – Ч.1. – К., 2005. – С.156–158.

²⁶ Див. про це: *Нахманович В.* Голокост у неорадянській концепції історії Другої світової війни // Форум націй. – 2010. – №1 (92).

Водночас такий підхід залишає відкритим питання щодо символічної ієрархії подій, адже це не менш важливо з огляду на проблеми меморіалізації й історичної пам'яті. На нашу думку, можна виокремити ключову подію та історичне тло цієї доби минулого Бабиного Яру. Такою подією є страта київських євреїв, точніше – перший день їх масового розстрілу, 29 вересня 1941 р. Очевидно, що саме він є певною кульмінацією, котрій передувала і наслідувала їй низка безпосередньо пов'язаних із нею подій. Можна вибудувати такий їх ланцюг:

а) до 29 вересня 1941 р.

- захоплення вермахтом Києва 19 вересня;
- підриви радянськими диверсантами Київської цитаделі й Хрещатика, загибель значної кількості німецьких офіцерів, невщухаючі пожежі у центрі міста²⁷;
- рішення про показову «акцію помсти»²⁸;
- арешт і розстріл 1,6 тис. євреїв-заручників²⁹;
- поява 28 вересня на вулицях Києва оголошень: «Наказується всім жителям міста Києва та околиць зібратися в понеділок дня 29 вересня 1941 року до год. 8 ранку [...]»³⁰.

Зауважимо, що на той час долю київських євреїв уже було вирішено наперед, як і долю всіх їх в Україні, СРСР та Європі. Водночас диверсії на Хрещатику стали зручним приводом для карателів, щоби провести київську «грос-акцію» у тісній співпраці з військовою окупаційною владою за повної підтримки вермахту та певного співчуття неєврейського населення³¹.

б) 29 вересня 1941 р.³²

– колони євреїв, переважно жінок, старих і дітей, що з валізами й клу-маками тягнулися з усіх районів міста до Лук'янівської площі. Оголошення про збір євреїв складали люди, погано обізнані з топографією Києва. Через це в них фактично було зазначено дві точки збору (ріг вулиць Мельникова та Дегтярівської й «біля кладовищ»), відстань між котрими становила близько 2 км;

– рух щільної колони євреїв, які з 8-ї години ранку невпинно йшли вулицею Мельникова в напрямі Бабиного Яру, упевнені в тому, що їх будуть кудись вивозити, адже неподалік знаходилася Лук'янівська товарна станція. До того ж нацисти цілеспрямовано розповсюджували напередодні саме такі чутки³³;

²⁷ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах. – К., 2002. – С.76, 79–80.

²⁸ Там же. – С.77; *Нахманович В.* До питання про склад учасників каральних акцій в окупованому Києві (1941–1943) // Друга світова війна і доля народів України: Мат. 2-ї Всеукр. наук. конф., Київ, 30–31 жовтня 2006. – К., 2007. – С.255.

²⁹ *Нахманович В.* Расстрелы и захоронения в районе Бабьего Яра во время немецкой оккупации г. Киева 1941–1943 гг. Проблемы хронологии и топографии // Бабий Яр: человек, власть, история. – С.102.

³⁰ Бабий Яр: человек, власть, история. – Фото 37.

³¹ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины... – С.80.

³² *Нахманович В.* Расстрелы и захоронения в районе Бабьего Яра... – С.102–116.

³³ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины... – С.80.

- патрулювання німецьких поліцейських і військових жандармів, що нищпорили вулицями міста, перевіряючи, чи ніхто з євреїв не залишився вдома;
- перша дротяна загорожа, за яку пропускали партіями по 500–600 осіб та з-поза якої вже не було зворотного шляху;
- складна дорога із трьома поворотами, що нею спрямовували далі євреїв так, щоби ті, які йшли позаду, не могли бачити, що сталося з їх попередниками;
- щільне поліцейське оточення всього їх шляху і самого Бабиного Яру³⁴;
- юрби киян, які мовчки спостерігали за цим рухом тисяч приречених людей;
- стіл позірної «реєстрації» біля Братського кладовища, де в євреїв відбирали гроші, коштовності, документи, а також наказували залишати речі й верхній одяг. Його прямо тут же сортирували службовці української допоміжної поліції³⁵, яких було набрано з числа військовополонених у житомирському таборі та в кількості 300 осіб напередодні передано у розпорядження нацистських карателів³⁶;
- подальший шлях між Лук'янівським і Братським кладовищами до верхів'я Бабиного Яру. Тут уже, очевидно, було чути постріли й крики;
- подвійний ряд есесівців із собаками, що били людей кийками, позбавляючи їх будь-якої волі до спротиву;
- майданчик на краю урвища, на якому побитих, розгублених людей змушували роздягатися догола та спускатися в яр;
- нарешті, самий яр, де людей клали долілиць, шар за шаром, а вздовж рядів ішли німецькі поліцейські й методично вбивали їх пострілами в потилицю³⁷.

І так – до 18-ї години, коли тих, що залишилися, було замкнено у гаражах танкоремонтного господарства. Того дня було страчено 22 тис. осіб³⁸.

в) після 29 вересня 1941 р.³⁹

Розстріли євреїв не завершилися того дня, так само, як не закінчилися їх жалобна хода до Бабиного Яру. Різниця полягала лише в тому, що в наступні дні їх одразу збирали у цих гаражах, а потім вантажівками відвозили до місця страти. Змінювався й склад катів. 30 вересня ще майже 12 тис. осіб розстріляли службовці тієї самої зондеркоманди 4а⁴⁰. Потім, до 15 жовтня, страти здійснювали німецькі поліцейські батальйони зі складу полку «Південь»⁴¹. На початку жовтня до цих акцій долучилася айнзатцкоманда 5⁴², яка залишилась у Києві й стала основою для формування місцевої служби поліції безпеки і СД. Треба зазначити, що склад виконавців розстрілів, зокрема питання щодо участі в них Буковинського куреня,

³⁴ *Нахманович В.* До питання про склад учасників каральних акцій... – С.255–256.

³⁵ Там само. – С.256–258.

³⁶ Там само. – С.247–248.

³⁷ Там само. – С.261–262.

³⁸ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины... – С.77.

³⁹ *Нахманович В.* Расстрелы и захоронения в районе Бабьего Яра... – С.115–128.

⁴⁰ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины... – С.77.

⁴¹ Там же. – С.266–274.

⁴² *Нахманович В.* Расстрелы и захоронения в районе Бабьего Яра... – С.118–120.

створеного мельниківською ОУН, та взагалі української допоміжної поліції вже у 1980-х рр. також стали об'єктом свідомої фальсифікації⁴³. Усього до середини листопада було розстріляно близько 65 тис. київських євреїв⁴⁴. Темп цих акцій ставав дедалі повільнішим, а відтак вони справляли менше враження на неєврейське населення.

Очевидно, що концентрація драматичних подій, апогеєм яких були розстріли 29 вересня, виводять їх на авансцену історії Бабиного Яру часів окупації. Але це не має призводити до забуття трагедії інших жертв нацизму, серед яких – радянські військовополонені (насамперед комісари, комуністи, євреї), роми, цивільні комуністи й націоналісти, радянські та українські підпільники, душевнохворі з лікарні імені І.Павлова (колишньої Кирилівської) та заручники з числа пересічних киян. Усі вони разом становили близько третини з 90–100 тис. жертв Бабиного Яру.

Не вдаючись до детального опису тих подій, зазначимо, що їх можна розподілити на три блоки:

- систематичні розстріли, які почалися вже наступного дня після захоплення Києва вермахтом і завершилися напередодні його визволення Червоною армією 6 листопада 1943 р.⁴⁵;
- знищення в'язнів у Сирецькому концтаборі, що існував поряд з Яром від весни 1942 р.⁴⁶;
- спалення трупів жертв в Бабиному Яру в'язнями Сирецького табору протягом серпня – вересня 1943 р.⁴⁷

6 листопада 1943 р. розпочалася третя доба історії Бабиного Яру. Основним її змістом слід уважати боротьбу за гідне увічнення пам'яті жертв нацистів, що не завершилася до сьогодні. Саме тепер опозиція «громадськість (людина) – влада» виходить на перший план. Не можна сказати, що вона не існувала в історії Бабиного Яру раніше. Але за царських часів, як би їх не оцінювати, розвиток Києва відбувався більш-менш нормальним шляхом. Влада дотримувалася певних меж, громадськість мала змогу впливати на життя міста. За радянських довоєнних часів та під час нацистської окупації тоталітарна влада практично не залишала жодного простору для громадської активності. Винятком, єдино можливим за такої ситуації, були героїчні вчинки тих, хто рятував від смерті потенційних жертв нацистського терору: євреїв, підпільників, душевнохворих.

Повоєнні часи повільно відкривали певний простір для громадської самодіяльності. Ця доба історії Бабиного Яру найменш досліджена, але

⁴³ *Нахманович В.* Буковинський курінь і масові розстріли євреїв Києва восени 1941 р. // *Укр. іст. журн.* – 2007. – №3. – С.83–93.

⁴⁴ Оцінку кількості жертв Бабиного Яру (загальної та за окремими групами населення) було обґрунтовано автором у неопублікованому виступі «Людські втрати населення Києва за період нацистської окупації: проблеми й методологія підрахунку» під час круглого столу «65 років визволення Києва від нацистської окупації», що відбувся 27 жовтня 2008 р. в рамках 3-ї Всеукраїнської наукової конференції «Друга світова війна і доля народів України» (Київ – Пуца-Водиця).

⁴⁵ *Нахманович В.* Расстрелы и захоронения в районе Бабьего Яра... – С.94–102, 128–142, 161–162.

⁴⁶ *Евстафьева Т.* Сырецкий концентрационный лагерь // *Бабий Яр: человек, власть, история.* – С.171–186.

⁴⁷ *Нахманович В.* Расстрелы и захоронения в районе Бабьего Яра... – С.142–161.

її фактологічне наповнення не входить до завдань цієї статті. Доцільно лише запропонувати певну схему, уточнення й деталізація якої – справа майбутнього.

На зміст усієї боротьби за увічнення пам'яті жертв нацистів великий вплив справило вищезазначене співвідношення подій під час окупації. Саме пам'ять про єврейські жертви Яру не лише вийшла на перший план, а на довгі роки взагалі затьмарила всі інші трагедії цього місця. Безумовно, на це вплинули й додаткові обставини, оскільки інші жертви фактично не знайшли «заступників» у людській пам'яті:

- про українських націоналістів згадувати не можна було взагалі;
- жертви з числа військовополонених старанно приховувалися, оскільки це було значною мірою наслідком сталінської політики відмови від приєднання до відповідних міжнародних угод. До того ж мільйони вояків, котрі здалися в полон, підривали міф про «героїчних бійців Червоної армії», що готові були радше загинути, аніж віддати ворогові рідну землю;

- так само важко було пояснити, чому залишилися на окупованій території десятки тисяч комуністів – головна опора сталінського режиму;

- загибель учасників радянського підпілля висвітлювала вади в його організації та моральний клімат серед підпільників, а відтак цей бік історії також краще було не згадувати;

- до ромів і душевнохворих усім узагалі було байдуже, тим більше, що співробітників лікарні імені Павлова після війни звинуватили у співробітництві з нацистами;

- нарешті, прості мешканці Києва залишалися без згадки через знищення за радянських часів будь-якого реального місцевого самоврядування, а відтак руйнації відчуття єдності, притаманного нормальній міській громаді.

Таким чином, тривалий час лише євреї зберігали живу пам'ять про своїх загиблих, і всі неформальні спроби вшанувати жертви Бабиного Яру зосереджувалися на їх пам'яті. З іншого боку, саме такі прагнення наражалися на жорсткий опір із боку влади. Підґрунтя його було подвійне:

- по-перше, від 1948 р. антисемітизм став невід'ємною складовою радянської державної політики;

- по-друге, виняткова доля євреїв під час Голокосту суперечила тезі про переважні втрати, що їх зазнали у боротьбі з нацизмом слов'янські народи, передусім «великий російський». Відтак усі інші народи СРСР «мали право» лише на таку кількість жертв, яка відповідала їх частці у складі населення країни за останнім переписом.

Отже, перший (радянський) період повоєнної історії Бабиного Яру пройшов під знаком боротьби громадськості з державою за право увічнити єврейські жертви нацизму. Додатковий відбиток на цю боротьбу накладали послідовні спроби місцевої влади перетворити Бабин Яр та прилеглі кладовища на спортивно-паркову зону. Показова у цьому контексті постать А.Власова – головного архітектора Києва в перші повоєнні роки. Саме ця людина створила перший проект пам'ятника жертвам Бабиного Яру та

водночас розробила генплан розвитку Києва, згідно з яким на цьому місці мали бути прокладені нові вулиці та висаджено парк⁴⁸.

Ключовими подіями цього періоду були:

- Куренівська катастрофа 1961 р., що стала наслідком zalивання Яру пульпою з цегельних заводів⁴⁹;
- вихід 1966 р. документального роману А.Кузнецова «Бабин Яр»⁵⁰;
- несанкціонований мітинг 29 вересня 1966 р. у 25-ті роковини початку масових розстрілів⁵¹;
- встановлення 1976 р. офіційного пам'ятника «Радянським громадянам і військовополоненим», розстріляним у Бабиному Яру⁵².

Другий, перехідний період повоєнної історії Яру припадає на кінець 1980 – початок 1990-х рр. – останні роки СРСР та перші – незалежної України. Тоді керівництво КПУ, а потім України пішло назустріч громадськості в її прагненні особливим способом увічнити пам'ять єврейських жертв Бабиного Яру. Це був короткий період історії, коли керівники держави й лідери демократичного руху сподівалися створити країну, де б «росіянам жилося краще, ніж у Росії, а євреям краще, ніж в Ізраїлі». Саме у той період, 1991 р., було встановлено Менору – пам'ятник загиблим євреям⁵³, а президент Л.Кравчук на мітингу в Бабиному Яру публічно покаювся за всі образи, утиски і переслідування, яких вони зазнали на українській землі.

Але ці події не завершили історії Яру. По-перше, на той час стало зрозумілим, що єврейська трагедія, хоч би яка масштабна, не була єдиною на цьому місці. По-друге, українці, євреї й інші народи України виявилися неготовими до справжнього примирення та порозуміння.

Відтак невдовзі розпочався третій період повоєнної історії Яру, що триває донині. Його принципова відмінність від попередніх полягає в:

- мовчазно визнаному «єврейському» пріоритеті в Бабиному Яру за умови «дозволу» на паралельне відзначення трагедії інших груп населення;
- активності громадських організацій різних суспільних груп, спрямованої на увічнення пам'яті «своїх» жертв;
- невтручанні держави у цю діяльність;
- байдужості її до реального вирішення проблем комплексного увічнення пам'яті жертв Бабиного Яру.

⁴⁸ *Евстафьева Т.* Бабин Яр во второй половине XX в. // Бабин Яр: человек, власть, история. – С.191–192; Там же. – С.400–401; Там же. – Прил. 22.

⁴⁹ *Анисимов О.* Куренівський апокаліпсис. Київська трагедія 13 березня 1961 року в фотографіях, документах, спогадах... – К., 2000; *Анисимов А.* Киевский потоп. Куреневская трагедия 13 марта 1961 года. – К., 2003; *Евстафьева Т.* Бабин Яр во второй половине XX в. – С.195–201; Бабин Яр: человек, власть, история. – С.451–462; Там же. – Фото 73–88; *Евстафьева Т.* Бабин Яр-2: Полвека спустя // 2000 (Киев). – 2001. – 8 марта; *Хазан М.* «Мы к вам пришли. Не мы – овраги» // Бульвар Гордона. – 2011. – 9 марта.

⁵⁰ *Кузнецов А.* Бабин Яр: Роман-документ // Юность. – 1966. – №8. – С.7–42; №9. – С.15–46; №10. – С.23–51; *Шаповал Ю.* Неповорнення Анатолія Кузнецова // День. – 2004. – 25 грудня.

⁵¹ *Снегирев Г.* Роман-донос. – К., 2000. – С.114–121; *Его же.* Автопортрет 66. – К., 2001. – С.80–93; *Нахманович Р.* Бабин Яр-1966: как это было [Електронний ресурс]: <http://maidan.org.ua/static/mai/1159455143.html>; *Диамант Э.* Бабин Яр, или Память о том, как в народ превращалось строитивое племя [Електронний ресурс]: <http://newswe.com/index.php?go=Pages&in=view&id=4056>

⁵² *Евстафьева Т.* Бабин Яр во второй половине XX в. – С.203–204.

⁵³ Там же. – С.204.

Така ситуація призвела до того, що в Яру й поблизу нього вже встановлено близько 20 пам'ятників і пам'ятних знаків, аж ніяк не пов'язаних між собою і не об'єднаних в архітектурний ансамбль⁵⁴. Ця діяльність триває, і Бабин Яр поступово перетворюється на місце змагань у конкурсі на найкращий пам'ятник.

Але ця ситуація, хоч і неприємна сама по собі, але така, що її за певних умов можна було б виправити (крім старого радянського пам'ятника, решта пам'ятних знаків невеликі за розмірами та можуть бути перенесені в інше місце). Набагато гірше те, що триває забудова Яру й прилеглих кладовищ (усіх їх, крім Лук'янівського і нового Військового, було зруйновано за радянських часів). Відкриття у 2000 р. станції метро «Дорогожичі» у самому епіцентрі колишніх розстрілів вписується в попередню політику міської влади. Але в останні десять років позначилася нова тенденція, пов'язана з будівельною активністю в меморіальній зоні єврейських громадських організацій.

Першою спробою такого стибу став проект створення у верхів'ях Яру єврейського громадського-культурного центру «Спадщина». Наріжний камінь на місці майбутнього будівництва було врочисто закладено за участю президента України 2001 р. – в 60-ту річницю масових розстрілів. Широкий громадський опір та запекла боротьба впродовж 2002–2003 рр. дали змогу призупинити реалізацію цього плану⁵⁵. Але сподівання, що це був поодинокий випадок, виявилися марними. У 2005 р. виник новий проект побудови аналогічного меморіально-релігійного центру на Єврейському кладовищі⁵⁶. Знову-таки з кіл єврейських громадських організацій походить проект будівництва (в кінці зони масових розстрілів) міжконфесійного комплексу, що має включати православну церкву, костел, синагогу й мечеть⁵⁷. Нарешті, згадану вище постанову Верховної Ради від 5 липня 2011 р., яка реанімує проект центру «Спадщина», також ухвалено за лобювання цих організацій⁵⁸. Усе це відбувається за формального існування Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», що мав би опікуватися централізованим упорядкуванням даної території.

Така ситуація потребує зваженого і тверезого аналізу, оскільки, очевидно, виходить за межі окремих помилок. Як уже зазначалося, упродовж усього радянського періоду євреї мали загальноновизнану першість як природні

⁵⁴ Концепція створення державного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» (проект) // Друга світова війна і доля народів України. – С.403, 409–410. Зазначено ті пам'ятники, що існували на момент складання концепції.

⁵⁵ *Нахманович В.* «Єврейская улица» и ее «герои». Групповой портрет в интерьере Бабьего Яра // Форум націй. – 2003. – №3 (10): Спец. вип.: Бабин Яр. Усі матеріали дискусії див. на сайті «Бабий Яр – пам'ять і безпам'ятство» [Електронний ресурс]: <http://babiyar-diskus.narod.ru/>

⁵⁶ *Нахманович В., Глузман С.* Вадим Рабинович как персональный магнит [Електронний ресурс]: <http://www.telekritika.ua/view/2006-06-29/7192>. Інші матеріали дискусії див. на сайті «Комітет „Бабин Яр“» [Електронний ресурс]: <http://www.kby.kiev.ua/komitet/ua/polemics>

⁵⁷ *Шуневич В.* Илья Левитас: «Не понимаю, почему День памяти жертв Холокоста мы должны отмечать в День освобождения польского Освенцима. У нас что, в Украине Бабьего Яра не было?» // Факты и комментарии. – 2011. – 12 августа.

⁵⁸ Верховная Рада установила в Украине День памяти Холокоста // Киев еврейский. – 2011. – №9 (133).

хранителі пам'яті про трагедію Бабиного Яру. Така ситуація збереглася й у незалежній Україні, коли увічнювати пам'ять про «свої» жертви почали інші групи населення. Але тим часом відбулася принципова зміна суб'єктів самої єврейської спільноти. За радянських часів до Бабиного Яру за власним покликом приходили пересічні громадяни. Час від часу виникали неформальні ініціативні групи, що організовували певні заходи (мітинги, покладання вінків тощо)⁵⁹. Ситуація почала змінюватися наприкінці 1980-х рр., коли новостворені єврейські громадські організації почали перебирати на себе ініціативу щодо таких заходів, а згодом – узагалі всі акції, пов'язані з увічненням пам'яті про Голокост, зокрема про Бабин Яр. Але з часом виявилось, що сподівання на швидке відродження єврейського національного життя в Україні (як, утім, і будь-якого іншого) не виправдалися. Відтак численні єврейські організації майже повністю відірвалися від основної частини власної спільноти, що швидко скорочувалася внаслідок еміграції. За таких умов вони, а точніше – їх керівники, стали повністю безконтрольними у своїх ініціативах. Відтак зрозуміло, чому ці діячі здатні продукувати будь-які сумнівні проекти та ані потрапляти під вогонь критики, ані ризикувати своїми посадами⁶⁰.

Але така підміна справжньої суспільної ініціативи бюрократичними фікціями залишилася поза свідомістю неєврейської громадськості й державної влади, які воліють убачати у цих національних функціонерах справжніх виразників думок і побажань українських євреїв. Очевидно, що для державних чиновників така ситуація зручна, оскільки домовлятися з цими «професіоналами» набагато простіше, аніж зі справжніми громадськими лідерами. Водночас треба зауважити, що ситуація в єврейській спільноті принципово нічим не відрізняється від того, що відбувається в інших сферах суспільно-політичного життя країни, і є відбитком загальної моральної кризи, в якій перебуває українське суспільство.

Що ж чекає на Бабин Яр та чи буде, зрештою, гідно увічнено пам'ять жертв? Спробуємо позначити певні підходи до відповіді на ці запитання. По-перше, треба визнати, що історія Яру не завершилася ані 30 вересня 1941 р., ані 6 листопада 1943 р. Вона триває донині й включає у себе все, що трапилося тут у повоєнний час, коїться зараз і відбуватиметься ще у невизначений термін.

По-друге, історія Бабиного Яру як місця, що має, нарешті, стати національним символом, нерозривно пов'язана з минулим усієї держави. Історія його не завершиться, поки Україна остаточно не визначиться з вектором свого цивілізаційного розвитку. Минуле Яру має стати органічною частиною її історії.

Зазначене жодною мірою не можна розцінювати як заклик «дати спокій» Бабиному Яру й чекати, поки Україна обере свій подальший шлях.

⁵⁹ *Диамант Э.* Бабий Яр, или Память о том, как в народ превращалось строптивное племя.

⁶⁰ *Хорунжая Т., Нахманович В.* Национальное движение без национальной жизни (попытка дискуссии) // Форум націй. – 2003. – №4 (11); *Нахманович В.* Власть и община // Зеркало недели. – 2003. – 20 декабря; Украинского еврейства не существует?.. // Хадашот. – 2011. – №7/8 (172).

Як існування національних символів залежить від життя держави, так і буття останньої формується з життя й історії окремих регіонів, міст і визначних місць. Отже, будь-які спроби вирішити долю Бабиного Яру безпосередньо впливатимуть на майбутнє України. Це покладає додаткову відповідальність на всіх дотичних до долі цього трагічного місця та вимагає консолідації всіх порядних людей і фахових спеціалістів для розв'язання проблеми, навіть коли це триватиме не один десяток років. Лише після завершення цієї роботи можна буде, нарешті, дати відповідь на запитання, з якого починалася ця стаття: у чому ж полягає той об'єднуючий чинник, що є стрижнем історії Бабиного Яру від початку людської цивілізації до майбутнього України?

The article brings forward the new conceptual vision of Babyn Yar as the notable historical place where symbolic for Kyiv, Ukraine and Europe events have been obtaining. The connection between historic and modern status of Babyn Yar (which still remains of the confrontation between different social groups) was analyzed.

С.І.КОТ*

ЗРУЙНУВАННЯ УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ (3 ЛИСТОПАДА 1941 Р.): ВЕРСІЇ

У статті на основі широкого комплексу джерел розглядаються версії знищення під час Другої світової війни Успенського собору Києво-Печерської лаври. Автор підсумовує дискусії, які ведуться навколо цього питання впродовж багатьох десятиліть щодо причетності до зруйнування визначної пам'ятки архітектури радянських диверсантів або німецьких окупантів, та обґрунтовує концепцію спільної відповідальності сталінського й нацистського режимів за цей злочин проти української та світової культури.

70 років тому, 3 листопада 1941 р., між 14.00 і 15.00 в окупованому німецькою армією Києві було висаджено у повітря Успенський собор Києво-Печерської лаври. Обставини цього злочину досі залишаються однією з нерозкритих таємниць Другої світової війни. Хто зруйнував храм? У кого змогла піднятися рука на релігійну святиню, пам'ятку світової архітектури? Відповідь на ці питання протягом багатьох років залишається загадкою для української та світової громадськості. Починаючи з часів війни опубліковано чимало наукових праць, документів, журналістських розслідувань та свідчень очевидців тих листопадових днів. Їх автори намагаються дати своє бачення причин і обставин зруйнування Успенського собору. Ці пошуки тривають дотепер, що засвідчує цікава й важлива для звуження кількості наукових гіпотез публікація Є.Кабанця, яка нещодавно побачила світ на шпальтах «Українського історичного журналу»¹.

Водночас маємо констатувати, що всі опубліковані на дану тему матеріали позначені прямо протилежними підходами у визначенні безпосередніх винуватців трагедії. Наведені в них факти та деталі подій нерідко надто суперечливі й взаємовиключні. Досі не оприлюднено жодного архівного документа, який би міг прямо та однозначно вказати на злочинців, схиливши чашу вироку історії в той чи інший бік. Відтак простір для наукових версій пошуку винуватців, встановлення мотивів і обставин цього злочину все ще залишається відкритим.

Об'єктивні дані

Із відомих на сьогодні джерел та публікацій спробуємо виокремити ту об'єктивну інформацію щодо знищення Успенського собору, котра практично не піддається сумнівам жодним із дослідників.

* Кот Сергій Іванович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ.

¹ Див.: Кабанець Є.П. Руйнація Успенського собору Києво-Печерської лаври 3 листопада 1941 р. // Укр. іст. журн. – 2011. – №5. – С.81–97.

Від 1926 р. на території Києво-Печерської лаври функціонував державний заповідник «Всеукраїнське музейне містечко», у складі якого існувала значна кількість відповідних закладів і окремих колекцій. Успенський собор у 1920-х рр. було передано Музею історії релігії, згодом реорганізованому у Центральний антирелігійний музей. Тут зосереджувалися колосальні культурні цінності. Крім, власне, речей із Києво-Печерської лаври, у різні роки до його фондів надійшли музейні зібрання Київської духовної академії, пам'ятки з Михайлівського, Софійського, Фролівського, Видубицького, Микільського, інших монастирів та храмів Києва й України, вилучені під час різних «антирелігійних» і «ліквідаційних» кампаній, а також колекція мюнцкабінету² Київського університету. Серед пам'яток були унікальні історичні та художні зібрання не лише з теренів України, а й Кавказу, різних держав Європи та Сходу. Відомо, що у 1925 р. в тодішньому Музеї культур і побуту налічувалося 82 тис. експонатів³. Незважаючи на вилучення значної частини цінних речей для продажу за кордон протягом 1920–1930-х рр. та неодноразові кампанії з перерозподілу його фондів, характерні для того часу, Центральний антирелігійний музей на початку Другої світової війни залишався одним із найбільших і найвизначніших музейних закладів України. У 1940 р. він займав Успенський собор, Троїцьку надбрамну церкву, Ближні та Дальні лаврські печери.

У перші місяці воєнних дій за наказом військової ради Південно-Західного фронту й штабу оборони Києва визолочені бані Успенського собору було закамуфльовано зеленою фарбою з метою позбавити німецьких коректувальників і пілотів орієнтирів під час обстрілів і бомбардувань міста. Частину фондів Антирелігійного музею, як і інших відповідних закладів Києво-Печерської лаври, евакуювали. Радянські війська залишили Київ 16–17 вересня 1941 р., а останні загони ополченців та спецчастин – 18 вересня. Наступного дня в місті з'явилися передові підрозділи німецького вермахту.

Протягом першого місяця окупації (19 вересня – 15 жовтня 1941 р.) територію лаври було відкрито для доступу цивільного населення; крім того, чимало жителів міста мали тут свої помешкання. У той період у лаврських музеях і надалі працювали фахівці, що залишилися в Києві. Вони намагалися зберегти культурні цінності. Директором заповідника був Ф.Шеверницький. Безпосередньо зібранням Центрального антирелігійного музею опікувався фахівець-мистецтвознавець М.Чорногубов, котрий до війни працював старшим науковим співробітником (за іншими даними – заступником директора, головним хранителем фондів).

Приблизно з середини жовтня 1941 р., за наказом окупаційної влади, із території Верхньої лаври в короткий термін було виселено цивільних мешканців, що там проживали (десь близько тисячі осіб). Ця частина заповідника перейшла в розпорядження німецької військової поліції (відділ «Росія-Південь») та стала закритою зоною. Водночас на території Верхньої

² Мюнцкабінет (нім. «Münzkabinett») – систематизоване за науковим принципом зібрання монет, медалей, паперових грошей і нумізматичних предметів (штемплі, матриці та ін.).

³ Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. – К., 1992. – С.111.

лаври було розміщено зенітну батарею, яка прикривала понтонний міст через Дніпро. Із цивільних осіб доступ сюди мали кияни – працівники музеїв та архівів.

Уранці 3 листопада 1941 р. (за іншими даними, за кілька днів до цього – наприкінці жовтня), за наказом окупаційної влади було виселено все цивільне населення, котре ще залишалося на території Нижньої лаври, а також із міських кварталів, які прилягали до заповідника. Приблизно опівдні цю територію відвідала група високопоставлених офіцерів вермахту, котрі супроводжували президента Словаччини Й.Тісо. Через деякий час після того, як вони залишили територію лаври, за даними окупантів – десь між 14.00 та 15.00 годинами, пролунав потужний вибух (за іншою інформацією – їх серія), унаслідок чого було знищено Успенський собор. Від унікальної пам'ятки культури залишилися тільки фрагменти східної стіни, частина хрестильні, вівтар Іоанна Богослова, а також два стовпи XI ст.

Від часів війни ведуть початок дві версії знищення собору і встановлення винних у цій драматичній події. Одна із них усю відповідальність за це покладає на політичні й військові кола нацистської Німеччини. Друга – звинувачує у скоєному радянське керівництво, за наказом якого перед відступом Червоної армії в Києві було проведене мінування ряду промислових та цивільних об'єктів.

Версія про відповідальність радянських диверсантів

На причетності до зруйнування собору радянських підпільників наголошували нацистська влада та представники української інтелігенції, які перебували в окупованому німцями Києві. Підкреслювалося, що для цього було використано вибухові пристрої, закладені у його підвалах перед відступом Червоної армії з міста. Збереглися відповідні свідчення очевидців, опубліковані як у період війни, так і в повоєнні роки в еміграційній періодиці та наукових виданнях.

Український радянський кінорежисер та письменник О.Довженко на підставі розповідей киян, отриманих ним 1943 р. безпосередньо після вигнання з міста німців, також висловив у своєму знаменитому «Щоденнику» впевненість у тому, що собор у повітря висадила радянська підпільна агентура: «Потім я розпитував ще багатьох людей і довідався, що не німці знищили центр нашої знівченої столиці, а ми самі. Наші дурники перевиконали програму завдань і на сей раз, зоставшись вірними своєму стилю безбатченків дурноголових і геростратів. Се ми налякали німців, висадивши в повітря декілька десятків фашистських офіцерів разом з нашими обивателями, котрі не бралися, звичайно, у розрахунок. Але я про се нікому в житті не скажу, бо належить говорити, що поруйнували наш прекрасний милий Київ фашистські недолюдки. І що лавру, святиню всієї Росії, висадили в повітря теж вони»⁴.

⁴ Довженко О. Щоденник. – К., 1990. – С.250.

Розходячись під час опису обставин знищення Успенського собору в деталях, переважна більшість авторів – прибічників згаданої версії – одноставна в тому, що споруду замінували радянські спецпідрозділи напередодні відступу Червоної армії з міста. Зокрема, свідок подій в окупованому Києві Н.Пушкарський уважав, що мав місце вибух міни сповільненої дії. Згадуючи про випробування гітлерівцями освітлювальної мережі лаври, останній давав це кінцем жовтня, зазначаючи, що вибух тоді не відбувся – виникла лише невелика пожежа в одному з корпусів. А коли окупанти заспокоїлися, спрацював основний заряд. Б.Жук відзначав, що собор було зруйновано саме тоді, коли мало розпочатися врочисте богослужіння у присутності високопоставленого командування вермахту, про що напередодні по місту ходили чутки⁵. За свідченнями київського міського голови в 1942–1943 рр. Л.Форостівського, у перших числах листопада 1941 р. радянські підпільники розповсюдили в місті листівки з погрозами щодо висадження в повітря лаври, одну з яких він особисто зняв на Сінному базарі та передав до міської управи її голові В.Багазію, а той, своєю чергою – окупаційній військовій адміністрації. Проте заходів не було вжито, і собор загинув. Л.Форостівський стверджував, що у храмі мала відбутися велика відправа на честь звільнення Києва від більшовиків, і з цим пов'язував появу згаданих листівок⁶.

А.Кузнецов, описуючи зруйнування собору у романі «Бабин Яр», повідомив, що за лічені дні перед відступом Червоної армії з міста лавру зайняли частини НКВС. Коли до Києва ввійшли німецькі війська в її центральній частині почалися вибухи й пожежі. Через кілька тижнів після цього на території заповідника несподівано пролунали вибухи, у результаті яких Успенський собор злетів у повітря⁷. Це ж саме згодом повторив і Б.Певний у своїй публікації у журналі «Сучасність»⁸.

У тому, що у соборі перед відступом Червоної армії з міста було закладено радянську вибухівку, не сумнівався й свідок перших місяців німецької окупації відомий театрознавець В.Ревуцький, який писав у своїх спогадах: «По всьому Києву з'явилися оголошення німецького командування до місцевого населення, що жодної кривди не буде заподіяно тому, хто поводитиметься спокійно. На жаль, з вини залишених радянських партизанів того не сталося. На розі Хрещатика та вулиці Свердлова (нині Прорізна – С.К.) німці зорганізували свій штаб. Хтось із залишених партизанів підклав бомбу, вона вибухнула і вбила кількох німців. Спалахнула пожежа. Німці негайно організували подавання води з Дніпра крізь шланги. Партизани перерізали їх. Пожежа перекинулася на інші будинки, а з нею почали й вибухати підкладені раніше радянським «народним ополченням» міни. Було зруйновано весь центр міста. Жертвою підкладених мін став і славнозвісний Успенський собор Києво-Печерської лаври. Ходили чутки, що німці знали

⁵ Пушкарський Н.Ю. Як горів Київ // Український збірник (Мюнхен). – 1956. – №5. – С.172; Жук Б. Черногубов – антибільшовик // Пам'ятки України. – 1991. – №4. – С.55 (скороч. вар-т ст.: Пожари в Києві в 1941 году // Вестник Института по изучению СССР (Мюнхен). – 1956. – №2/19).

⁶ Форостівський Л. Київ під ворожими окупаціями. – Буенос-Айрес, 1952. – С.38.

⁷ Кузнецов А. Вибух: Уривок з роману «Бабин Яр» // Пам'ятки України. – 1993. – Ч.1/6. – С.196.

⁸ Певний Б. Діялоги в «елевейторі» й поза ним // Сучасність. – 1983. – №4. – С.35.

про те, що собор заміновано. Вони могли легко розмінувати його, але цього не зробили. У всякому разі жахливі пожежі й вибухи прискорили трагедію 29 вересня з відомими розстрілами у Бабиному Яру»⁹.

Британський історик К.Армс 1977 р. у виданому у Великобританії збірнику «Релігія в комуністичних країнах» опублікував сенсаційне повідомлення нацистської служби безпеки від 7 листопада 1941 р. про грандіозний вибух у соборі, котрий пов'язувався із замахом на життя президента Словаччини Й.Тісо. Зазначалося, що безпосередньо перед цим було помічено три постаті, які втікали. Усіх невідомих застрелили, визначивши як «імовірних злочинців»¹⁰. Ця публікація й узагальнення свідчень, надрукованих в емігрантських виданнях, лягли в основу висновків про відповідальність за знищення Успенського собору радянських військ, зроблених архітектором Т.Гевриком у каталозі до виставки «Втрачені архітектурні пам'ятки Києва»¹¹.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. в українській пресі з'явилася низка статей, де наводилися нові аргументи на користь цієї версії. Зокрема, увагу громадськості привернула розвідка І.Гуркова, на думку якого собор було висаджено в повітря за допомогою радіокерованої міни, аби знищити декількох вищих офіцерів вермахту¹². Сенсаційний характер мали також публікації Д.Кулиняка, в яких наводилися свідчення осіб, що стверджували свою безпосередню причетність до вибуху в Успенському соборі. За версією останнього, підпільники спочатку намагалися підірвати його радіокерованою міною, але вона не спрацювала. Після цього вони спробували використати електродетонатори, але теж безрезультатно. Тоді вони пробралися до собору та вручну привели в дію вибухівку, підпаливши бікфордів шнур¹³. Згодом таке ж пояснення обставин зруйнування пам'ятки архітектури навів колишній радянський мінер О.Немчинський¹⁴.

Нові німецькі документи стосовно цієї події в монографії, присвяченій долі українських культурних цінностей під час Другої світової війни, навели П.Грімстед-Кеннеді і Г.Боряк, підтвердивши факт мінування споруд Києво-Печерської лаври радянськими військовими. Зокрема, дослідники опублікували рапорт про те, що в липні 1942 р. з фундаментів одного з лаврських корпусів, що свого часу належав історичному музею, окупанти вилучили частину вибухівки, яка не спрацювала. Пізніше у секретному німецькому коментарі до опублікованого в газеті «Правда» 1944 р. повідомлення Надзвичайної державної комісії (НДК) про злочини фашистських загарбників зазначалося, що Успенський собор, «як і більшість будинків у центрі міста», було підірвано «вибухівкою з годинниковим механізмом недовзі після окупації Києва німецькими військами»¹⁵.

⁹ Ревуцький В. По обр'ю життя: Спогади. – К., 1998. – С.197.

¹⁰ German Intelligence Reports / Transl. by K.Armes // Religion in Communist Lands. – Т.5. – №2. – Kent, 1977.– P.102.

¹¹ Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. – Нью-Йорк; К., 1991. – С.51–53.

¹² Гурков І. Хто висадив у повітря Успенський собор? // Літературна Україна. – 1991. – 31 серпня.

¹³ Кулиняк Д. Хто мінував собори? // Пам'ятки України. – 1991. – №4. – С.48–49.

¹⁴ Див.: Малаков Д. Київ. 1941–1945: Фотоальбом. – К., 2005. – С.303.

¹⁵ Грімстед Кеннеді П., Боряк Г.В. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. – Л., 1992. – С.11–12, 44.

Версію знищення собору радянськими підпільниками наполегливо обстоює відомий киевознавець та музейний діяч Д.Малаков. Розглядаючи обставини зруйнування пам'ятки, він схиляється до версії, викладеної Д.Кулиняком і О.Немчинським¹⁶. Слід зазначити, що раніше цей дослідник наполягав на тому, що собор злетів у повітря від радіокерованої міни.

Однак будь-яких прямих документів радянських органів, установ і підпільних організацій щодо акції зі знищення Успенського собору досі не оприлюднено. Не в останню чергу це пов'язане з труднощами доступу до архівів спецслужб, підпілля й спеціальних інженерних частин Червоної армії.

Версія про відповідальність нацистів

Уперше офіційно була висунута радянським керівництвом на початку 1942 р. Так, 6 січня нарком закордонних справ СРСР В.Молотов зробив заяву з приводу знищення національних пам'яток «як одного з наслідків німецької окупації». У журналі Всеслов'янського комітету «Слов'яни» (№2 за 1942 р.) було вміщено фотографії висадженого в повітря Успенського собору, котрі супроводжувалися підписом, що визначав винними нацистів. Згодом ця версія підтверджувалася в офіційних повідомленнях НДК зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників і їхніх спільників та завданих ними збитків (1944 р.)¹⁷, фігурувала у звинувачувальному акті радянської сторони на Нюрнберзькому процесі¹⁸. До кінця 1980 – початку 1990-х рр. вона була невід'ємною частиною трактування подій війни в офіційній історіографії.

В основу цієї версії було покладено матеріали й документи, зібрані Надзвичайною державною комісією після визволення Києва. Серед них – свідчення вдови М. Черногубова, який 1941 р. загинув за нез'ясованих обставин. У ньому зазначалося, що хранителя колишнього Антираелігійного музею вбили офіцери гестапо з метою приховати факт пограбування фондів закладу¹⁹. У свідченнях директора управління Києво-Печерської лаври в період окупації (що діяло у Нижній лаврі) В.Тверського, її намісника архимандрита Валерія та інспектора охорони пам'яток старовини й архітектури Києва К.Голобуцького констатувалося руйнування споруд заповідника за часів окупації та робився висновок про умисний характер таких дій, окремо наголошувалося про відповідальність німців за знищення Успенського собору²⁰. На це вказували й інші акти НДК, в яких фіксувався стан пам'яток після

¹⁶ Малаков Д. Київ. 1941–1945: Фотоальбом. – С.302–305.

¹⁷ Сообщение Чрезвычайной государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и принесенного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР. О разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в городе Киеве. – Москва, 1944. – С.4.

¹⁸ Нюрнбергский процесс: Сб. мат. в 8 т. – Т.4. – Москва, 1990. – С.437.

¹⁹ Черногубова-Яковлева Е. Правда о смерти Н.Н.Черногубова // Правда Украины. – 1944. – 21 мая.

²⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2. – Оп.7. – Спр.154 в. – Арк.5–19, 40, 40 зв., 60–65.

відступу вермахту з Києва. У повоєнні роки до архіву заповідника надійшли спогади-свідчення його колишнього працівника А.Гуржія, де також ішлося про свідоме знищення собору німецькими військами з метою приховання фактів розграбування музейних фондів, що тут зберігалися²¹. Власне саме ці матеріали й було покладено в основу висновків Надзвичайної державної комісії, вони традиційно використовувалися радянськими істориками.

Німецький слід в історії зі знищенням Успенського собору розглядався також і на Заході. У романі-хроніці письменниці-емігрантки Д.Гуменної «Хрещатий Яр», який побачив світ у 1956 р. в Нью-Йорку, відповідальність за зруйнування пам'ятки покладалася на нацистів. Один з учасників дискусії в окупованому Києві згадав про «руїни лаври, що висадили в повітря німці». Йому відповіла героїня роману: «Лавру підминували й приготували до знищення більшовики, німці ж тільки полінувалися витягнути міни й вирішити, що не варт возитися, менше клопоту буде, коли все злетить у повітря»²².

Згодом, аналізуючи можливі варіанти обставин зруйнування Успенського собору, німецький дослідник Ф.Гаер у монографії «Православна церква в Україні від 1917 до 1945 рр.» (Кельн, Браунсфельд, 1953 р.) висловив припущення, що до його підриву були причетні керівник партійної канцелярії М.Борман та райхскомісар Е.Кох, відомий своїми антиукраїнськими настроями. Ф.Гаер посилався на думку, що домінувала у київському підрозділі нацистської військової розвідки: вибух здійснено загонами СС і відділом поліції «Росія-Південь».

На початку 1980-х рр. на додаток до цієї версії з'явилося посилення на спогади А.Шпеера – міністра й радника А.Гітлера, де йшлося про те, що Успенський собор було навмисно підірвано за наказом райхскомісара України Е.Коха. Сам А.Шпеер нібито отримав цю інформацію від Й.Гейбельса: «На місці однієї з найвідоміших церков Києва я застав купу руїн. Мені розповіли, що при советах тут перебував склад боеприпасів, який згодом за нез'ясованої причини злетів у повітря. Пізніше Гейбельс розповідав мені, що насправді райхскомісар України Еріх Кох вирішив знищити символ її національної гордості та наказав підірвати церкву. Гейбельс був украй незадоволений його поведінкою і відкрито обурювався жорстокими методами управління окупованими територіями»²³.

У період горбачовської «перебудови» й зі здобуттям Україною незалежності версія про німецький слід була піддана сумніву та, здавалося, під тиском цілої низки публікацій у періодичній пресі відійшла на другий план. Проте 1995 р. вона несподівано отримала додатковий імпульс у зв'язку з публікацією документів із німецьких архівів про обговорення питання щодо зруйнування Успенського собору та зробленими військовослужбовцем вермахту фотографіями, на яких було зафіксовано етапи вибуху (про це див. нижче). На думку І.Мельниченка, пам'ятку архітектури окупанти підірвали

²¹ Гуржій А. Прорахунок Чорногузова // Пам'ятки України. – 1989. – №4. – С.30–32.

²² Гуменна Д. Хрещатий Яр. – Нью-Йорк, 1956. – С.314–315.

²³ Шпеер А. Воспоминания. – Смоленск; Москва, 1997. – С.328.

навмисно – для цього їх служби заклали «тонни вибухівки»²⁴. Крім того, було оприлюднено архівну кіноплівку, як уважалося, відзняту німецькими кінооператорами в день знищення Успенського собору – до й після вибуху, де зафіксовано огляд його групою високопоставлених офіцерів і руїни споруди. Копія кінохроніки воєнної доби з цим сюжетом була свого часу передана академіку П.Троньку із Чехословаччини, а він, своєю чергою, передав її у фонди Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника. Кінокамера зафіксувала візит Й.Тісо до Києва²⁵.

На пряму причетність до вибуху нацистів також указано у щоденнику угорського археолога Н.Феттіха, що його айнзатцштаб А.Розенберга разом із кількома іншими експертами запросив до Києва для участі у складанні описів та фотофіксації музейних цінностей, виявлених у лаврі. Н.Феттіх перебував у місті з 13 грудня 1941 р. по 19 січня 1942 р. і занотував інформацію, отриману від офіцерів вермахту, разом з якими працював у заповіднику. В Україні цей щоденник було опубліковано у 2004 р.²⁶

Головним мотивом зруйнування Успенського собору німцями дослідники, які обстоюють цю версію, проголошують намагання вчинити морально-психологічний тиск на українське населення, позбавивши його прадавнього духовного центру й історичної пам'яті, деморалізувати національну самосвідомість та волю до опору окупаційному режиму. До цього слід додати твердження, що метою підризу собору було намагання приховати розграбування лаврських музейних цінностей військовим командуванням та окупаційною адміністрацією протягом вересня – жовтня 1941 р. Інша частина авторів вважає, що нацисти свідомо не знешкодили закладені у храмі радянські міни або недбало поставилися до інформації про його мінування, що й призвело до втрати унікальної пам'ятки культури.

Коли ця стаття готувалася до друку, версія про німецький слід у питанні відповідальності за знищення Успенського собору збагатилася новими фундаментальними виданнями. Так, на шпальтах «Українського історичного журналу» вийшла згадана вище публікація Є.Кабанця, в якій автор обстоює тезу про те, що зруйнування собору було свідомою, спланованою вищим керівництвом Третього Райху акцією, виконаною представниками окупаційної адміністрації з метою завдання удару по духовних почуттях українців та як акт відплати за пожежі й вибухи в Києві, що забрали життя німецьких солдатів і офіцерів. Головними винуватцями злочину дослідник вважає райхскомісара України Е.Коха, керівника відділу військової поліції «Росія-Південь» Г.-А.Прютцмана, начальника зондеркоманди 4-а П.Блобеля та обергрупенфюрера СС Ф.Еккельна (як безпосереднього співорганізатора)²⁷. Більш широко та фундаментально цю тему Є.Кабанець висвітлив у монографічному дослідженні, де проаналізував нові джерела й виявлені ним додаткові важливі факти²⁸.

²⁴ Мельниченко І. «...И тебе самой оружие проймаёт душу»: тайна взрыва Успенского собора // Киевские ведомости. – 1995. – 5 мая.

²⁵ Хроніка руйнації Успенського собору в Києві // Пам'ятки України. – 1991. – №4. – С.50–54.

²⁶ Феттіх Н. Київський щоденник 3.XII.1941–19.I.1942. – К., 2004. – С.34–39, 50.

²⁷ Кабанець Є.П. Руїнація Успенського собору Києво-Печерської лаври...

²⁸ Кабанець Є.П. Загибель Успенського собору: міфи і дійсність. – К., 2011. – 375 с.

Хто ж винен?

Отже, маємо дві версії, що суперечать одна одній. Чи можливо за такої ситуації встановити істину й дати остаточну відповідь на сакраментальне запитання: «Хто винен?». За відсутності прямих доказів – мабуть, ні. Але можна зіставити різні факти та свідчення й спробувати наблизитися до істини, відкидаючи непідтверджену інформацію, звужуючи, таким чином, коло пошуку.

У період війни й перші повоєнні роки перед очима сучасників постала справді жахлива картина злочинів проти людства, в основі яких була ідеологія нацизму. В УРСР у руїнах лежало 714 міст, 28 тис. сіл, 2 млн будинків, було знищено близько 700 культових споруд, у тому числі 476 церков, 53 костели, 159 синагог. Постраждало понад 1000 пам'яток архітектури, 347 з яких були зруйновані вщент²⁹. Пограбованими виявилися українські музеї. Знищення, сплюндрування й наруги зазнали пам'ятники й монументи на честь історичних подій і діячів. Тож не дивно, що звинувачення німецьких військової й окупаційної адміністрацій у навмисному підриві Успенського собору Києво-Печерської лаври з морально-ідеологічною метою ніби саме собою випливало з актів вандалізму і варварства щодо історико-культурної спадщини України. Утім, аналіз загальної ситуації у час, синхронний вибуху 3 листопада 1941 р., викликає великі сумніви – чи справедливі такі твердження? Прихильники версії про німецький слід в історії зі зруйнуванням собору свідомо чи несвідомо не враховували, що протягом періоду окупації політика нацистів щодо України зазнавала змін та коливань у своїх зовнішніх виявах.

Відомо, що глобальна стратегія й мета нацистського Третього Райху в «українському питанні» полягала у загарбанні та колонізації цього багатого на природні й економічні ресурси регіону Європи, що мало стати одним із важливих факторів не лише досягнення перемоги у війні проти СРСР, а й забезпечення нацистської гегемонії у світі в майбутньому. Українські землі планувалося розділити між Німеччиною та її союзниками, частина їх мали перебувати у статусі колоніальних територій. Водночас у питанні вибору тактики й засобів забезпечення нацистського панування серед керівництва Третього Райху не було однастайності. В оточенні А.Гітлера домінувала ставка на грубу силу та терор. Проте не виключалося застосування таких кроків, які могли б приховати справжні плани нацистів щодо України та викликати лояльне ставлення населення до окупаційної влади. Зокрема, ще за місяць до початку війни А.Розенберґ припускав можливість існування в регіоні «власного національного життя», а на нараді у фюрера 16 липня пропонував дозволити «певне культурне піклування», «піднесення національної свідомості українців», «відкриття в Києві університету». Якщо останні тези згодом викликали категоричні заперечення А.Гітлера, то в директивах щодо ставлення до населення (вересень 1941 р.) допускалося існування усної й писемної української мови, преси (за умов суворой цензури), нижчої шкільної освіти, діяльність релігійних конфесій, відзначення національних свят тощо.

²⁹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945: Док. и мат. в 3 т. – Т.3. – К., 1980.– С.287.

У реальному житті в перший період окупації України нацистська політика мала досить складний характер, особливо стосовно національного питання. На її тлі теза про знищення німцями Успенського собору Києво-Печерської лаври з метою деморалізації національної самосвідомості українського населення видається непереконаливою. Затверджені у вересні 1941 р. директиви про ставлення до населення в регіоні передбачали пильний контроль за тим, аби, зокрема, відновлена Українська автокефальна церква та інші конфесії не займалися політикою. Особливо наголошувалося, що «слід завадити тому, щоб давніші місця релігійного культу стали місцями паломництва й, отже, центрами руху за автономію»³⁰. Однак про ліквідацію таких об'єктів із зазначеною метою у цьому документі не йшлося. До того ж постає питання, чому вибухом було знищено лише Успенський собор, а інші пам'ятки як Верхньої, так і Нижньої лаври, а також печери зі святими мощами залишилися майже неушкодженими?

Окремо слід визнати, що акція зі зруйнування собору є нетиповою для дій окупаційної адміністрації восени 1941 р. в Україні й не має аналогів ані подібних, ані хоча б наближених до неї за масштабами. Жодних інших культових споруд у період осені 1941 р. на окупованій території підірвано не було. Масові варварські дії в руслі реалізації тактики «випаленої землі» та знищення матеріальних і культурних цінностей на теренах регіону почали здійснюватися вермахтом в основному 1943 р., коли стала зрозумілою неминучість відступу під ударами Червоної армії. А Київ 1941 р., очевидно, розглядався як тилове місто, тож перетворювати його на руїни не мало для нацистів жодного сенсу. На ці питання поки що не змогли дати відповіді прихильники версії про німецьку відповідальність, включно з найостаннішими дослідженнями Є.Кабанця.

Спроби пояснити висадження в повітря Успенського собору намаганням приховати розграбування наявних у ньому цінностей також малопереконаливі. Слід урахувати, що окупанти в 1941 р. почувалися повновладними господарями на українській землі. Відомі численні факти силового вилучення реліквій із музеїв нацистськими спеціальними службами, окремими посадовими особами окупаційної чи військової адміністрацій. Проте в той період вони не супроводжувалися руйнуванням приміщень і вбивствами музейних працівників. На вилучені об'єкти складалися докладні документи та розписки, інформація про кожен цінний предмет доповідалася вищому керівництву. Отже, у гітлерівських спецслужб не було необхідності ані знищувати Успенський собор, ані вбивати хранителя його музейних фондів М.Чорногубова саме із зазначеної причини.

Для подальшого аналізу важливе значення має встановлення факту наявності на території Києво-Печерської лаври культурних цінностей і терміну вивезення їх окупантами. Одразу слід зазначити, що опубліковані твердження про нібито відсутність у соборі на момент загарбання Києва вермахтом будь-яких цінних речей не відповідають дійсності. Практично всі

³⁰ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; К., 1993. – С.530.

відомі документи свідчать: на території «Всеукраїнського музейного містечка» залишалася переважна більшість культурних цінностей із довоєнних фондів розташованих тут закладів, зокрема в Успенському соборі – фактично вся експозиція колишнього Центрального антирелігійного музею. За деякими даними, напередодні війни сюди було звезено фонди з інших корпусів останнього, насамперед будівель поблизу Троїцької надбрамної церкви. Золоті та срібні свічники, потири, оправы евангелій та ікон, гробниці й напрестольні хрести, панікадила (серед яких одне вагою в 40–60 пудів), врата, частини олтаря й жертовника, унікальне зібрання тканин та шиття, іконопису – це далеко не повний перелік цих скарбів³¹. Під час радянської евакуації культурних цінностей із Києва було вивезено лише частину речей цього музею. Деякі з них змогли відправити у східні райони СРСР, щось опинилося в окупованих згодом Харкові й Дніпропетровську, а якісь безслідно зникли³². Проте у соборі на момент вибуху ще залишалася значна кількість цінних реліквій. Про їх наявність свідчили знахідки багатьох раритетів під час розкопок на його руїнах, які нині експонуються в Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику³³.

Відомості про пограбування окупантами лаврських колекцій протягом вересня – жовтня 1941 р. надзвичайно скупі й неконкретні. У текстах документів, зібраних НДК після вигнання німців із Києва, згадувалися факти мародерства в перші дні їх вступу до столиці радянської України. Після встановлення контролю над лаврою окупаційною адміністрацією цей процес набув «організованого» характеру. У деяких джерелах вказувалося на інтенсивний нічний рух критих військових машин від воріт заповідника, що пов'язувалося з вивезенням звідти культурних цінностей. Це припало приблизно на другу половину жовтня 1941 р. У зруйнованому соборі виявилось порівняно мало музейних предметів, що свідчило про відправлення звідси їх більшої частини ще до фатального вибуху 3 листопада³⁴. Такі висновки підтверджувалися фактами, наданими для Надзвичайної державної комісії відомим мистецтвознавцем С.Гіляровим, котрому представники штабу А.Розенберга – Розкамп і художник-реставратор Кляйн – повідомили, що експозицію Антирелігійного музею було вивезено з території лаври у січні 1942 р.³⁵ Відправлення з монастиря деяких особливо цінних колекцій штабом А.Розенберга також підтверджується німецькими документами – у них йшлося про вивезення відібраних предметів до Третього Райху пізньої осені 1941 та влітку 1942 рр.³⁶ Проте основні втрати лаврських реліквій припадають уже на 1943 р.

³¹ Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. – С.131–132.

³² Кот С. Радянська евакуація українських культурних цінностей на території УРСР під час Другої світової війни в контексті проблем повернення та реституції втрачених культурних надбань // Сторінки воєнної історії України. – Вип.12. – К., 2009. – С.331–336.

³³ Полюшко Г. Так кто же взорвал Успенский собор – оккупанты или партизаны? // Факты и комментарии. – 1997. – 1 ноября.

³⁴ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.1546. – Арк.5–19.

³⁵ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.7021. – Оп.65. – Д.10. – Л.17–18 об.

³⁶ Грімстед Кеннеді П., Боряк Г.В. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни... – С.19–20.

Відтак треба розглянути мотиви дій радянської сторони. Початок війни, розгром і відступ Червоної армії викликали розгубленість керівництва СРСР. Обставини вимагали прийняття швидких радикальних рішень. Однак зробити потрібні кроки, аби виправити становище, було важко. На думку Д.Волкогонова, у перші місяці війни Й.Сталін нерідко хапався за неймовірні й сумнівні ідеї, твердість і рішучість межували в нього з невищепленою жорстокістю³⁷. Спеціальними директивами передбачалося знищення продовольчих запасів, цінного майна та устаткування, які неможливо було евакуювати. Військова доцільність викликала необхідність висадження в повітря транспортних комунікацій, мостів. На практиці ці вимоги перетворилися на колосальні за своїми масштабами руйнування й матеріальні збитки. Знищувалися склади, заводи, фабрики, електростанції, водогони, міський електротранспорт, залізничні станції тощо. Вибухи та пожежі були трагічними супутниками відступу Червоної армії. «Демонструючи свою волю, безпошадність, рішучість, полководницьку непохитність Сталін без вагань сам був готовий усе спалити, зруйнувати, знищити створене руками його співвітчизників», – відзначав Д.Волкогонов³⁸.

Значного поширення набула практика так званих спеціальних інженерних заходів, під якими малося на увазі закладання перед відступом радянських військ мін уповільненої дії, що спрацьовували через певний термін (від кількох днів до 75 діб). Їх метою було завдати втрат армії супротивника й чинити на нього морально-психологічний тиск, викликати стан непевності, панічні настрої. Система мінування передбачала встановлення на обраних об'єктах замаскованих зарядів значної потужності (від декількох сот кілограмів до кількох тонн). Мінували таємно, під виглядом звичайних ремонтних робіт. Найчастіше вибухівка закладалася у шурфи в підвальних приміщеннях із застосуванням фальшивих мін та мін-сюрпризів, що не лише ускладнювало виявлення та знешкодження основного заряду, а й здебільшого унеможливило це. Досить часто застосовувалися електродетонатори, котрі можна було привести у дію в ручному режимі, або під'єднання замикачів таких мін до загальної електромережі – на випадок відмови основного заряду. Застосовувалися також радіокеровані міни, які спрацьовували від спеціального радіосигналу.

За опублікованими на початку 1960-х рр. радянськими даними, які узагальнювали досвід часів війни та докладно розповідали про методіку подібних мінувань, лише у міській зоні Харкова було встановлено близько 2000 мін уповільненої дії, близько 1000 мін-сюрпризів і понад 5000 фальшивих мін. Зокрема, 162 їх закладено у спорудах, де передбачалося розміщення штабів частин та з'єднань вермахту, готелів і квартир для офіцерського складу. Використання зарядів і мін експерти визнали досить ефективним; завдані ворогу втрати, за їх оцінками, становили 2300 солдатів та офіцерів. Німецьким саперам удалося знешкодити лише 4,5% встановлених мін³⁹. Зазначимо, що для закладання вибухівки обиралися найкращі будівлі Харкова.

³⁷ Волкогонов Д. Триумф і трагедія: Политический портрет И.В.Сталина // Октябрь. – 1989. – №8. – С.64–65.

³⁸ Там же.

³⁹ Епов Б.А., Старинов И.Г. Мины в тылу врага. – Москва, 1963. – С.12–13, 18–29.

Масштабне мінування цивільних об'єктів було здійснене й у Києві. Документів, які б докладно висвітлювали цей процес, поки що не виявлено, проте опубліковані свідчення осіб, котрі перебували восени 1941 р. у місті, у цілому збігаються. Із них відомо, що німецьким саперам удалося виявити й знешкодити міни, встановлені у будівлях колишнього педагогічного музею (3 т вибухівки), оперного театру (1 т), Держбанку (1 т), ЦК КП(б)У (1 т), НКВС – у минулому пансіон шляхетних дівчат (1 т), штабу Київського військового округу (2 т), університету (2 т) та в ряді інших великих споруд⁴⁰. І все ж масштаби руйнувань були значними. Унаслідок вибухів та пожеж у період із 19 по 29 вересня 1941 р. фактично вщент було винищено більшість будинків у центрі Києва – на Хрещатику й прилеглих вулицях. Окремі споруди міста зруйновано протягом жовтня – листопада. За свідченням колишнього директора Софійського історико-архітектурного заповідника доби окупації О.Повстенка, що підтверджуються спогадами його співробітниці Н.Булаєвської, перед відступом Червоної армії була спроба замінувати й знамениту Софію, на подвір'я якої завезли машину вибухівки, але цьому на щастя вдалося запобігти⁴¹. Водночас інший свідок – Д.Кислиця, що проживав навпроти заповідника, зазначав, що восени 1941 р. від вибуху міни було ушкоджено ріг будинку, котрий безпосередньо прилягав до території заповідника. Можливо, туди заклали заряд, призначений для Софії? Тож цілком вірогідно, що й ця частина Києва могла повторити сумну долю Хрещатика. Було заміновано також Володимирський собор (2 т вибухівки). Німецькі сапери виявили й перерізали проводи від електродетонатора та знешкодили вибухівку, але не вилучили її, побоюючись пастки. Так споруда й простояла весь період окупації з кількатонним вибуховим зарядом усередині.

Є чимало даних, які вказують на те, що намагаючись знищити кілька десятків високопоставлених ворогів, спеціальні підрозділи Червоної армії замінували Успенський собор та ряд інших споруд Києво-Печерської лаври. Зокрема, у рапорті представника штабу А.Розенберга доктора Розкампа до Берліна від 15 липня 1942 р. повідомлялося про знайдений у фундаменті одного з приміщень Історичного музею на території лаври вибуховий заряд, залишений радянськими військами, який не спрацював у 1941 р.⁴² Про мінування території монастиря йдеться у спогадах сучасників подій. Так, Б.Жук стверджував, що напередодні відступу Червоної армії територія лаври блокувалася підрозділами НКВС протягом 1–2 тижнів, що могло бути пов'язане з саперними роботами⁴³. З інших джерел відомо, що у вересні 1941 р., за рішенням військової ради Південно-Західного фронту, опублікованим у газеті «Комуніст», мало відбутися камуфлювання пам'яток архітектури, серед яких називалися будівлі верхньої частини Києво-Печерської лаври, Софійського заповідника, Андріївської й Кирилівської церков,

⁴⁰ *Форостівський Л.* Київ під ворожими окупаціями. – С.20–24.

⁴¹ Запис свідчень Н.Булаєвської з архіву автора.

⁴² *Грімстед Кеннеді П., Боряк Г.В.* Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни... – С.18, 96.

⁴³ *Жук Б.* Черногубов – антибільшовик. – С.55.

храму Спаса на Берестові тощо. Воно, справді, проводилося – на території лаври працювала бригада у складі В.Єзерського (керівник), В.Стакова, С.Старовойтова і ще кількох осіб, які мали завдання пофарбувати золочені бані у зелений колір. Тож закладання вибухівки цілком могло відбутися під прикриттям будівельних чи інших робіт. На мінування Успенського собору радянськими саперами вказують також рештки оболонки вибухових зарядів із відповідним маркуванням, знайдені під час розкопок на місці вибуху при відбудові споруди уже в незалежній Україні⁴⁴. Таким чином, цей факт можна вважати беззаперечно підтвердженим як документально, так і речовими знахідками. І це вже аксіома при розгляді версій знищення Успенського собору, яка не підлягає жодним сумнівам.

Характерно, що можливість мінування Успенського собору радянськими військами не відкидають навіть автори деяких актів, зібраних Надзвичайною державною комісією після визволення Києва. Зокрема, у доповідних записках В.Тверського, архімандрита Валерія та К.Голобуцького по суті припускається, що такий факт міг мати місце⁴⁵. В інших джерелах констатується пошкодження опорної лаврської стіни, котре сталося внаслідок вибуху у вересні – жовтні 1941 р. Цікаво, що ці документи за радянських часів ніколи не друкувалися в повному обсязі.

Суперечливий характер мають і твердження щодо безпосередніх обставин підризу собору. Версія про застосування радіокерованої міни не має достатніх підтверджень. Методика таких вибухів у довоєнні роки розроблялася в Харківському технологічному інституті професором Пильчиковим та, за наявними даними, уперше була опробована саме в окупованому німецькою армією місті, де було підірвано власне будівлю цього вищого навчального закладу⁴⁶. Проте, незважаючи на факти виявлення радіопристроїв при розмінуваннях споруд Києва, беззаперечних доказів про приведення вибухівки у дію за допомогою таких методів поки що бракує. Є.Кабанець наводить додаткові переконливі докази неможливості застосування радіомін для знищення Успенського собору з технічних причин – максимальний ресурс їх акумуляторів не перевищував 40 дб, а гранична відстань радіосигналу – 150 км⁴⁷.

Чимало запитань викликають і спроби описів здійснення диверсійного акту групою підпільників. Як уже зазначалося, спочатку була спроба скористатися радіосигналом, але вибух не пролунав. Безуспішними виявилися й намагання підірвати заряд за допомогою електродетонаторів. Тому вибуховий пристрій було приведено у дію підпільниками, котрі пробралися на територію лаври. Однак важко уявити, яким чином група осіб могла потрапити непоміченою на об'єкт, який пильно охоронявся? Нагадаємо, що з 12 жовтня територію заповідника займала військова поліція та підрозділи протиповітряної оборони, у Лаврському провулку розміщувалася частина СС, а в районі

⁴⁴ Колосок Б. Хто підірвав Успенський собор? Роздуми на актуальну тему // Вісник товариства пам'яток історії та культури. – 1998. – №2. – С.47.

⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.1546. – Арк.6–7; ГАРФ. – Ф.7021. – Оп.65. – Д.10. – Л.60–66.

⁴⁶ Гурков І. Хто висадив у повітря Успенський собор?

⁴⁷ Кабанець Є.П. Руйнація Успенського собору Києво-Печерської лаври... – С.82–84.

колодязів Антонія і Феодосія окупанти влаштували табір для євреїв. У день вибуху (за іншими свідченнями – за кілька днів до нього) з території Нижньої лаври й прилеглих до неї міських кварталів було виселено всіх мешканців. Як свідчили очевидці, нацисти перекрили навіть дальні підступи до монастиря (до 1,5 км)⁴⁸. Тому дещо суперечливою видається інформація оперативної групи «С» про вбивство трьох невідомих (без документів), що втікали, адже у цьому ж донесенні водночас констатувалося «особливо ретельне оточення та суворо охорона всіх будівель» 3 листопада 1941 р.⁴⁹ Можна припустити, що радянські підпільники (або мародери?) могли потрапити на територію Верхньої лаври одразу після вибуху, коли там панував хаос, а охорона окупантів була ще відведена з неї. Але загалом про застрелених (чи розстріляних?) після вибуху цивільних осіб нічого певного невідомо. Це застереження повністю поділяє Є.Кабанець, який також відкидає можливість підриву собору в такий спосіб, вважаючи, що цих людей бездоказово (апріорі) оголосили підпільниками. Окрім того, здійснивши ґрунтовний аналіз словацьких, українських та німецьких джерел щодо перебування президента Словаччини Й.Тісо в Україні й, зокрема, у Києві, автор також категорично заперечує спроби пов'язати знищення пам'ятки із замахом на нього з боку радянських підпільників⁵⁰.

А.Кузнецов у романі «Бабин Яр» писав не про один, а про серію вибухів на території Верхньої лаври, перші з яких пролунали у ділянці фортечного муру й будинку біля головної брами, а третій та четвертий зруйнували собор. Була сильна пожежа, палали Трапезна церква, Архієрейський будинок, старовинна друкарня, усі музеї, бібліотеки й дзвіниця. За твердженням письменника, вибухи стали несподіваними для німців, котрі спочатку кинулись урозтіч, а потім намагалися загасити пожежу⁵¹.

Проте ці дані суперечать більшості свідчень, за якими всього було два вибухи: один – меншої сили (очевидно, детонуючий), другий – потужний, що, власне, і знищив собор. У документах окупаційної доби (обстеження заповідника від 2 квітня 1943 р.) зафіксовано: «Зруйнованих будівель у Верхній лаврі ще у жовтні 1942 р. по суті зовсім не було, за винятком лише одного Успенського собору, що загинув унаслідок вибуху в листопаді 1941 р. Усі інші будівлі – храми, будинки, надвірні споруди – були цілком у придатному для своїх потреб стані, і тільки в окремих корпусах, розташованих поблизу Успенського собору, було вибите скло, а подекуди і шибки від вибуху». Корпуси біля воріт лаври «збереглися цілком»⁵². Разом із Троїцькою церквою вони перебували у віданні крайового управління архівами, бібліотеками та музеями й використовувалися під архівосховища. Ці відомості підтверджують і кадри німецької кінохроніки – інші споруди навколо собору залишилися неушкодженими після вибуху. У документах НДК констатувалося, що пожежа на лаврській дзвіниці відбулася ще у вересні 1941 р., тобто задовго до акції у соборі. Вона була підпалена разом із Феодосіївською

⁴⁸ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.1546. – Арк.9.

⁴⁹ German Intelligence Reports. – P.102.

⁵⁰ *Кабанець Є.П.* Загибель Успенського собору: міфи і дійсність. – С.89–90.

⁵¹ *Кузнецов А.* Бабий Яр. – К., 1991. – С.143–149.

⁵² ГАРФ. – Ф.7021. – Оп.65. – Д.10. – Л.49.

церквою або зайнялася від останньої при пожежі під час відступу радянських військ. Відомо, що саме німцям удалося загасити вогонь на дзвіниці, урятувавши її від цілковитого руйнування⁵³.

Для розкриття таємниці підриву Успенського собору важливе значення має встановлення мотивів загадкових убивств, що сталися на території лаври у середині жовтня 1941 р., адже відомо – тоді було вбито директора музейного містечка Ф.Шеверницького, тіло якого знайшли 17–18 жовтня на місці вибуху опорної стіни по дорозі від собору на спуску до печер. 20 жовтня вночі невідомими у німецьких одностроях, що розмовляли російською мовою, був викликаний зі свого будинку хранитель фондів Антирелігійного музею – М.Чорногубов. Після того його ніхто не бачив, а вже влітку 1942 р. в одному з ровів на схилах Дніпра випадково було виявлено труп загиблого⁵⁴. В опублікованих у 1944 р. в радянській пресі свідченнях його дружина у вбивстві свого чоловіка звинувачувала німецьких окупантів. Проте вони суперечать її ж поясненням, написаним 1942 р. для гестапо у зв'язку зі зникненням М.Чорногубова. Там ішлося про те, що вдень останнього було викликано до цієї установи для свідчення у справі особи, підозрюваної у зв'язках з підпільниками. А вночі сталося вбивство. У газеті «Нове українське слово» і по місцевому радіо було зроблено заяви, у котрих відповідальність за цей злочин покладалася на радянське підпілля⁵⁵.

Із різних джерел відомо, що лаврські музейні працівники під керівництвом головного хранителя фондів М.Чорногубова шукали для них більш надійні місця збереження. Згідно з документами, частину найцінніших експонатів, у тому числі ікони Успіння Божої Матері та Ігоревської Божої Матері, він переніс до об'єднаного під час окупації музею російського й західноєвропейського мистецтва. Цей факт зафіксовано і в інших джерелах – існує оригінал акта передачі цих реліквій від 20 вересня 1941 р.⁵⁶ Водночас частина речей (церковні шати та рідкісні тканини) переправлялася з Успенського собору до будинку біля Святих врат⁵⁷.

Підтверджуючи цю інформацію, Б.Жук зазначав, що музейні працівники перевозили фонди принаймні двічі: спочатку з ризниці собору до будівлі келій і приміщення біля Святих врат, а згодом – у зворотному напрямку. Він прямо пов'язував ці дії з даними М.Чорногубова про мінування Успенського собору радянськими спецпідрозділами та його прагненням запобігти втратам на випадок вибуху. Останній повідомив про закладені у соборі міни окупаційній адміністрації, але йому не повірили, наказавши знову перенести все до ризниці⁵⁸. Ураховуючи, що пожежі та вибухи у центрі Києва розпочалися 24 вересня, а про заздалегідь закладені вибухові пристрої дізналися ще через кілька днів, такий факт видається цілком вірогідним.

⁵³ *Полюшко Г.* Так хто же взорвал Успенский собор...

⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.1546. – Арк.9.

⁵⁵ *Полюшко Г.* Успенський собор: суперечки між правдою та істиною // Україна молода. – 1996. – 6 листопада.

⁵⁶ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.1546. – Арк.9; *Полюшко Г.* Так хто же взорвал Успенский собор...

⁵⁷ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.1546. – Арк.7.

⁵⁸ *Жук Б.* Чорногубов – антибільшовик. – С.56.

М.Чорногутова було таємно вбито у середині жовтня 1941 р., ще до масового вивезення цінностей із території лаври. Директор заповідника Ф.Шеверницький загинув кількома днями раніше (17–18 жовтня) за аналогічних обставин. Отже, навряд чи ці жертви були пов'язані із запланованим пограбуванням лаврських музеїв німецькою адміністрацією. Убивати заради цього М.Чорногутова та Ф.Шеверницького необхідності не було, адже пограбування інших українських музейних закладів не супроводжувалося фізичним знищенням їх співробітників. У документах немає жодної згадки про скарги головного хранителя фондів на мародерство солдатів вермахту райхскомісарові Еріхові Коху, що, за офіційною радянською версією, стало причиною його вбивства⁵⁹. Натомість у них міститься свідчення про контакти М.Чорногутова з відомим істориком, славістом і теологом Гансом Кохом, який, за спогадами професора Університету Ла-Саль (Філадельфія) М.Лабуньки, саме в той час перебував у Києві й проживав у Маріїнському палаці⁶⁰. Як свідчать джерела, до цього вченого з аналогічними скаргами на дії німецьких солдатів-мародерів зверталися тоді також інші київські музейники, зокрема директор Музею українського образотворчого мистецтва М.Волянський, котрому було рекомендовано утримуватися від облаштування експозиції і взагалі зачинити заклад. Проте ніяких санкцій щодо них каральні служби не вжили. Отже, трагічна загибель М.Чорногутова та Ф.Шеверницького пов'язана скоріше за все саме з таємницею мінування споруд на території Києво-Печерської лаври, про яку вони повідомили німцям, намагаючись урятувати визначні пам'ятки від знищення.

Одним із ключових питань дискусії навколо зруйнування Успенського собору є питання, чи був вибух несподіваним для окупаційної влади? Об'єктивні дані свідчать, що радше – ні. Насамперед на це вказує повна відсутність жертв із німецької сторони й серед цивільного населення, що випливає з рапорту оперативної групи «С» від 7 листопада 1941 р. Тим часом, в інших службових донесеннях і наказах окупантів із приводу вибухів та пожеж у Києві констатуються факти «значних втрат особового складу»⁶¹. Також ще раз зауважимо про ретельні заходи безпеки й виселення місцевого населення не лише з Нижньої лаври, а й з прилеглих територій, що явно переважало звичайні запобіжні заходи при охороні високопосадовців. Характерно, що посилений охоронний режим не було знято й після завершення візиту до заповідника президента Й.Тісо та вибуху у соборі. Доступ на територію дозволили лише з 16-ї години⁶².

Особливо показові щодо цього фотографії, зроблені офіцером вермахту з мосту через Дніпро навпроти Києво-Печерської лаври, на яких послідовно зафіксовано всі стадії вибуху та вигляд монастиря вже без собору. У середині 1990-х рр. ці світлини виявив у Німеччині (зберігалися в родині офіцера) професор Бременського університету В.Айхведе, котрий привіз в Україну копії чотирьох знімків – в альбомі фотографа вони значаться під номерами 78–81. Один із комплектів копій цих знімків В.Айхведе подарував авторові цієї статті. Фото були опубліковані, два з яких – спочатку в періодичній пресі 1995 р.⁶³

⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.1546. – Арк.7.

⁶⁰ Лабунька М. Чого не знав Чорногутов // Пам'ятки України. – 1991. – №4. – С.54.

⁶¹ Преступные цели – преступные средства. – Москва, 1985. – С.60–62; Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні.

⁶² ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.1546. – Арк.9.

⁶³ Мельниченко И. «...И тебе самой оружие проймаёт душу»: тайна взрыва Успенского собора.

Дещо пізніше, у 1997 р. – у науковій публікації побачив світ весь комплект із чотирьох фотографій⁶⁴. Згодом дві фотографії (№78, 81) було вміщено у виданні, присвяченому Києву під час німецької окупації. На жаль, на них відкадрували номери, а в підтекстівках зазначалося, що це – кадри спеціальної кінозйомки. Однак деякі дослідники ставили під сумнів черговість знімків в альбомі та взагалі фіксацію на них саме вибуху Успенського собору⁶⁵. Авторіві цієї статті за допомогою професора В.Айхведе вдалося побувати у Бремені й ознайомитися з копією всього альбому німецького офіцера, в який вказані фотографії було вкладено, підписано та пронумеровано безпосередньо ним самим. Альбом відображає бойовий шлях цього офіцера на території України. Сюжет про знищення Успенського собору висвітлюють загалом п'ять фото, розміщених на одній сторінці, у тому числі одне з них – під номером 77. Воно не лише початкове за нумерацією – тут зображено Києво-Печерську лавру з боку Дніпра перед вибухом. Сам автор фотографій зафіксував їх таким чином: «77/81 Sprengung der Basilika des Kloster», тобто: «77/81 Вибух храму монастиря». Зазначимо, що словники подають слово «Sprengung» також як «висадження у повітря». Перед знімком сцени вибуху в альбомі на двох сторінках вміщено 14 фото, котрі фіксують види лаври та Успенського собору в різних ракурсах, а також відображають фрагменти його інтер'єру. Вони мають номери з 63 по 76 (фотографії 72–76 зроблено в інтер'єрі собору, який в альбомі фігурує як «der Basilika»). Отже, висновок може бути однозначним – офіцер зафіксував саме вибух головного храму Києво-Печерської лаври.

Момент вибуху Успенського собору Києво-Печерської лаври 3 листопада 1941 р., зафіксований на фотоплівку німецьким офіцером (фото з архіву автора)

⁶⁴ *Кот С.* Загибель Успенського собору: версії... // *Хроніка-2000*. – 1997. – Вип.17/18. – С.365–366.

⁶⁵ *Київ у дні нацистської навали (за документами радянських спецслужб):* Наук.-доп. вид. – К.: Л., 2003. – Додаток; *Полюшко Г.* Післямова // Там само. – С.365–367.

Фотограф-аматор служив у батальйоні військової поліції «Росія-Південь», який був розквартирований у Києві, а штаб його перебував у лаврі. Очевидно, що цей офіцер міг бути поінформованим про те, що мало статися того дня в монастирі. Безсумнівно, що авторів фотографій було наперед відомо про саму акцію та час підриву собору, тож він мав можливість обрати найзручнішу й найбезпечнішу позицію для зйомки – з понтонного мосту через Дніпро, куди він приїхав на велосипеді. Крім фотографа на мості перебували лише солдати з охорони переправи. Професор В.Айхведе повідомив авторів цієї статті, що вдова німецького офіцера, який став свідком вибуху собору, у середині 1990-х рр. розповіла йому, як її чоловік, показуючи ці фотографії, завжди повторював: «Ми зробили це!».

У цьому контексті доцільно згадати й про німецький документ від 13 жовтня 1941 р., де йдеться про обговорення питання щодо зруйнування лаври. Це – експертна оцінка невстановленого автора – «д-ра Бр.», складена в Берліні з приводу планів підриву «монастиря в Київській фортеці або лаврі». Автор висловлював категоричні заперечення щодо намірів її знищення як визначної пам'ятки культури⁶⁶. Інший документ, датований 12 січня 1944 р., – це запит гестапо у 75-ту дивізію вермахту щодо виконання директив із руйнування ряду наукових та культурних центрів Києва перед відступом німецької армії. Тут також фігурує Києво-Печерська лавра⁶⁷. Аналізу більш широкого кола відомих на даний час свідчень, які підтверджують той факт, що доля монастиря активно обговорювалася у вищих сферах Третього Райху, приділено чимало місця в дослідженнях Є.Кабанця. Зокрема, згадується, що особисто А.Гітлер неодноразово висловлювався щодо знищення лаври в Києві⁶⁸. Відтак маємо можливість зробити ще два важливі висновки, аксіоматичні в розслідуванні обставин загибелі Успенського собору. Перший полягає в тому, що нацистські посадовці реально обговорювали можливість зруйнування Києво-Печерської лаври. Другий – німецькі військові в Києві в деталях знали про день і час вибуху Успенського собору. Але як це пов'язується з радянськими мінами?

Очевидно, що наявність украї суперечливої й недостатньо підтвердженої документами інформації дає змогу поки що зробити тільки гіпотетичні висновки, котрі ґрунтуються на порівнянні та аналізі даних. На наш погляд, версію драматичних подій 1941 р., їх оцінку можна подати в такому вигляді.

Отже, масові пожежі й вибухи, котрі почалися у центральних районах Києва з першого дня німецької окупації, досягли особливо значних масштабів 24–29 вересня 1941 р. Місту і його населенню було завдано значних збитків, виникла паніка. Про великі втрати серед особового складу повідомляють військові джерела. Із метою запобігання диверсійним актам було організовано пошук мін. Частину вибухових пристроїв вдалося знайти та знешкодити. Їх було виявлено й на території Верхньої лаври – частини Києво-Печерського

⁶⁶ ЦДАВО України. – Ф.КМФ-8. – Оп.1. – Спр.38. – Арк.97; Малаков Д. Київ. 1941–1945: Фотоальбом. – С.302.

⁶⁷ Зберігається в архіві центру досліджень Центральної та Східної Європи при Бременському університеті.

⁶⁸ *Кабанець Є.П.* Руйнація Успенського собору Києво-Печерської лаври... – С.90–95.

монастиря, яка входила до складу державного історико-культурного заповідника. Замінованим виявився також Успенський собор. Через нез'ясовані причини заряди повністю знешкоджені не були. Очевидно, це неможливо було зробити суто з технічних причин, пов'язаних з особливостями встановлення вибухових пристроїв. Вибухи та пожежі викликали репресивні заходи з боку окупаційної влади, яка відповіла на них масовими розстрілами заручників. Жорстка позиція нацистів виявилася й у забороні цивільній міській владі гасити пожежі – приречені споруди гинули у вогні.

Відомо, що питання київських та згодом харківських вибухів неодноразово обговорювалося у Берліні. А.Гітлер дуже нервово реагував на цю ситуацію, вимагаючи рішучих дій щодо її стабілізації. Ураховуючи досвід Києва та з огляду на факти масових підпалів будинків у залишених радянською армією містах, командуєний 6-ю армією генерал-фельдмаршал В. фон Райхенау 10 жовтня 1941 р. видав наказ про дії військ на Сході, в якому наголошувалося на доцільності ліквідації пожеж тільки тих споруд, де передбачалося розміщення військових частин та підкреслювалося: «Жодні історичні та художні цінності на Сході не мають значення»⁶⁹. У документі від 7 листопада 1941 р., підписаному за дорученням начальника штабу оперативного керівництва верховного командування вермахту генерал-лейтенанта А.Йодля, констатувалося вимога А.Гітлера «не ризикувати життям німецьких солдатів для збереження російських міст від вогню»⁷⁰. Звернімо увагу на той факт, що поява цих положень явно пов'язана з київськими подіями та резонансом від них у столиці Третього Райху.

На цьому тлі цілком вірогідним могло бути обговорення долі Києво-Печерської лаври у зв'язку з вибухом Оглядового майданчика і виявленими мінами. Пробні підключення монастиря до електромережі та пожежі й вибухи, що спалахнули на його території, могли підтвердити побоювання окупаційної влади щодо можливої загрози. Із цим могло бути пов'язане й питання долі лаври, в обговоренні якого взяв участь і згаданий вище «д-р Бр.». Тоді, очевидно, німецькі сапери, після відповідного обстеження, запевнили, що ситуація під контролем і міни вже не спрацюють, зважаючи, що пік вибухів та диверсій у Києві вже минув. Це на деякий час зняло гостроту питання й продовжило час існування пам'ятки. Проте свою фатальну роль могли відіграти вибух і пожежа 1 листопада 1941 р. в будинку колишньої міської думи, що викликало чергову хвилю паніки та нові репресії. 2 листопада 1941 р. з'явився жорстокий наказ коменданта Києва генерал-майора фон Ебергарда про боротьбу з диверсіями шляхом каральних заходів проти цивільного населення і розстрілу заручників. Імовірно, що саме тоді доля лаври (зокрема, Успенського собору) була вирішена. Як засвідчив угорський археолог Н.Феттіх, німецьким офіцерам, котрі працювали над реєстрацією музейних цінностей у храмі, почали ввижатися звуки працюючого в його стінах годинникового механізму. Охоплені панікою вони навідріз відмовилися перебувати у соборі та загалом у лаврі⁷¹.

⁶⁹ Преступные цели – преступные средства. – С.60–62.

⁷⁰ Там же.

⁷¹ Феттіх Н. Київський щоденник... – С.38, 40.

Тож зранку 3 листопада 1941 р. вся територія монастиря й прилеглі квартали були повністю очищені від населення. Авторіві статті пощастило проінтерв'ювати колишніх мешканців Нижньої лаври, які пригадували, що нацисти, виганяючи їх, лякали, що може статися великий вибух. У той день територію заповідника відвідала група високопоставлених офіцерів вермахту та президент Словаччини Й.Тісо, що саме перебував у Києві. Не можна виключати, що це було цілком сплановане ознайомлення з собором перед його знищенням – очільник союзної Німеччині І Словацької Республіки міг прибути до Києва саме заради цього. Візит фільмувався кінооператором-хронікером, чії кадри востаннє зафіксували Успенський собор в автентичному вигляді. Характерно, що кінохроніка свідчить – оглядали лише Успенський собор. Свої неофіційні фотознімки храму перед його вибухом, а згодом і сам підрив зробив німецький офіцер, котрий знав про конкретні день та час акції.

Отже, приведення в дію закладеної у соборі радянської міни могло бути свідомим кроком окупаційної влади з метою запобігання можливому неконтрольованому вибуху з усіма його непрогнозованими наслідками. За записами Н.Феттіха, німці хотіли знешкодити вибуховий пристрій, але це могло призвести до детонації заряду⁷². Відтак було здійснено контрольований вибух. Цілком можливо, що свою фатальну роль в ухваленні остаточного рішення про підрив відіграли попередні обговорення долі лаври та, зокрема, Успенського собору нацистськими керівниками включно з А.Гітлером, де ставилося питання про можливість чи навіть доцільність його зруйнування. А ситуація, що виникла після вибуху 1 листопада та у зв'язку з підозрами на роботу годинникового механізму вибухового пристрою у соборі, була використана як привід для практичного втілення раніше ухвалених рішень.

Оперативний аналіз радянськими військовими спеціалістами ефективності мін уповільненої дії свідчить про те, що німецькі сапери ризикували знешкоджувати лише незначну їх кількість. Нерідко будинок, в якому їх було виявлено, негайно звільнявся в очікуванні вибуху. Значна частина зарядів підривалася на місці їх встановлення. Ця практика цілком могла бути застосована й у випадку з вибухом Успенського собору. Численні свідчення підтверджують – саме цією причиною окупанти пояснювали його зруйнування. Це задокументовано також в актах радянської Надзвичайної державної комісії й низці спогадів.

Відкритим залишається питання про те, наскільки невідворотним був вибух радянських мін у соборі? Сьогодні на нього, не маючи повної інформації про характер встановлених зарядів, відповісти проблематично. Відомо, що частина закладених радянськими військами мін дочекалася вигнання німців із Києва та була знешкоджена вже після війни (нагадаємо приклад Володимирського собору, що вцілів).

Відсутність достатніх документальних даних не дозволяє зробити категоричного висновку щодо кінцевої відповідальності тієї чи іншої сторони за знищення Успенського собору Києво-Печерської лаври. Водночас можна з

⁷² *Феттіх Н.* Київський щоденник... – С.38.

абсолютною впевненістю стверджувати про історичну відповідальність обох сторін за зруйнування пам'ятки світової культури, втрата якої завдала неоправданної шкоди не тільки українцям, а й усьому цивілізованому світу. Агресія нацистської Німеччини проти СРСР спровокувала виникнення ситуації, що загрожувала існуванню шедевра XI ст. Кремлівське керівництво уособлювало цинічну безбожну владу, яка не раз демонструвала цілковиту зневагу до духовності та культурних цінностей народів власної країни й, зрештою, не зупинилася перед спокусою ціною знищення національної святині здійснити замах на кількох високопоставлених ворогів. Цю чорну справу продовжили німецькі окупанти – міни, встановлені комуністичним режимом, було приведено в дію нацистами. І у цьому проявилася нелюдська сутність різних за формою, проте споріднених за духом тоталітарних режимів.

Нижче публікується низка документів та уривків зі спогадів, що ілюструють обставини зруйнування Успенського собору Києво-Печерської лаври 3 листопада 1941 р.

№1

**Пояснювальна записка невідомого
німецького експерта «д-ра Бр.» щодо недоцільності
руйнування споруд Києво-Печерської лаври**

Пояснювальна записка

Під монастирем у Київській фортеці, який має бути підданий руйнуванню, очевидно, мається на увазі знаменита Лавра, найдавніший монастир Росії та України.

Лавра є однією з найдавніших пам'яток України і для кожного українця має виняткове значення. Золоті куполи монастирських церков, що високо підносяться, сяють далеко над землею й надають неповторного вигляду місту Києву. З нею зникла б найбільш цінна та найбільш цікава архітектурна пам'ятка України. У Лаврі знамениті печери, у нішах котрих відкрито ховали ченців без тління. Ця обставина пояснюється певним вмістом кислоти в ґрунті, але породила віру у диво.

Зруйнування території монастиря надзвичайно зачепило б як національні, так і релігійні почуття й тим самим завдало б найтяжчого удару нашій політиці в Україні. Зважаючи, що там поховано безліч ченців, така дія могла б розглядатися як блюзнірське осквернення кладовища. Комуністи не наважилися доторкнутися до Лаври та навіть, приблизно до 1935 р., пускали туди монахів. Світова громадськість, очевидно, сильно відреагувала б на зруйнування Лаври. Тому належало б подумати над тим, щоб зберегти Лавру як пам'ятку архітектури великої культурно-історичної цінності, але не відроджувати її як монастир.

Берлін, 13.10.1941.

Д-р. Бр.

ЦДАВО України. – Ф.КМФ-8. – Оп.1. – Спр.38. – Арк.97

У середині 1990-х рр. документ було виявлено й передано українським історикам та журналістам директором інституту східноєвропейських досліджень Бременського університету професором В.Айхведе. Уперше опубл.: *Мельниченко И.* «...И тебе самой оружие пройдёт душу». Тайна взрыва Успенского собора // *Киевские ведомости.* – 1995. – 5 мая; фрагменти у вид.: *Малаков Д.* Київ. 1941–1945: Фотоальбом. – К., 2005. – С.302

№2

**Донесення німецької служби безпеки про вибух
Успенського собору в Києві 3 листопада 1941 р.**

Президент [Словаччини] Тісо відвідав Київ 3 листопада 1941 р. й заїхав до Лаврського монастиря. Він прибув зі своїм почтом до монастиря коло 11:40 і відбув з монастирської площі коло 12:30. За кілька хвилин перед 14:30 у середині собору стався невеликий вибух. Один із поліцейських вартових помітив три постаті, що втікали; їх застрелено. Кілька хвилин по тому стався грандіозний вибух, котрий зруйнував усю будівлю собору. Вибухова речовина, імовірно, мусила бути закладена на місце заздалегідь. Детонація не сталася раніше тільки завдяки досконалому оточенню кордоном та дбайливій охороні всієї будівлі. Очевидно, цей акт треба розглядати як замах на життя президента Тісо. Троєх імовірних злочинців неможливо було ідентифікувати, бо в них не було ніяких паперів.

Цит. за: *Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. – Нью-Йорк, 1987. – С.53*

№3

**Уривки зі щоденника угорського вченого-археолога Н.Феттіха
щодо знищення Успенського собору Києво-Печерської лаври та
опис заподіяних вибухом руйнувань (грудень 1941 – січень 1942 рр.)**

15 грудня. Перед обідом ми усі були вільні. Тому пішли на ринок біля Бессарабки, а точніше – на базар. Там на продовольчому базарі ми побачили жахливу злиденність киян. Скрізь продавали картопляне лушпиння. Багато продавців нічого й не мали, окрім маленького кошика з картопляним лушпинням. Крім того, продавали цибулю, моркву, соняшникове насіння, висівки, ще якісь невідомі «наїдки». Розмаїто, багатобарвно, але всього дуже мало. Що їдять ці нещасні?! На тиждень людині перепадає лише 150 грамів хліба! Перед крамницями, а також перед установами, що розподіляють продукти, протягом цілого дня стоять довжелезні черги.

Ми пообідали раніше і поїхали машиною до Лаврського музею. Німецька військова охорона перевірила наші документи, і через браму Лаври ми пройшли в святі місця, до центру церковного життя Росії. Яку жахливу картину ми там побачили! Величезний Успенський собор, побудований в XI столітті на кшталт візантійського, перетворився на руїни висотою в поверх. Лише в південно-східній частині стоїть залишок під маленьким куполом з розписними стінами (малоцінні малюнки зроблено пізніше); ці стіни голі, зруйновані – так і стирчать просто неба. У середині руїн стримить цинковане покриття грушоподібної бані з подвійним хрестом на ній. Довкола тисячі й тисячі уламків цегли. Подекуди величезні уламки стін, вони попадали зі значної висоти і відкотилися далеко. Вибух страшної сили відкинув величезний шмат стіни до фасаду сусіднього будинку митрополита (будова у стилі бароко), який пробив, вигнув товсті ґрати, збив фронтонні карнизи та тинькування. Скрізь валяються, навіть далеко від купи руїн, шматки цинкованого покриття, позолочені дерев'яні та металеві деталі. Дюсі Ласло підняв із землі один позолочений уламок, спитав, чи не бажаю взяти собі на пам'ять. За Собором розриті дві воронки, в одній з них стоїть вода, в другій лежить чистий пісок. Через арочний вхід до митрополитового будинку можна пройти на простору терасу, огорожену невисокою стіною, звідти відкривається чудовий краєвид: на південь від Лаври – маленькі церкви, одна краща від другої, будови монастиря, Дніпро і безмежні степи, що пролягли далеко на схід. На південному боці, якщо пройти через

невеличкий перехід, арку, стоїть невисокий будиночок, зовні схожий на майстерню, по лівий бік від нього – красива церква з півсферичною банею – трапезна. Вибух Собору не зашкодив цій типово російській споруді. Ми могли пересуватися обережно, ні на крок не відступаючи від витоптаної посеред кам'яних уламків стежки, бо скрізь могли бути закладені міни. За два дні перед цим одна така міна вибухнула обабіч паркової дороги, неподалік від Лаври, в двох метрах від неї. Біля вже згаданої церкви лежать трупи трьох застрелених комуністів-партизанів, сяк-так накритих шматками цинкового покриття. Далі північно-східна частина тераси цілковито зруйнована.

Якийсь час насолоджуємося чудовим краєвидом перед нами, але значні руїни в цьому історичному місці ввели нас у смуток. Під нами на південь розмаїття барв зелених маківок великих та маленьких церков зливалося у своєрідну гармонію, в якій переважав один пануючий колір, таке саме розмаїття червоно-коричневого кольору, в який пофарбовано карниз будинків, а подекуди і маківки церков. Вишукані обриси будинків на височині, довгі стіни цитаделі вдалині, широкий Дніпро внизу, далі – зруйновані ланцюговий та залізничний мости, уламки кораблів, що стирчать із води, вмерзлі у кригу, – усе це поєднувалося в одну жахливу картину. З боку Дніпра було чутно, як гримлять крижані гори-перепони. Уявив на мить митрополита, його почет, тих численних священників, які мешкали в цих святих місцях. Замислився над страшними злочинами царської імперії в останні сто п'ятдесят років. Подумки повернувся до жахів тих часів, свідками яких є тюрми лаврських катакомб. Згадав величезні нехудожні, позбавлені будь-якого смаку фрески на стінах Собору, які я бачив у 1935 році, ними останнє покоління людей вкрило безцінні оригінальні фрески. Цей злочинний виклик проти мистецтва засвідчив цілковиту духовну спустошеність, розбещеність, яка, урешті-решт, не могла не призвести до руйнації. У мені перемогло почуття тієї щемливої пригніченості, як і тоді, шість років перед цим, у грудні 1935 року, коли я розглядав багатопаровий несмак. Мимохідь подумав про подібність наших церков. Духовенство так низько впало в оцінці мистецтва, найвизначнішого прояву духовного життя; воно давно уже втратило керівну роль в духовному житті і, що протиприродніше тримає владу у своїх руках, то більша викликана ним катастрофа.

На північній та східній частині площі перед Собором височать палаци, в них мешкали високоповажні священники; будинки ці нарозтіж відкриті, пограбовані, усі шибки вибито, у передпокої по правий бік від входу між розкиданим шматтям лежить труп кішки. Ми оглянули приміщення на всіх поверхах в одному з будинків. У кількох кімнатах тисячі об'єктів з кам'яної давнини, відносно не пошкоджені, але все з розчиненими дверима, заходь – бери... Мабуть, ні комуністи, що втікали, ані народ не цікавилися цими старожитностями, які не мали відповідної ціни в металі, – речі з каменю, глиняний посуд... В обладнаних під канцелярію кімнатах стоять письмові столи, зламані шафи геть потрошені; в одній кімнаті вони догори закидані розмаїтим мотлоком, паперами, книгами; тут лежить календар, там аркуш з розкладом руху поїздів, каструля з фарбою, банка з-під варення.

Усі двері порозчинювані, на жодній немає ручки. Чи думали-гадали про таке високо духовні чини, які за кілька десятиріч до цього співали тут псалми? У нас уже не було настрою зайти в кімнати на першому поверсі, хоча там двері були також відчинені навістіж. Навіть на перший погляд було видно – такі руїни, про які людина, що звикла до порядку, навіть уявити собі не могла.

Останнім часом археологічна виставка розміщувалася в митрополичому будинку. Старожитності кам'яної доби, скіфських, грецьких та давньослов'янських часів, вітрини та шафи також дуже постраждали. Комуністи забрали золото і срібло. У тому, що залишилося, хазайнували різні люди, дехто з солдатів. Німецькі

солдати узяли зі зламаних шаф кілька «сувенірів». А втім, достатня кількість красивих виробів із бронзи залишалася на своїх місцях, на двох дошках висіли срібні та позолочені комплекти поясних прикрас із часів, коли угорці заснували державу. У двох складських приміщеннях музею ми побачили коштовні предмети з бронзи та срібла. В одній залі виставки у великих вітринах лежать абсолютно непошкоджені, у великій кількості бронзові та срібні фібули доби переселення народів. Більша частина їх не опублікована. Ми дуже зраділи такій великій чисельності старожитностей. Ми планували нашу робочу програму.

Лавру полишали з різними почуттями. В історії цього центру російської духовної культури, духовного життя зі знищенням Собору закінчувалася ганебна історична доба. Уже немає жодної можливості повернути минувшину. Німецька офіційна влада, як я чув, хотіла відновити, як тільки можливо, колишній вигляд Лаври. Кілька відносно нових, споруджених без смаку будівель планується розібрати, позбавлені смаку розписи порталів в стилі рококо знищити і створити сучасні заклади, які зберігатимуть пам'ять про минуле в будинках, що мають вартість і повинні залишитися.

Про долю Лаври у мене була різноманітна, сповнена протиріч інформація. Найвірогіднішим здавалося повідомлення історика російського мистецтва, росіянина за походженням д-ра Кляйна. Воно полягає в тому, що через тиждень після вступу німців (перші дні жовтня 1941 року) в кутку згадуваної тераси вибухнула міна, то була її реакція на велику кількість людей. Комуністи розраховували, що знаменитий оглядовий (майданчик) масово відвідуватимуть німецькі солдати, так насправді й сталося. Треба зауважити, що протягом багатьох днів один за одним злітали в повітря величезні будинки на Хрещатику та навколишніх вулицях, – то вибухали годинникові бомби. У відповідь на це німці вжили надзвичайних заходів. Вони вирішили відправити 2 листопада до другої години по комісію для того, щоб зняти і перевезти одну найдавнішу ікону. Але напередодні в Соборі досить виразно чулося, як працює вибуховий пристрій. Вочевидь, в Соборі було закладено вибухівку, керовану радіохвилями, період дії якої був максимум 50–70 годин. У відповідь на це німці терміново замінували собор, і о половині першої години 3-го числа Собор злетів у повітря. Цілком імовірно, що в Лаврі можуть залишитися закладені міни і можливі нові вибухи. Дзвіниця Собору, що стояла окремо, не була замінована: комуністи її підпалили, але вона не вибухнула. Вона серйозно не постраждала. Комуністи, чії трупи лежать неподалік від трапезної, після вибуху Собору займалися підпалом усіх споруд на території Лаври. Німці їх розстріляли, трупи лежать там уже кілька тижнів. [...]

19 грудня. [...] Десять перед обідом до музею зайшов нумізмат Шугаєвський, який спочатку не впізнав мене, бо я був у німецькому однострої; правду кажучи, я також не впізнав його, він був одягнений у поганеньке зимове пальто, на голові мав високу хутряну шапку. Постарішав. Крім того, він мав поганий настрій. Я дуже здивувався, коли він показав мені посвідчення, що його видала йому німецька влада. Ми зраділи один одному і, прогулюючись Лаврою, довго бесідували; ще в 1935 році він справив на мене сильне враження як серйозний фахівець. Ми домовилися про завтрашню зустріч о третій годині по обіді перед Dienststelle (тобто, установою; мається на увазі приміщення айнзатцштабу А.Розенберга, що розміщувався по бульвару Шевченка, 8 – С.К.). Шугаєвський розповів мені ще про одну версію зруйнування кафедрального Собору. Його довго не чіпали. В ньому була виставка церковного мистецтва. Там експонувалися ікони середньої та нової доби, церковний одяг, золотий, срібний та інший церковний посуд. На його думку, трагедію спричинило те, що німці, ремонтуючи електрику і при цьому ще не закінчивши роботу, увімкнули світло, аби розібрати матеріали виставки. Тоді спрацювала вибухівка червоних.

Шугаєвський привів нас до величезної руїни, де поміж уламків стін можна було побачити чудове старовинне гаптування золотом, венеціанські тканини. Один угорський журналіст на прізвище Едь Етвеш (міжнародний журнал «Толнай») сфотографував нас тоді, коли ми їх розглядали. [...]

8 січня. [...] Незабаром завітав Шугаєвський. Дюсі передав йому ковбасу. А я ще швиденько купив у Кіндла чотири яйця. Дали йому ще хліба і довго розмовляли про Лавру. Запрошував його піти з нами завтра у музей Лаври, зараз у нас таке посвідчення, з яким можемо взяти з собою кого хочеш. Але Шугаєвський сказав, що матиме час тільки у понеділок. Проте йому було приємно. Дюсі намалював для нього план розташування будинків у Лаврі. Він про кожний сказав кілька слів. Позначили, які будівлі могли бути заміновані. Як мешканець Лаври, (він) попереджав німців, що Собор заміновано. Вони йому відповіли, що у нього «в голові міни»! Ще довго ходили у Собор солдати, офіцери, генерали, високі чиновники. Дивувалися чудовою церковно-художньою виставкою, яка, за винятком золотих виробів, майже повністю збереглася, – і раптом трапився такий кінець.

У Лаврі разом із ним мешкав один музейний працівник на прізвище Черногубов, чудовий спеціаліст з ікон. Він багато знав про приготування червоноармійців. Довго розмовляв то з одним, то з іншим комуністом. Вони сказали йому, щоб виселився з Лаври, тому що будинки злетять у повітря і дзвіниця впаде йому на голову. Від нього довідався також Шугаєвський, у яких будинках діяли комуністи. Це т.зв. Музей революції поблизу тераси, в підвалі якого висотою в один поверх ченці зазвичай зберігали фрукти, трапезна палата та прилегла до неї Трапезна церква, великі музейні будинки у стилі бароко позаду Собору і, нарешті, дзвіниця, на даху якої був встановлений пункт спостереження.

Через місяць після вступу німців, 20 жовтня на світанку постукали у двері квартири Черногубова. Його дружина пішла спитати, хто там і чого вони хочуть, їй відповіли, що це німці шукають пана Черногубова. Вона розбудила чоловіка і відкрила двері, і він більше не повернувся. Поліція не змогла по сьогоднішній день натрапити на його слід. Відолашна жінка бігала всюди, отримувала відповідь, що це «могли бути комуністи». На думку Шугаєвського, його знищили тому, що багато знав про червоних.

Цит. за: *Феттіх Н. Київський щоденник 3.XII.1941–19.I.1942. – К., 2004. – С.34–39, 50, 99–100*

№4

Витяг із доповідної записки уповноваженого Кіровського райвиконкому м.Києва по лаврі В.Тверського і намісника лаври архімандрита Валерія (Устименка) у Надзвичайну державну комісію по встановленню та розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників і їх спільників та заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, установам СРСР про долю Києво-Печерської лаври під час німецької окупації (29 листопада 1943 р.)

ПРЕДСЕДАТЕЛЮ ПРАВИТЕЛЬСТВЕННОЙ КОМИССИИ ПО РАССЛЕДОВАНИЮ ЗЛОДЕЯНИЙ НЕМЕЦКИХ ОККУПАНТОВ

На фоне величайших и разнообразнейших злодеяний, совершённых немецкими оккупантами, разрушение Лавры является сравнительно небольшим, но всё же очень характерным событием.

Когда во время налёта англо-американской авиации на Кёльн был повреждён Кёльнский собор, фашисты подняли неистовый вой о варварстве союзников, не щадящих памятников мировой культуры.

Мы не будем говорить, какой памятник наиболее ценен – Кёльнский собор или Киево-Печерская лавра, но во всяком случае для украинца и русского Лавра является и древнейшим, и величайшим памятником нашей культурной истории. Если же принять во внимание условия, в которых происходило это разрушение, то они будут новым, тяжёлым и позорным обвинением немецких оккупантов. Каковы же были условия разрушения Лавры?

Фронт от Киева удалился, не было ни артиллерийского обстрела, ни воздушной бомбардировки; военная обстановка совершенно не требовала уничтожения Успенского собора и других строений Лавры. Таким образом, условия, в которых разрушалась Лавра, были почти что совершенно мирными и, кроме Успенского собора, погибшего от взрыва, вся остальная Лавра была разрушена кирками, топорами, пилами.

С какой целью происходило разрушение? Оказывается, штабткомиссариат и другие учреждения оккупантов заняли по преимуществу здания с центральным отоплением в Липках и других районах, в которых не было печей, и вот для постройки печей началась разработка печей и печных приборов в Лавре, а для их отопления более пригодным материалом [стали] не дрова, нарубленные где-либо в лесу, а дерево – балки, полы, потолки, перегородки из Лавры же, невероятно, но факт.

Какой же смысл в этом разрушении? Ответ на этот вопрос мы можем получить, обратившись к событиям, сопровождающим бегство оккупантов из Киева. Что разрушается, что жжётся оккупантами при бегстве из Киева? Взрываются, сжигаются и полностью уничтожаются университет со всеми музеями, библиотеками, архивами и кабинетами, библиотека Академии наук, библиотека ВКП(б), школы и больницы. Только безмерною злобою и подлой мстостью можно объяснить все эти факты.

Как развивались события, что происходило в Лавре с момента оккупации Киева? Все события, сопровождающие разрушение Лавры, можно разделить на периоды:

I. Первые дни пребывания немцев в Киеве и Лавре с 19 сентября по 15 октября 1941 года.

II. Первый период немецкой оккупации: «охрана» Лавры немецкой полицией с 15 октября 1941 года до августа 1942 г.

III. Второй период оккупации: «охрана» Лавры «украинской» полицией с августа 1942 года до 1 сентября 1943 г.

IV. Последние дни перед бегством оккупантов из Киева с сентября по 6 ноября 1943 г.

Первые дни пребывания немцев в Киеве и Лавре с 19.IX по 15.X.41 г.

В первые дни немцы начинают посещать Лавру и её музеи. Уже эти первые посещения носят характер робкого, но довольно нахального грабежа и разрушения экспонатов передвижной скульптурной выставки в лаврской трапезе. Из отдела оружия Исторического музея (здание бывшей типографии, корпус №8) немцы выносят различные образцы оружия, особенно были разграблены витрины запорожского оружия. Кроме того, ночью опять-таки производилось изъятие наиболее ценных образцов старинного оружия из замкнутого помещения.

В лаврской трапезе находилась передвижная выставка скульпторов Украины, началось с того, что посетители-немцы начали отбивать носы, уши, руки, а потом и совсем разбивать статуи, не делая различия между статуями советских вождей, писателей (Шевченко, Пушкин) и другими, например, работница с ребёнком, и т.п.

Служащие музеев в эти дни являлись на работу и пытались продолжить её; так, в эти дни под руководством Н.Н.Черногубова переносились церковные облачения из здания у святых ворот в Успенский собор. Н.Н.Черногубов, специалист-искусствовед,

был заместителем директора Антирелигиозного музея и у него хранились ключи от всех отделов музея. Но эти ключи у него были отобраны в самые первые дни, утром по его заявлению для работы ему выдавались некоторые ключи, а вечером он их сдавал. Этим обстоятельством легко объяснить ночную пропажу экспонатов из музеев, о чём упоминалось выше. Желая сохранить наиболее ценные экспонаты, Н.Н.Черногубов передаёт из Лавры в музей русского или, может быть, западно-европейского искусства главнейшую святыню Лавры – чудотворную икону Успения Божьей Матери и Игоревскую икону Божьей Матери (этими музеями заведовал профессор Гиляров). Сделать большего Черногубов не успел.

В начале октября 1941 года Н.Н.Черногубов исчезает; рано утром к нему являються вооружённые немцы, заявляют, что его вызывает доктор Кох для поездки с ним по Украине, и увозят с собою. С тех пор его никто уже не видел, и только в июле 1943 года случайно нашли его труп в одном из рвов на откосах Днепра за экономическими воротами Лавры. Он был убит выстрелом в затылок и тут же закопан. Очевидно, немцы не хотели иметь свидетеля своего грабежа музея и избавились от него.

*Первый период немецкой оккупации: «охрана» Лавры немецкой полицией
(середина октября 1941 г. до конца июля 1942 г.)*

В середине октября 1941 года на воротах Верхней лавры появилось объявление, подписанное шефом полиции, предписывающее поголовное выселение всех жителей. При наступлении зимы в очень короткий срок без предоставления каких-либо транспортных средств было выселено с территории Верхней лавры около тысячи человек, лишившихся благодаря этому большей частью своего скудного имущества. С этого момента Лавра была закрыта для всех и занята немецкой полицией. Под покровом великой тайны работала в Лавре полиция; но нет ничего тайного, что не стало бы явным. И результат этой работы у нас у всех на глазах.

Начало «охраны» немецкой полицией ознаменовалось убийством директора музейного заповедника т. Шеверницкого. Его труп, прикрытый мусором и кирпичом, был найден через несколько дней после убийства (17–18 октября) на месте взрыва опорной стены на дороге от Успенского собора к спуску к пещерам. Жена Шеверницкого ходатайствовала о выдаче трупа для похорон, но разрешения не получила. И до сих пор неизвестно место, где немцы его похоронили. Объяснить причины убийства Шеверницкого не представляется возможным; быть может, его подозревали в принадлежности к Коммунистической партии.

Наивысшего апогея «работа» немецкой полиции достигла 3-го ноября 1941 года, когда был взорван Успенский собор – наибольшая святыня Лавры. Рано утром 3 ноября немецкие жандармы выселили не только всех жильцов лавры (Нижней), а и кварталов, прилегающих к Лавре (до спуска им. Евгении Бош – на севере, до крепостных ворот – на юге, до Днепра – на востоке и до улицы Щорса – на западе). Около 13–15 часов происходит взрыв, и от Успенского собора остаются только развалины. Что произошло? Немцы распускали слухи, что большевики, отступая, минировали Собор, а они не могли обнаружить мины и изъять их, опробовали Собор электричеством – и Собор погиб. Правдоподобна ли такая версия? Зачем надо было большевикам минировать Собор? Если было подозрение, что Собор минирован большевиками, то почему не были приглашены эксперты и незаинтересованные свидетели, могущие беспристрастно осветить обстоятельства опробования? Зачем надо было включать электрический ток, если были подозрения, что Собор минирован? Если были подозрения, что Собор минирован, то почему не была тщательно

проверена электрическая проводка? Зачем было выселять целый квартал жильцов, если не было полной уверенности, что будет грандиозный взрыв? Нет, гибель Успенского собора, безусловно, чёрное дело немецких оккупантов.

Для чего нужна гибель Успенского собора немцам? А для чего они несколько ранее сожгли и взорвали Крещатик и другие центральные улицы? Быть может, это была низкая месть, а быть может, и желание скрыть следы преступлений – ограбление ценностей, находящихся в нём, или ещё розыски скрытых богатств, замурованных в стенах Собора. Трудно решить эти вопросы, не имея достаточных данных. А крупные музейные ценности в Успенском соборе были: в нём были лаврская ризница; в нём был и знаменитый музей Харитоненко, коллекция которого оценивалась чуть ли не в миллион рублей золотом. Но к моменту взрыва оставались ли эти ценности в Соборе, или же уже были вывезены? Опять таки дать решительный ответ невозможно. Но одно несомненно, что с момента закрытия Лавры немецкой полицией и поздно вечером, и рано утром из святых ворот Лавры выезжали большие крытые автомобили, гружённые неизвестно чем. Только одно известно, что когда немецкая полиция перестала «охранять» Лавру, в Лавре не осталось ни одного музейного экспоната, ни одной библейской книги – всё было полностью разграблено, не осталось даже никакой мебели – ни шкафов, ни столов – ничего; всё, что могло быть вывезено, было вывезено.

Что же находилось в Лавре к моменту её занятия немецкой полицией? В это время в Лавре находились музеи: антирелигиозный, который включал в себя все лаврские ценности и её ризницу, музей Киевской духовной академии, ризницы и ценности монастырей – Михайловского, Выдубецкого, Никольского и др.; музей харьковского сахарозаводчика Харитоненко; исторический музей, театральный музей; музей революции; музей Потоцкого; Всеукраинская историческая библиотека; библиотека Лавры; архивы, панорамы, например, знаменитая «Голгофа»; передвижная выставка скульпторов Украины и т.д.

Что же осталось в Лавре к моменту ухода немецкой полиции из Лавры (к июлю – августу 1942 г.)? Из экспонатов перечисленных музеев, из их мебели не осталось буквально ничего, остались только голые стены зданий с робкой попыткой их разбора. Разбор зданий, уничтожение жилищного фонда – это уже падает в основном на время «охрань» Лавры «украинской» полицией. Из ряда других фактов этого периода следует отметить следующее: в марте 1942 года управление Лаврой получает официальное отношение «украинской» полиции «безпеки» (безопасности) немедленно убрать с территории Лавры трупы. Управление отвечает, что на территории Нижней лавры никаких трупов нет. Через несколько дней в управление Лавры является немецкий полицейский офицер, хорошо говорящий по-русски, и приказывает немедленно, в течение десяти минут, дать человек 10 рабочих с лопатами и кирками и идти с ним в Верхнюю лавру. Когда ему было заявлено, что десять рабочих управление найти не может, он приказал взять монахов. Когда рабочие и монахи пришли в Верхнюю лавру, их повели за трапезную церковь, где лежали три трупа, и приказали их зарыть. У южной стены трапезной церкви была выкопана могила, в которой и зарыли три неизвестных трупа, один из них, очевидно, был красноармеец, так как из голенища сапога торчала ложка.

Необходимо отметить и следующие факты: в результате взрыва Успенского собора в Верхней лавре была повреждена водопроводная, канализационная и дренажная системы, отчего из Верхней лавры лились целые потоки воды, разрушающие мостовую, могущую серьезно повредить здания и произвести оползни. 29 июня 1942 г. управление Лавры обратилось к главному инженеру г.Киева с просьбой

прислать комиссию для обследования территории Лавры и принятия соответствующих мер для ликвидации угрозы оползней. Городской инженер 11 июля назначил специальную комиссию и просил управление Лаврой выхлопотать разрешение этой комиссии пройти на территорию Лавры. Такое ходатайство было возбуждено перед немецкой полицией отделом культуры и просвещения, но получить разрешение не удалось; комиссия не имела возможности обследовать территорию Лавры.

Таким образом, первый период «охрань» Лавры немецкой полицией ознаменовывается: взрывом Успенского собора, полным разграблением всех музейных и библиотечных ценностей, робкой попыткой разрушения отдельных зданий и убийством т. Шеверницкого и трёх неизвестных. [...]

29.XI.1943 г.

В.Тверской, уполномоченный

Кировского райисполкома по Лавре

архимандрит *Валерий*, наместник Лавры

Верно:

ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.1546. – Арк.5–19. Копія. Оpubл.: Ком С. Документи про руйнацію пам'яток Києво-Печерської лаври під час Другої світової війни // Пам'ятки України. – 2003. – №1/2. – С.39–44

Ця доповідна записка протягом тривалого часу залишалася одним із маловідомих документів з історії Києво-Печерської лаври під час нацистської окупації. Копія його зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України серед матеріалів Ради народних комісарів УРСР за 1944 р. Окремі тези записки ввійшли до наукового обігу В.Смішко в монографії, присвяченій відродженню Києва у 1943–1945 рр. При цьому автор посилався на інший примірник документа, який міститься у фондах Державного архіву Російської Федерації у Москві. У публіцистичній статті В.Тетерука також у фрагментарному вигляді використано скорочений варіант згаданої записки, що під назвою «Акт шкоди і збитків, які спричинили німецько-фашистські загарбники» зберігається в Київському обласному державному архіві громадських об'єднань та організацій. Але чимало важливих фактів з історії Києво-Печерської лаври в роки Другої світової війни, про які йдеться у документі, залишилися невідомими широкому загалу дослідників. Слід зазначити, що запропонована доповідна записка традиційно для аналогічних радянських документів воєнного періоду досить односторонньо висвітлює події в окупованому Києві й потребує відповідних підходів до її аналізу. З іншого боку, тут подаються відомості, які концептуально виходять за рамки усталених за радянського часу оцінок, через що, можливо, документ ніколи й не був виданий повністю. Його перша повна публікація була здійснена автором цієї статті 2003 р.

Based on the broad source the versions of the Uspens'kyi Cathedral of the Kyiv-Pechers'k Laura destruction in the course of the World War II are illustrated. Author summarize discussions concerning the question about participation to this incident of soviet saboteurs or German occupants, and grounds the conception of joint responsibility of Stalin and Nazi regime to this crime against Ukrainian and world culture.

В.С.ЛОЗИЦЬКИЙ*

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАГАЛЬНУ ЧИСЕЛЬНІСТЬ ПАРТИЗАНІВ УРСР У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941–1945 рр.)

На підставі аналізу архівних документів та наукової літератури у статті з'ясується питання щодо чисельності радянських партизанів України в період 1941–1945 рр., котре ще й на сьогодні викликає великі розбіжності у працях учених-істориків.

В історіографії партизанського руху опору нацистським загарбникам у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр. ще й до цього часу залишається низка недосліджених проблем. І це незважаючи на те, що після її закінчення в Україні опубліковано більше 300 відповідних монографій, збірників документів, мемуарів та спогадів, видань масової й науково-популярної літератури, захищено сотні кандидатських і докторських дисертацій.

Після здобуття Україною незалежності питання, власне, воєнної історії часів найбільшого на планеті збройного конфлікту відійшли фактично на другий план. Проте окремі вчені продовжують виявляти жвавий науковий інтерес до широкого кола малодосліджених проблем війни – кількості її жертв, долі військовополонених, тем колабораціонізму, повсякденності окупаційного режиму, різних аспектів та епізодів партизанського руху й т.п.¹

Чимало науковців визнають важливу роль партизанів у розгромі й вигнанні гітлерівців з української землі, піддають критиці діяльність вищих партійних та державних органів влади СРСР щодо підготовки і розгортання партизанської боротьби в республіці. Водночас дослідники вважають, що вона на теренах УРСР не мала «всенародного характеру», як це стверджувала радянська історіографія, висловлюють сумніви стосовно чисельності партизанів у кількості понад 500 тис. осіб². При цьому не наводяться достовірні спростування чи науково обґрунтовані докази з цих питань.

Зважаючи на викладене й керуючись принципами історизму, об'єктивності, неупередженого підходу до вивчення максимально повного комплексу архівних джерел з урахуванням обставин їх створення, автор цієї статті спробує на підставі порівняльно-статистичного методу реконструювати процес обрахунків кількості учасників партизанської боротьби у тилу вермахту на окупованій території України.

Чисельність партизанів в узагальнюючих наукових працях подається по-різному. У шостому, заключному томі «Истории Великой Отечественной

* Лозицький Володимир Сергійович – кандидат історичних наук, директор Центрального державного архіву громадських об'єднань України.
E-mail: archiv@cdago.org.ua

¹ Див.: Постанова НАН України від 5 травня 2010 р. №140 «Сучасні дослідження історії Великої Вітчизняної війни: проблеми теорії, методології, методики» [Електронний ресурс]: <http://www.history.org.ua/index.php?urlcrnt=NewsAll/select.php&id=3983>

² Кучер В. Радянські партизани // Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. – К., 2007. – С.800–813; Сергійчук В. Скільки було радянських партизанів // Український журнал. – 2009. – №5. – С.28–29 та ін.

войны Советского Союза 1941–1945» їх кількість в УРСР обраховано у 220 тис. осіб³. У 1969 р. вийшов третій том колективної монографії «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945», де чисельність їх різко зросла – до «не менше півмільйона озброєних партизанів»⁴.

Проте колишній начальник Центрального штабу партизанського руху (ЦШПР) П.Пономаренко на початку 1975 р. вказав на 240 тис.⁵, а згодом – на 251,7 тис. (разом із Кримською областю) партизанів, що діяли на території УРСР⁶. На підставі списків особового складу, котрі зберігаються у республіканських та обласних архівах, їх уточнення після війни він вважав можливим встановити загальну кількість радянських партизанів майже в 1 млн. По республіках колишнього СРСР вона виглядала так: Російська РФСР – понад 250 тис., Українська РСР – 240 тис., Білоруська РСР – 374 тис., Латвійська РСР – 12 тис., Литовська РСР – 10 тис., Естонська РСР – 7 тис., Молдавська РСР – 2 тис., Карело-Фінська РСР – 5,5 тис. осіб⁷.

У 1975 р. вийшов третій том російськомовної версії колективної монографії «Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.», де зазначалося, що в республіці «в тилу німецько-фашистських окупантів діяла величезна партизанська армія – більше 60 партизанських з'єднань, близько 2 тис. партизанських загонів і груп, в яких боролися півмільйона партизанів»⁸. Саме ця цифра на довгі роки ввійшла до наукового обігу.

23 травня 1995 р. на шпальтах «Голосу України» з'явилася невелика публікація історика В.Сергійчука під промовистою назвою «Вирушали в похід партизани. Скільки?», де з посиланням на секретні документи Центрального комітету Компартії України зазначалося, що за станом на 13 лютого 1948 р., коли було розглянуто й затверджено звіти партизанських загонів, числилося 136 668 їх учасників. Це дозволило йому зробити висновок, що кількість партизанів та підпільників в УРСР була меншою, «аніж про себе вони проголосили». Тут необхідно пояснити, що наведені В.Сергійчуком дані Українського штабу партизанського руху (УШПР) подавалися як попередні ще 25 вересня 1944 р.⁹, тобто задовго до закінчення війни й, зрозуміло, не могли бути остаточними. Однак про динаміку обчислень кількості партизанів у повоєнний час йтиметься нижче.

Необхідно підкреслити, що у процесі підготовки у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) першого науково-довідкового видання «Україна партизанська 1941–1945. Партизанські

³ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945. – Т.6. – Москва, 1965. – С.255.

⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945: У 3 т. – Т.3. – К., 1969 – С.392.

⁵ Пономаренко П.К. Непокорённые (Всенародная борьба в тылу фашистских захватчиков в Великую Отечественную войну). – Москва, 1975. – С.46.

⁶ Пономаренко П.К. Война народная, священная война //Агитатор. – №8. – 1975. – С.13.

⁷ Пономаренко П.К. Непокорённые... – С.46.

⁸ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945: В 3 т. – Т.3. – К., 1975. – С.415.

⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.62. – Оп.1. – Спр.138. – Арк.24.

формування та органи керівництва ними», яке вийшло в 2001 р., робота з архівними документами показала, що не всі питання партизанської боротьби у тилу вермахту до кінця досліджені й осмислені. Це, зокрема, стосується чисельності учасників партизанського руху й результатів бойової та диверсійної діяльності відповідних формувань. У розгорнутій вступній статті до цього видання упорядники наголосили, що введені в обіг дані про кількість партизанів (понад 501 тис. осіб) вимагають додаткового вивчення, обережного підходу до їх тлумачення, оскільки в архівних документах виявлено значні розходження у статистиці¹⁰.

З огляду на зазначене не випадково, очевидно, у четвертому томі видання «Політична історія України ХХ століття. Україна у Другій світовій війні (1939–1945)», який побачив світ 2003 р., у розділі «Рух опору в окупованій Україні», автором якого є відомий історик В.Кучер, знову повернулися до цифри у 220 тис. партизанів¹¹.

Проте вже через рік у статті голови Комісії у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. при Верховній Раді України В.Конькова «Подвиг безсмертний і навіки», опублікованій у газеті «Голос України» за 22 вересня 2004 р., ішлося про 517 тис. партизанів, тобто ще на 16 тис. більше¹². Але ця цифра, на нашу думку, не зовсім коректна, оскільки з неї лише частина осіб, які з різних причин не були внесені у свій час до списків особового складу партизанських формувань, визнані комісією учасниками збройної боротьби у тилу ворога на підставі письмових підтверджень свідків; решта їх отримувала відповідні посвідчення завдяки персональним обліковим даним, що зберігаються у державних архівах.

У 2005 р. вийшла монографія А.Кентія й В.Лозицького «Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944)», де на основі залучення широкої документальної бази, невідомих раніше архівних джерел науковці відтворили складний та драматичний перебіг збройної боротьби в тилу ворога в республіці, успіхи й невдачі українських радянських партизанів у 1941–1944 рр. У вступній статті, аналізуючи історіографію проблеми, автори констатували, що в дослідників викликають сумніви наявні статистичні дані про чисельність партизанів УРСР. Вони солідаризувалися з тими істориками, які пояснювали це прагненням партійно-радянського керівництва України перевищити аналогічний показник по Білорусії (понад 374 тис.) та цим довести «всенародний» характер збройної боротьби в тилу вермахту. У монографії простежено динаміку встановлення кількості партизанів у республіці з 1944 по 1975 рр., коли Комісія у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. при Президії Верховної Ради УРСР й Інститут історії партії (ШІ) при ЦК КПУ за підсумками роботи із додаткового виявлення «учасників всенародної боротьби на окупованій території України» нарахували у

¹⁰ Україна партизанська 1941–1945. Партизанські формування та органи керівництва ними. – К., 2001. – С.25.

¹¹ Політична історія України ХХ століття. Україна у Другій світовій війні (1939–1945). – Т.4. – К., 2003. – С.411.

¹² Коньков В. Подвиг безсмертний і навіки // Голос України. – 2004. – 22 вересня.

складі їх формувань 501 тис. 750 бійців і осіб командно-політичного складу. Ця цифра хоча й викликала небезпідставні сумніви, проте автори обмежилися лише констатацією, що інших розрахунків чисельності партизанів у республіці на той час не існувало. З огляду на статистичні дані, які зберігаються у ЦДАГО України, у монографії зазначалося, що загальна кількість партизанів у 1941–1944 рр. може бути визначена між 180 та 500 тис. осіб¹³. Зрозуміло, що такий надто широкий діапазон не давав можливості навіть приблизно встановити реальну чисельність учасників збройної боротьби в тилу ворога, а розрив між даними УШПР і додатково виявленими у 1970-х рр. понад 300 тис. осіб виглядав надзвичайно перебільшеним.

У 2010 р. ЦДАГО України підготував й опублікував у Москві нову книгу – збірник документів «Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944», де вперше подано повні версії щоденників Героїв Радянського Союзу С.Ковпака, С.Руднева, М.Попудренка, М.Наумова, М.Шукаєва та Г.Балицького. Це унікальне видання має повноцінний науково-довідковий апарат і передмову, в якій, зокрема, висловлюються великі сумніви щодо втрат живої сили противника від бойової діяльності партизанів – 468 тис. 682 гітлерівців, їх союзників та пособників. Але найбільш слабким та уразливим місцем у статистиці, наголошується у збірнику, є відомості про чисельність учасників партизанського руху в республіці. Ця цифра зі 175 тис. у 1945 р.¹⁴ виросла протягом тридцяти років (на 1975 р.) до 501 тис. осіб¹⁵. У зв'язку з цим упорядники «Щоденників...» висловили припущення, що реальною все ж є кількість 200–220 тис. партизанів, котра ввійшла у шеститомну «Историю Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.». При цьому допускалася можливість неповноти зазначеної цифри, оскільки до списків партизанів могла не ввійти певна кількість безіменних патріотів, які боролися з ворогом у складі дрібних озброєних груп¹⁶.

Проте таке трактування було негативно сприйняте Комісією у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. при Верховній Раді України. Уже 22 грудня 2010 р. за участю автора цієї статті відбулося її засідання, де розглядалася доповідна записка групи членів комісії «Про загальну чисельність підпільно-партизанського руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни та про наслідки завданих збитків окупантам». За підсумками обговорення комісія одноставно ухвалила розгорнуте рішення, яке у цілому зводилося до того, «що затверджена в архівних документах ЦДАГО України загальна чисельність учасників підпільно-партизанського руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. 501 750 осіб та учасників інших форм боротьби 1 431 700 осіб, а також загальна чисельність підпільників у складі підпільних комітетів, організацій

¹³ Кентій А., Лозицький В. Війна без пощади і милосердя. Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні. 1941–1944. – К., 2005. – С.13.

¹⁴ ЦДАГО України. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.619. – Арк.1.

¹⁵ Там само. – Ф.1. – Оп.10. – Спр.1508. – Арк.152.

¹⁶ Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений 1941–1944. – Москва, 2010. – С.11.

і груп 103 462 особи є вірними, обґрунтованими, вони повністю підтверджуються опрацьованими архівними документами»¹⁷.

Окрім того, на думку комісії, «безпідставними є сумніви деяких учених-істориків та відповідальних працівників ЦДАГО України щодо завданих учасниками підпільно-партизанського руху збитків німецько-фашистським окупантам, їх сателітам та пособникам. У період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. партизанськими з'єднаннями, загонами і групами, підпільними організаціями, а також підпільно-партизанськими формуваннями органів КДБ, МВС, партизанськими підрозділами військових штабів та військової розвідки, що діяли у тилу ворога, було знищено або поранено 468 682 німецьких солдатів і офіцерів та країн-сателітів і їх пособників»¹⁸.

Отже, позиція Комісії у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. при Верховній Раді України є цілком зрозумілою та однозначною. До неї, звичайно, можна ставитися по-різному, але було б антиісторично ігнорувати справедливі закиди деяким ученим-історикам, у тому числі й працівникам ЦДАГО України, котрі, на думку членів комісії, продовжували висловлювати сумніви щодо «затвердженої в архівних документах» кількості учасників збройної боротьби у тилу ворога в УРСР у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. і завданих партизанами збитків гітлерівським окупантам, та «при цьому не наводилося ніяких достовірних спростувань чи доказів із зазначених питань»¹⁹. І це правда. Назріла необхідність у 70-ту річницю початку Великої Вітчизняної війни й розгортання партизанської боротьби у тилу вермахту в Україні провести на базі існуючих архівних документів спеціальне дослідження, яке дало б змогу докладніше розкрити та з'ясувати обставини й критерії, за котрими здійснювалося визначення чисельності особового складу партизанських формувань у республіці.

Основний масив документальних джерел з історії партизанського руху опору в тилу ворога під час Великої Вітчизняної війни, як відомо, зберігається у ЦДАГО України. Це комплекс документів (УШПР, партизанських з'єднань і загонів), що налічує майже 8,5 тис. справ. За основу при вивченні поставленої проблеми було взято статистичні дані, які містяться у звітах партизанських формувань і документах відділу кадрів УШПР. Величезне наукове значення становить введення в обіг директивних документів ЦК КПУ за 1945–1975 рр. про облік й уточнення кількості партизанів та інформаційних матеріалів, які надходили від обкомів партії з цього питання.

Особливо важливе значення для з'ясування «механізму» повоєнного виявлення й уточнення статистичних даних про чисельність партизанів, які діяли на території республіки, мають документи і матеріали з фонду Інституту історії партії при ЦК Компартії України, котрий з 1950-х рр. розгорнув досить активну діяльність із перегляду загальної кількості

¹⁷ Виписка з протоколу №467 засідання Комісії у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. при Верховній Раді України від 22 грудня 2010 р. // Поточний архів ЦДАГО України. – Арк.2.

¹⁸ Там само. – Арк.4.

¹⁹ Там само. – Арк.3.

українських радянських партизанів, прагнучи перевищити аналогічний показник по Білорусії та довести, що цей рух в УРСР мав «всенародний» характер. Така позиція ІІП досить чітко простежується в листуванні з ЦК КПУ, Інститутом марксизму-ленінізму (ІМЛ) при ЦК КПРС, у рецензіях на наукові праці й мемуарну літературу з партизанської тематики тощо. Фонди ЦДАГО України дозволяють об'єктивно й неупереджено дослідити всі перипетії, пов'язані з повоєнним обліком та уточненням кількісного складу учасників партизанського руху в УРСР.

Після повного звільнення території республіки від гітлерівських окупантів, виходу у радянський тил переважної більшості партизанських загонів і з'єднань ЦК КП(б)У 23 грудня 1944 р. ухвалив рішення про розформування із 1 січня 1945 р. УШПР. Для складання звітів про партизанський рух, проведення обліку його учасників при ЦК КП(б)У було створено спеціальну групу зі співробітників апарату штабу. Її керівником затверджено заступника начальника УШПР генерал-майора В.Андреева. За короткий час група провела велику роботу із заведення облікових карток на партизанів, уточнення загиблих та зниклих безвісти й направлення повідомлення їх сім'ям, проведення з ними розрахунків і видачі їм посвідчень²⁰.

Згідно з довідкою старшого помічника начальника відділу кадрів Українського штабу партизанського руху майора Смирнова, станом на 1 серпня 1945 р. було обліковано 174 тис. 944 колишніх партизанів: по формуваннях 4-го управління НКВС УРСР і партійних органів 1941–1942 рр. – 33 тис. 049 і УШПР з 1942 р. – 141 тис. 895 осіб²¹. Зрозуміло, що на той час неможливо було в повному обсязі визначити чисельність партизанських формувань у республіці та їх особовий склад. З одного боку, багато колишніх партизанів були мобілізовані до лав Червоної армії, направлені на партійно-радянську та господарську роботу або просто подалися до своїх сімей, а з іншого боку – траплялися випадки, коли напередодні звільнення області чи району від окупантів терміново створювалися невеликі партизанські загони і групи, які з приходом радянської влади намагалися таким чином довести їй свою лояльність. Вони подавали списки особового складу й звіти про бойову діяльність до УШПР. Але при повторній перевірці на місцях обкоми КП(б)У на 1 серпня 1945 р., згідно із зазначеною вище довідкою, 7 таких формувань не визнали. Станом на 1 січня 1946 р. відповідними рішеннями зі списків партизанів було вилучено 2402 особи²².

На той же період на обліку в ЦК КП(б)У перебувало 65 партизанських з'єднань, 14 бригад, 447 загонів та 228 груп; усього – 754 формування, загальна кількість особового складу яких становила 142 тис. 351 особу. Крім того, на обліку 4-го управління НКВС УРСР і партійних органів чисельність цих з'єднань у 1941–1942 рр. залишалася стабільною, становлячи 33 тис. 049 осіб. Таким чином, на 1 січня 1946 р. загальна кількість колишніх партизанів в УРСР дорівнювала 175 тис. 400 особам, у тому числі 13 тис. 056

²⁰ ЦДАГО України. – Справа фонду №62. – Т.3. – Арк.170.

²¹ Там само. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.619. – Арк.1.

²² Там само. – Оп.7. – Спр.25. – Арк.62.

тих, які загинули й зникли безвісти²³. Запам'ятаємо ці цифри, оскільки вони – базові для подальшого визначення чисельності учасників партизанської боротьби в Україні.

Протягом 1945–1946 рр. документи УШПР, його представництв при військових радах 1-го, 2-го, 3-го й 4-го Українських фронтів було передано до управління пропаганди та агітації ЦК КП(б)У, а згодом надійшли в Комісію з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. при Академії наук УРСР, де під керівництвом відомого історика І.Слинька продовжувалася робота з виявлення й обліку учасників партизанського руху і видачі їм відповідних довідок. У 1949 р. під час роботи XVI з'їзду КП(б)У М.Хрущов у звітній доповіді, спираючись на дані зазначеної комісії, оприлюднив цифру – 220 тис. партизанів²⁴, що у принципі об'єктивно відбивало реальний стан розмаху збройної боротьби проти ворога в Україні. У М.Хрущова, який із самого початку був причетний до розгортання руху опору на окупованій території, добре знав стан справи щодо створення партизанських загонів, їх бойової діяльності, не викликали сумніву дані про загальну чисельність їх учасників, надані комісією при Академії наук УРСР.

Проте вже в 1950 р. відповідно до постанови ЦК КП(б)У комісія припинила свою діяльність, а документи УШПР, з'єднань, загонів та оперативних груп партизанів було передано в архів Інституту історії партії при ЦК КП(б)У (нині – ЦДАГО України)²⁵. Окрім того, у 1964 р. до нього із Центрального партійного архіву ІМЛ при ЦК КПРС було надіслано 112 справ УШПР про діяльність українських партизанських бригад і загонів у Чехословаччині, а також 1344 облікових картки партизанів²⁶. Таким чином, в архіві ІПІ було зосереджено найповніший комплекс матеріалів, що стосувалися партизанських формувань у роки війни в республіці та їх особового складу. Із того часу зберігання архівних документів і дослідження проблем історії Великої Вітчизняної війни, особливо партизанського руху, стало прерогативою Інституту історії партії при ЦК КПУ.

У березні 1954 р. Комісія у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. при Президії Верховної Ради УРСР звернулася з проханням до ІПІ передати їй у тимчасове користування частину матеріалів із фондів УШПР щодо партизанських загонів і з'єднань республіки для продовження роботи з подальшого уточнення обліку учасників опору та видачі їм посвідчень. Партархів інституту задовольнив прохання комісії й передав їй у користування 1087 справ, котрі перебували там до 1971 р.²⁷

Тим часом ІМЛ при ЦК КПРС наприкінці 1950-х рр. започаткував масштабну роботу з підготовки шеститомного видання «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945». Причому авторський колектив, залучаючи величезний масив архівних документів, намагався комплексно розглядати політичні, військові та економічні проблеми війни,

²³ ЦДАГО України. – Оп.7. – Спр.25. – Арк.61.

²⁴ Там само. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.817. – Арк.9.

²⁵ Там само. – Оп.9. – Спр.786. – Арк.30–31.

²⁶ Там само. – Справа фонду №62. – Т.3. – Арк.171.

²⁷ Там само. – Арк.172.

висвітлити їх доступною для масового читача мовою. З огляду на це попередньо готувався макет кожного тому, який направлявся для зовнішнього рецензування. У грудні 1960 р. до Інституту історії партії надійшов макет третього тому зазначеної праці з проханням розглянути його і звернути особливу увагу на питання керівництва «всенародною боротьбою» проти гітлерівських окупантів на території України з боку ЦК КПУ²⁸.

У цілому високо оцінюючи зміст тому, українські радянські науковці висловили жаль із приводу нібито применшених даних про партизанські загони та їх особовий склад у республіці. «По найскромнішим підрахункам, – на думку рецензентів, – протягом усього періоду окупації на Україні проти окупантів воювало більше мільйона партизанів»²⁹ (підкреслено авт. – В.Л.). Окрім того, вони зауважили, що дуже вип'ячено висвітлення партизанського руху і підпілля в Білорусії порівняно з областями РРФСР та УРСР. Коли такий стан партизанського руху у СРСР відповідає дійсності, то, як справедливо вважали рецензенти, авторам необхідно пояснити читачеві цей феномен.

Подібну думку українських радянських учених було викладено ще в грудні 1958 р. у листі директора ІІІ І.Назаренка на ім'я першого секретаря ЦК КПУ М.Підгорного. Тоді готувалася до друку книга «История Коммунистической партии Советского Союза», де також вказувалося, що на окупованій території УРСР діяло 220 тис. партизанів, а в Білорусії – понад 360 тис.³⁰ У зв'язку з цим інститут просив М.Підгорного звернутися до керівника партії й держави М.Хрущова з пропозицією дати вказівку внести виправлення до зазначеної книги такого змісту: «На тимчасово окупованій території України діяло більше мільйона партизанів, які опиралися на активну допомогу трудящих України» (підкреслено в документі – В.Л.)³¹. Проте ця ініціатива не отримала бажаної реакції.

Отже, у керівних партійних колах республіки вважали, що кількість партизанів УРСР у роки війни становила не 220 тис., а більше 1 млн осіб. Проте таких статистичних даних в архівах не існувало, підтвердити цю цифру було нічим. Та й у Москві поставилися досить скептично до цього питання, запропонувавши повернутися до нього у шостому, заключному, томі «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945». Залишався єдиний вихід – документально підтвердити наявність мільйонної армії партизанів України.

Із цієї метою завідувач відділу партійних органів ЦК КПУ І.Вівдиченко у жовтні 1961 р. подав доповідну записку керівництву ЦК «Про недоліки, припущені в обліку учасників антифашистського підпілля і партизанського руху на Україні в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.», де, зокрема, слушно наголошувалося, що до ЦК Компартії України, Верховної Ради УРСР, Інституту історії партії надходять листи від колишніх партизанів,

²⁸ Там само. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.279. – Арк.1.

²⁹ Там само. – Арк.9.

³⁰ Там само. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.4698. – Арк.29.

³¹ Там само. – Арк.30.

в яких вони скаржаться на те, що їх безпідставно не було визнано свого часу учасниками боротьби проти німецько-фашистських загарбників у республіці. Вивчення цього питання, писав І.Вівдиченко, показало, що у відповідному обліку, дійсно, у перші повоєнні роки було допущено значні вади. Зокрема, «багато звітів про діяльність на Україні під час Великої Вітчизняної війни підпільних організацій, партизанських загонів, диверсійних груп, патріотичних антифашистських груп із різних причин партійними органами не розглядались або були відхилені. Деякі обкоми партії по мірі з'ясування сумнівних питань у діяльності окремих підпільних організацій і партизанських загонів розглядають ці матеріали і приймають по них рішення. Але більшість обкомів усі ці справи здали в архіви і до них не повертаються. Лише у Дніпропетровській, Кіровоградській, Київській, Одеській, Полтавській, Сумській і Житомирській областях нараховується 111 невизнаних звітів»³².

Як приклад, у доповідній записці І.Вівдиченка наводилося рішення бюро Київського обласного комітету КП(б)У від 13 жовтня 1945 р. «Про затвердження партизанського загону “Московський”», що діяв у Бородянському районі Київської області, в котрому констатовалося, що у вересні 1943 р. командування Чернігівського партизанського з'єднання ім. М.Попудренка направило туди для організації загону групу з трьох осіб, що зросла до 109 та здійснила дві диверсії, а також окремі дрібні операції. Але великих бойових акцій вона не проводила. Виходячи з цього, бюро обкому прийняло таку постанову: «Звіт партизанського загону “Московський”, який не провів жодної бойової операції, відхилити»³³.

Окрім того, на думку відділу партійних органів ЦК КПУ, до числа учасників збройної боротьби проти окупантів не було включено багатьох зв'язківців партизанських загонів і з'єднань, розвідників, провідників, господарів явочних квартир, осіб, котрі попереджали про небезпеку, лікували поранених бійців, розповсюджували листівки, а також тих, хто ремонтував зброю, постачав продукти харчування, випікав хліб тощо.

«Усе це, – зазначалося у довідці, – викликає не тільки цілком справедливий скарги, але й скривлює історичну дійсність. За офіційними даними значиться, що на Україні під час Вітчизняної війни діяло понад 220 тисяч партизанів та 34 406 учасників більшовицького підпілля. Ці дані далеко не повні і не відбивають справжнього розмаху організованої боротьби патріотів республіки проти фашистських загарбників.

Враховуючи все це, вважали б за необхідне:

1. Зобов'язати обкоми КП України до травня 1962 р. уважно перевірити і розглянути матеріали про діяльність бувших підпільних партійних і комсомольських організацій, партизанських загонів, диверсійних груп, патріотичних антифашистських груп, які обкомами партії не розглядались або були з недостатньо обґрунтованих причин відхилені. Розглянути також персональний склад їх учасників.

³² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.3373. – Арк.194.

³³ Там само. – Арк.195.

Складені списки повинні бути розглянуті на бюро райкомів, міськкомів партії і затверджені обкомами КП України. Після затвердження один примірник направити Комісії при Президії Верховної Ради УРСР в справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни та Інституту історії партії ЦК КПУ.

2. Зобов'язати Комісію при Президії Верховної Ради УРСР у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни та Інститут історії партії ЦК КПУ після одержання від областей списків учасників боротьби проти німецько-фашистських загарбників доповісти ЦК КПУ уточнені дані про кількість учасників антифашистської боротьби і партизанського руху на Україні в роки Вітчизняної війни»³⁴. Саме із доповідної записки відділу партійних органів ЦК Компартії України у республіці фактично розпочалася інтенсивна робота з уточнення чисельності партизанів, котра тривала більше 10 років.

За постановою ЦК Компартії України від 28 листопада 1961 р. зазначений документ було надіслано всім обкомам КПУ для вжиття необхідних заходів. За наслідками проведеної роботи вони мали доповісти у Центральний комітет у травні 1962 р.³⁵ На виконання постанови ЦК КП України партійні органи в областях та районах створили комісії, залучили до цієї роботи комуністів, комсомольців, депутатів місцевих рад, агітаторів, учителів, голів сільських рад, колишніх учасників партизанського руху й підпілля. У кожному селі та місті ними проводилася тотальна робота зі встановлення учасників збройної боротьби з ворогом. Заново вивчалися також матеріали партизанських загонів, диверсійних груп, підпільних партійних і комсомольських організацій, патріотичних груп та окремих громадян, діяльність яких раніше була невизнаною або їх звіти не розглядалися.

Унаслідок проведеної грандіозної роботи в ряді областей республіки було виявлено багато нових учасників підпілля та партизанського руху. Проте вони не могли суттєво вплинути на вже існуючі показники кількості партизанів. 25 травня 1962 р. ЦК КПУ ухвалив ще одну постанову, у котрій погодився з пропозицією відділу партійних органів ЦК КПУ подовжити роботу з виявлення й обліку учасників збройної боротьби з ворогом до 1 вересня 1962 р.³⁶

У результаті додатково було встановлено діяльність 64 партизанських загонів і груп із кількістю учасників 15 тис. 709 осіб³⁷. Проте це не задовольнило керівництво ЦК КПУ. Відділ партійних органів ЦК разом з ІПП у серпні 1963 р. провели контрольну перевірку у Вінницькій, Дніпропетровській, Київській та Полтавській областях, яка показала, «що робота по додатковому виявленню й обліку учасників руху опору до цього часу не завершена і ведеться вкрай незадовільно». У черговій доповідній записці відділу партійних органів Центральному комітетові навіть не приховувалося роздратування місцевими парторганізаціями, котрі «не усвідомили до кінця важливості заходів ЦК КПУ по відновленню історичної правди про героїчну боротьбу українського народу проти німецько-фашистських окупантів, формально поставилися до виконання постанови Президії ЦК КПУ»³⁸.

³⁴ Там само. – Арк.196–197.

³⁵ Там само. – Арк.193.

³⁶ Там само. – Оп.8. – Спр.3007. – Арк.141.

³⁷ Там само. – Спр.3111. – Арк.191.

³⁸ Там само. – Арк.192.

У постанові Центрального комітету Компартії України від 2 вересня 1963 р. обкоми зобов'язувалися вже до 1 квітня 1964 р. завершити роботу з виконання постанови ЦК від 28 листопада 1961 р. й надіслати до нього остаточні результати з виявлення та обліку учасників підпілля і партизанського руху в УРСР у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.³⁹

Таким чином, ЦК КП України протягом більше двох років тримав під жорстким контролем роботу місцевих партійних органів із додаткового виявлення всіх партизанів у республіці й ухвалив із цього питання три спеціальні постанови. Дані, що надходили від обкомів партії, обраховувалися та узагальнювалися в Комісії у справах колишніх партизанів при Президії Верховної Ради УРСР. На листопад 1964 р. вона підбила підсумки загальної чисельності учасників збройної боротьби в Україні. З урахуванням даних УШПР і додаткового обліку, проведеного обкомами партії відповідно до постанови ЦК КПУ від 28 листопада 1961 р., кількість активних учасників партизанського руху у складі з'єднань та загонів дорівнювала 227 тис. 817 особам (разом із Кримською областю)⁴⁰.

Отже, на 1 січня 1949 р. було обліковано близько 200 тис. осіб, а в доповіді М.Хрущова XVI з'їзду КП(б)У подавалася узагальнююча кількість у 220 тис. учасників антифашистської боротьби в Україні. Про це свідчила й довідка Комісії у справах колишніх партизанів при Президії Верховної Ради УРСР від 22 жовтня 1960 р., яка була підготовлена на прохання Інституту історії партії, де зазначалося 211 тис. 896 осіб, у тому числі 12 тис. 484 партизана Кримської області⁴¹. З урахуванням вищенаведеного стає зрозумілим, що комісія на листопад 1964 р. встановила точну цифру – 227 тис. 817 учасників партизанського руху в республіці. Але якщо із цієї загальної чисельності вилучити 12 тис. 575 партизанів Кримської області, котра до 1954 р. перебувала у складі Російської Федерації, то кількість партизанів в Україні, за даними комісії, після додаткового їх виявлення становитиме 215 тис. 242 особи. А куди ж тоді поділася майже мільйонна армія партизанів УРСР, про що зазначалося у доповідній записці ІІІ від 31 грудня 1958 р.? Питання, звісно, риторичне...

Тим часом Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПКР завершував роботу з підготовки багатотомної «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945». У грудні 1964 р. він знову звернувся до ІІІ при ЦК КПУ із проханням подати остаточні дані про чисельність учасників партизанської боротьби в республіці, щоби вмістити їх у шостому заключному томі⁴². Керівництво ЦК Компартії України і його інститут були поставлені в досить скрутне становище, оскільки раніше задекларовані цифри документально не підтверджувалися. Треба було терміново шукати вихід.

14 січня 1965 р. ІІІ за підписом його директора І.Назаренка направив до ЦК КПУ доповідну записку «Про кількісний склад учасників антифашистської боротьби на окупованій території України у роки Великої Вітчизняної війни», в якій намагався обґрунтувати, що додаткове виявлення

³⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.8. – Спр.3111. – Арк.188.

⁴⁰ Там само. – Ф.57. – Оп.4. – Спр.193. – Арк.5.

⁴¹ Там само. – Оп.3. – Спр.1045. – Арк.15, 18.

⁴² Там само. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.369. – Арк.6.

у 1961–1964 рр. не відтворило розмаху партизанського руху опору в тилу ворога, оскільки, на думку автора, через двадцять з лишком років після воєнних подій дуже важко у повному обсязі їх врахувати. До того ж нібито в багатьох випадках це виявлення велося поверхово, формально. Але все ж таки вдалося додатково врахувати партизанів, що діяли у складі загонів та з'єднань – 20 тис. 304 особи, а всього чисельний склад партизанів у республіці становив понад 240 тис. осіб⁴³.

Як бачимо, розбіжність між даними Комісії в справах колишніх партизанів при Президії Верховної Ради УРСР й Інституту історії партії становить 12 тис. 183 особи. Нині важко встановити причину такої різниці, та це і не є дуже важливим, оскільки кількість партизанів у 240 тис. осіб могла бути більш-менш реальною й не викликала б великих сумнівів в українських дослідників цієї проблематики та авторського колективу багатотомної «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945».

Проте для ІІІ при ЦК Компартії України стало справою честі довести масовість партизанського руху якщо не в 1 млн, то хоча б у 0,5 млн учасників, котрі діяли на терені республіки. Аргументуючи свою позицію, І.Назаренко наполягав, що дані додаткового виявлення далеко не повні. Вони, зокрема, не включали у себе загони, направлені у тил ворога в перші дні війни, доля яких залишилася нез'ясованою; громадян, що брали активну участь у діяльності розвідувальних груп, засилялися в тил вермахту органами держбезпеки і командуванням Червоної армії; населення партизанських районів, котре активно допомагало бійцям загонів; мешканців цілих сіл, винищених окупантами за підтримку партизанів.

Коли врахувати все це, наголошував автор доповідної записки, «то можна без перебільшення сказати, що у складі партизанських формувань на Україні боролосся з ворогом не менше півмільйона озброєних партизанів» (підкреслено в документі – В.Л.)⁴⁴. Тобто, як це було не прикро для керівництва інституту, але воно змушене було зменшити чисельність партизанів в УРСР наполовину.

У зв'язку з цим І.Назаренко просив Центральний комітет розглянути пропозиції про кількісний склад учасників антифашистської боротьби в УРСР у період Великої Вітчизняної війни і дозволити ввести ці дані в наукові праці, зокрема у заключний том «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945», котрий видавав ІМЛ при ЦК КПРС до 20-річчя перемоги у війні.

Незважаючи на те, що ЦК Компартії України повністю підтримав пропозицію ІІІ, дозволив ввести зазначені дані (не менше 0,5 млн партизанів) до наукового обігу, Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС відхилив їх як необґрунтовані та документально непідтверджені; у шостому томі «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945» загальна чисельність партизанів республіки обраховується в понад 220 тис. осіб⁴⁵.

⁴³ Там само. – Арк.8, 10.

⁴⁴ Там само. – Арк.12.

⁴⁵ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945. – Т.6. – Москва, 1965. – С.255.

Отже, на початок 1970-х рр. між московськими й київськими істориками партії так і не було досягнуто єдиної думки щодо кількості партизанів в радянській Україні. Зважаючи на ситуацію, що склалася, голова Комісії у справах колишніх партизанів при Президії Верховної Ради УРСР, двічі Герой Радянського Союзу О.Федоров вирішив оприлюднити компромісну цифру чисельності партизанів у республіці. 21 серпня 1973 р. він направив доповідну записку на ім'я секретаря ЦК КПУ В.Маланчука, де наголосив, що завдяки уточненню на місцях відповідно до постанови Центрального комітету від 1962 р. (очевидно, мався на увазі 1961 р. – *В.Л.*), а також на підставі аналізу звітних документів з'єднань, бригад і загонів, даних УШПР, обкомів партії, військових розвідувальних органів КДБ встановлено, що в період тимчасової окупації на території України у складі антифашистських формувань усіх ланок та в їх бойовій діяльності взяло участь 357 тис. 750 партизанів і 60 тис. 762 підпільники⁴⁶.

Ідея О.Федорова про збільшення кількості партизанів в УРСР до зазначеної цифри, правда, без жодних обґрунтувань – цілком зрозуміла. Вона давала можливість впритул наблизитися до загальної чисельності партизанів Білорусії (360 тис. осіб) та остаточно поставити крапку у цій безглуздій гонитві, що, врешті-решт, принижувало українських партизанів, їх величезний і незаперечний внесок у перемогу над окупантами.

Очевидно, О.Федоров, колишній командир великого Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання, член нелегального ЦК КП(б)У добре розумів, що кількість учасників антифашистської боротьби в понад 0,5 млн осіб не відповідає дійсності. А тому він пропонував краще зосередитися на об'єктивному висвітленні бойової діяльності партизанів у роки війни, звертав увагу ЦК на те, що й досі на місцях належно не оформили діяльність окремих їх груп та підпільних організацій, на неуважне ставлення органів радянської влади до клопотань колишніх партизанів про поліпшення їх важких житлових умов, пенсійного забезпечення, лікування тощо⁴⁷.

Проте в ЦК КПУ доповідну записку О.Федорова розцінили як привід для продовження роботи з виявлення й обліку учасників народної боротьби. Із цією метою у відділах організаційно-партійної роботи, науки і навчальних закладів, пропаганди й агітації та культури ЦК своєю чергою було підготовлено доповідну записку керівництву ЦК КПУ, де, зокрема, підкреслювалося, що «наведені в додатку до доповідної записки т. Федорова О.Ф. дані про чисельність партизанів (357 тис. 750 осіб – *В.Л.*), підпільників і учасників інших форм боротьби проти німецько-фашистських загарбників (у цілому по республіці – 2 млн 074 тис. 521) заслуговують на увагу, однак, на думку відділів, вони вимагають більш ретельної перевірки і обґрунтування. Цю роботу слід було б доручити провести Інституту історії партії ЦК Компартії України та Комісії у справах колишніх партизанів разом з обкомами партії»⁴⁸.

⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.10. – Спр.1623. – Арк.56.

⁴⁷ Там само. – Арк.58–59.

⁴⁸ Там само. – Арк.48.

За постановою ЦК КПУ «Про деякі питання підпільно-партизанського руху на Україні в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» від 27 листопада 1973 р., записка відділів була направлена відповідним органам для виконання й ужиття необхідних заходів і зобов'язувала їх про наслідки проведеної роботи інформувати ЦК у січні 1975 р.⁴⁹ Місцеві партійні та радянські органи, ІІІ знову почали роботу з перерахунку всіх учасників антифашистської боротьби. Особливо активну діяльність розгорнула створена у червні 1974 р. у зазначеному інституті проблемна група з розробки питань історії Великої Вітчизняної війни на чолі з В.Нем'ятим⁵⁰. Уже в березні 1975 р. ІІІ і Комісія у справах колишніх партизанів доповіли ЦК Компартії України про результати проведеної в республіці роботи у цій справі.

Отже, після постанови ЦК КПУ від 27 листопада 1973 р. було додатково взято на облік, звернімо увагу, 5413 партизанів, а всього в роки Великої Вітчизняної війни на території УРСР у складі партизанських формувань за підрахунками виявилось 501 тис. 750 бійців й осіб командно-політичного складу⁵¹! Тобто мета, яка ставилася раніше – визначити кількість їх у 0,5 млн, нарешті, була досягнута у 1975 р. Що це – результат тотального виявлення, персонального обліку та обґрунтованих підрахунків, чи банальна приписка і фальсифікація чисельності особового складу партизанських формувань?

Спробуємо все ж таки хоча б загалом розібратися у більш-менш реальній кількості учасників збройної боротьби в УРСР. У цьому допоможе порівняльна таблиця, складена на підставі архівних документів, що зберігаються в ЦДАГО України.

**Порівняльна таблиця чисельності
колишніх партизанів УРСР у 1946–1975 рр.**

№ п/п	Область	За обліком УШІР на 01.01.46 р.	За обліком Комісії у справах колишніх партизанів на 22.10.60 р.	За обліком Комісії у справах колишніх партизанів на 01.11.64 р.	За обліком Комісії у справах колишніх партизанів на 01.10.73 р.	За обліком обкомів партії на 01.01.75 р.	За обліком ІІІ при ЦК КПУ на 13.03.75 р.
1	2	3	4	5	6	7	8
		142 251					
1	Вінницька		10 153	10 636	11 232	8537	19 232
2	Волинська		3465	5770	8172	2305	11 172
3	Дніпропетровська		2641	4004	4656	4028	9656
4	Донецька		5953	6235	8364	—	13 364
5	Житомирська		20 911	24 607	28 292	23 168	36 292
6	Закарпатська		2686	2978	3244	5579	5244

⁴⁹ Там само. – Спр.1505. – Арк.160.

⁵⁰ Там само. – Ф.39. – Оп.1. – Спр.540. – Арк.80–81.

⁵¹ Там само. – Ф.1. – Оп.10. – Спр.1508. – Арк.152.

Продовження табл.

1	2	3	4	5	6	7	8
7	Запорізька		1986	1986	2018	797	6018
8	Івано-Франківська		0	0	43	180	1043
9	Київська та м.Київ		11 703	11 703	12 980	7014	21 980
10	Кіровоградська		6847	8152	9457	3844	16 457
11	Кримська та м.Севастополь		12 484	12 575	12 666	11 912	17 666
12	Луганська		3614	3901	5945	592	8945
13	Львівська		3483	3575	3781	2988	6781
14	Миколаївська		6235	6275	6315	—	9315
15	Одеська		6847	7038	7228	—	14 223
16	Полтавська		2387	3968	5723	257	10 723
17	Рівненська		6478	7532	8586	14 560	13 586
18	Сумська		14 560	15 693	16 976	—	20 976
19	Тернопільська		4453	4453	4453	0	5453
20	Харківська		5737	6468	8895	—	11 895
21	Херсонська		1692	1870	2048	170	4048
22	Хмельницька		13 398	13 576	13 972	10 423	20 972
23	Черкаська		3246	4135	4986	4161	8986
24	Чернівецька		0	13	177	175	1177
25	Чернігівська		13 937	16 855	19 763	20 211	26 763
	4-те управління НКВС та партійні органи 1941–1942 рр.	33 049	—	—	—	—	—
	Інші формування	—	42 000	43 817	—	—	—
	Рейдові з'єднання	—	—	—	50 490	—	58 490
	Загони органів КДБ	—	—	—	25 264	—	31 264
	Військові загони й розвідгрупи	—	—	—	35 521	—	43 520
	Невраховані партизани	—	—	—	34 853	—	44 854
	УШПР і його підрозділи	—	—	—	1650	—	1650
	Усього	175 300	211 896	227 817	357 750	—	501 750
	Усього за перерахунками автора	—	206 896	227 815	357 750	123 001	501 745

Будь-який неупереджений читач побачить фантастичне зростання кількості партизанів у 1975 р. порівняно навіть із 1973 р., а особливо з 1964 р. Звернімо увагу на 7-му графу, де наводяться дані обкомів партії про облік учасників партизанського руху протягом 1973–1974 рр. Із 25 областей направили до ЦК Компартії України свої звіти 20, решта повідомили про продовження роботи та про те, що остаточні результати будуть надіслані пізніше. Проте авторів цих рядків так і не вдалося розшукати їх звіти у документах архіву. Очевидно, вони для виведення загальної чисельності партизанів уже стали неактуальними. Але навіть ті дані, котрі надіслали обкоми партії на січень 1975 р., різко дисонують із тими, що як остаточні наведено в «підрахунках» Інституту історії партії при ЦК КПУ (див. графу 8).

Наприклад, Херсонський обком КПУ доповідав у ЦК, що «у ході ретельної перевірки», бесід із громадянами, котрі проживали на окупованій території області, додаткових груп або окремих учасників антифашистської боротьби не виявлено, а чисельність партизанів залишається без змін – 170 осіб⁵². У Черкаській області було затверджено додатково один загін у складі 26 осіб⁵³. Якщо їх долучити до даних Комісії у справах колишніх партизанів за 1964 р., загальна кількість їх на Черкащині становитиме 4161 особу. Але коли поглянути на порівняльну таблицю, то остаточні цифри по цих й інших областях просто вражають.

Тепер розглянемо дані, що стосуються чисельності «рейдових з'єднань» та «неврахованих» партизанів. На наш погляд, ці цифри вказано абсолютно неправомірно, оскільки вони вже враховані й входять до загальної відповідної кількості інших областей. Із цього приводу характерним є звіт Тернопільського обкому партії, в якому зазначалося, що в роки війни партизанські загони в області не формувалися, але через її територію рейдом пройшло 10 з'єднань з інших областей, у складі яких налічувалося більше 5 тис. партизанів⁵⁴. Проте ІІІ приписав Тернопільщині 5453 учасника збройної боротьби.

При цьому слід звернути увагу, що в обліку УШПР та довідках Комісії у справах колишніх партизанів за 1960 і 1964 рр. такі позиції, як «рейдові з'єднання» й «невраховані» партизани, узагалі відсутні. Уперше їх було введено в таблиці до відповідної записки О.Федорова за 1973 р., і це досить дивно, адже ніхто краще за нього не знав, що майже всі партизанські з'єднання, в тому числі й Чернігівсько-Волинське, котрим він командував, за наказами УШПР здійснювали тисячокілометрові рейди у тилу ворога, поповнювалися новими бійцями і, зрозуміло, входили до загальної чисельності учасників збройної боротьби в УРСР. Але за обліком Інституту історії партії 1975 р. лише їх у «рейдових з'єднаннях» та в рубриці «невраховані партизани» окремо обліковано 103 тис. 344 особи⁵⁵! Таким чином, якщо врахувати ці дані й збільшення у середньому вдвічі реальної чисельності партизанів

⁵² Там само. – Арк.69, 74.

⁵³ Там само. – Арк.103.

⁵⁴ Там само. – Спр.1508. – Арк.157.

⁵⁵ Там само. – Арк.156.

по областях, стає зрозумілим «механізм підтягування» загальної їх кількості до потрібної цифри.

Авторові цих рядків пощастило віднайти один цікавий документ, котрий безпосередньо стосується даної теми. Це – протокол відкритих партійних зборів ІІІ від 26 лютого 1987 р. з порядком денним: «Про підсумки роботи колективу інституту у 1986 р. та завдання комуністів в умовах перебування». Як водиться, в обговоренні основної доповіді взяли участь керівники наукових підрозділів, котрі зазначали, що в «період гласності й демократизації» не можна далі працювати по-старому, необхідно шукати нові підходи до висвітлення історичних процесів, що відбувалися у країні. З аналогічною думкою виступив також керівник проблемної групи з історії Великої Вітчизняної війни, доктор історичних наук В.Нем'ятий, який, зокрема, сказав: «У свій час після додаткових перевірок назвали цифру 500 тис. учасників підпільного і партизанського руху, 1900 загонів. А коли стали ці дані збирати по документах, то дуже важко визначити і за названі цифри доведеться розплачуватися» (підкреслено авт. – В.Л.)⁵⁶.

Судячи з цієї фрази, ученому протягом 10-ти років не давала спокою думка про свою особисту причетність до фальсифікації чисельності учасників партизанського руху в Україні. При цьому його позиція викликає певну повагу, оскільки йому вистачило мужності прилюдно визнати недостовірність даних про «півмільйонну армію» українських партизанів.

Отже, з урахуванням вивчення й аналізу архівних матеріалів та на підставі обрахунків, які здійснила Комісія у справах колишніх партизанів у 1964 р. в кількості 227 тис. 817 осіб, на переконання автора, загальна чисельність партизанів, котрі діяли на території УРСР, включаючи військові загони і загони КДБ, додатково облікованих 5413 осіб у 1975 р., становить 233 тис. 230 чол. разом із партизанами Кримського півострова. Цікава деталь: коли не враховувати останніх, то виходить цифра 220 тис. 655 осіб, тобто та, яку оприлюднив М.Хрущов у 1949 р. на XVI з'їзді КП(б)У, – понад 220 тис. партизанів у республіці.

Зрозуміло, що вказана цифра максимально наближена до реальної, оскільки точну кількість можна буде встановити лише після створення електронної бази даних на кожного учасника партизанського руху за матеріалами ЦДАГО України, обласних архівів та Комісії у справах колишніх партизанів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. при Верховній Раді України. У зв'язку з цим правомірно виникає питання щодо мільйонів мешканців республіки котрі, ризикуючи своїм життям, підтримували партизанів і надавали їм допомогу – збирали й ремонтували зброю, постачали одяг, взуття, медикаменти, продукти харчування, були господарями явочних квартир, передавали розвіддані, ставали провідниками й т.п. Чи вони були партизанами? На ці питання чітку відповідь дає міжнародне право, зокрема Женевська конвенція 1949 р., згідно з якою за партизанами визнається їх статус лише у тому разі, якщо їх очолює особа, відповідальна за

⁵⁶ ЦДАГО України. – Ф.319. – Оп.7. – Спр.55. – Арк.4.

своїх підлеглих, вони мають знаки розрізнення, відкрито носять зброю. Це – організований рух опору, що діє на власній території чи поза її межами, навіть коли вона окупована⁵⁷. Тобто, партизанський рух в УРСР повністю відповідав положенням відповідної Женевської конвенції.

Що ж стосується мільйонів українських патріотів, котрі підтримували партизанів, здійснювали саботаж політичних й економічних заходів окупаційних властей, то ще після закінчення війни їх справедливо відносили до категорії «учасників інших форм боротьби». Отже, зараховувати їх до партизанів, які зі зброєю в руках боролися з ворогом, – неправомірно.

Сподіваємося, що з урахуванням усього сказаного ситуація з чисельністю учасників збройної боротьби прояснилася. При цьому дуже важливо мати на увазі, що створити півмільйонну партизанську армію в Україні у 1941–1944 рр. практично було досить складно. По-перше, УРСР, на відміну від Білорусії, повністю була окупована лише в липні 1942 р., а тому майже все військовозобов'язане чоловіче населення встигли мобілізувати до Червоної армії або евакуювати з підприємствами у східні райони СРСР. По-друге, у самому УШПР вважали, що зростання кількості партизанів у північних та північно-західних районах республіки гальмувалося «відсутністю озброєння і боеприпасів»⁵⁸. По-третє, лише частина території України була придатна до розгортання й базування партизанських формувань. Це – північні та північно-західні регіони, що межували з Білорусією і РРФСР, де були великі лісові масиви, зокрема Сумська, Чернігівська, Київська й Житомирська області. Там створювалася більшість партизанських загонів та з'єднань республіки; звідти вони здійснювали рейди тилами ворога і знову поверталися туди на відпочинок. Така концентрація партизанських сил у прикордонних областях УРСР і БРСР викликала певне непорозуміння між представниками обох республік. Так, у донесенні начальника БШПР П.Калініна начальникові ЦШПР П.Пономаренку повідомлялося, що з листопада 1942 р. в південній частині Пінської області «дислокуються великі українські партизанські загони, у тому числі Ковпака, Сабурова, Мельникова, Федорова, Наумова та інші», котрі проводять мобілізацію білоруських чоловіків віком від 17 до 50 років⁵⁹. На думку керівників партизанського руху БРСР, концентрація українських формувань у південно-прип'ятській зоні привернула також увагу гітлерівського командування. 25 червня 1943 р. на їх ліквідацію було кинуте великі сили, а це зачіпало білоруських партизанів і мирне населення областей БРСР, що викликало з їх боку негативне ставлення до партизанських формувань з УРСР⁶⁰.

Зрозуміло, що дислокація партизанів у лісах південних областей Білорусії давала можливість маневрувати й ухилятися від прямих сутичок з переважаючими силами противника. На території України, крім її північної

⁵⁷ *Махоткин А.* Некоторые аспекты уточнения понятия «партизанская война» // Партизанское движение в Беларуси и его роль в разгроме фашистских захватчиков в 1941–1944 гг.: Мат. Междунар. науч.-практ. конф. (Минск, 25–26 июня 2009 г.). – Минск, 2009. – С.473–474.

⁵⁸ *Кентий А., Лозицкий В.* Війна без пощади і милосердя... – С.223.

⁵⁹ Национальный архив Республики Беларусь. – Ф.1450. – Оп.1. – Д.2. – Л.107.

⁶⁰ Там же. – Ф.4. – Оп.33 а. – Д.286. – Л.206.

частини, таких сприятливих умов для базування партизанських формувань не було. Про це свідчить і «степовий рейд» кавалерійського партизанського з'єднання під командуванням М.Наумова, яке за наказом УШПР, рейдуючи у степах Південної і Центральної України, мало розгорнути там широкий партизанський рух. Але в березні 1943 р. з'єднання було блоковане противником у Голованівському лісі на Черкащині, обстріляне з повітря та з важкої артилерії. Партизани, зазнаючи втрат у живій силі, були змушені здійснити прорив на північ для виходу в Житомирську область⁶¹.

Таким чином, сучасний стан вивчення та осмислення історії партизанського руху в 1941–1944 рр., наявність не до кінця досліджених проблем і контраверсійність поглядів на них вимагають подальшої уваги з боку науковців. Зокрема, на думку автора, в першу чергу це стосується втрат у живій силі ворога від дій партизанських загонів. За даними начальника ЦШПР П.Пономаренка, радянські партизани в період війни знищили, полонили й поранили більше 1,6 млн солдатів та офіцерів німецької армії, нацистських чиновників і їх пособників⁶², у тому числі 468 тис. 682 особи – партизани УРСР.

Водночас, за даними дослідників із колишньої Німецької Демократичної Республіки, котрі опрацьовували документи вермахту, у боях із партизанами і підпіллями на території СРСР німці не дорахувалися 500 тис. військовослужбовців⁶³. Але, як свідчить історія війн та воєнних конфліктів усіх періодів і народів, кожна із ворогуючих сторін занижує власні й надмірно завищує втрати супротивника. Отже, істина може перебувати десь посередині. Тим більше треба мати на увазі, що обрахувати втрати ворога від дій партизанів із точністю до одиниць практично неможливо, адже особливості партизанської боротьби полягали в тому, що, як правило, її учасники раптово атакували, знищували певну кількість живої сили противника й таким же чином швидко відходили вглиб контрольованої ними території. Аналогічна тактика була і при здійсненні диверсій на залізницях. Тобто, часу та можливості на підрахунки втрат у живій силі противника у партизанів здебільшого не було. Але це вже тема окремого дослідження.

Що стосується дій радянських партизанів України на комунікаціях, то їх успіхи у цій ділянці боротьби незаперечні. Систематичні порушення оперативно-стратегічних перевезень німецьких військ та озброєння по території УРСР були вагомим внеском у розгром нацистів та вигнання їх із республіки. Радянське військово командування високо оцінювало й надавало велике значення диверсійній діяльності партизанів УРСР, контролювало та перевіряло її результативність. Адже недаремно зі 190 учасників руху опору на окупованій території СРСР, які отримали звання Героя Радянського Союзу, 95 були представниками УРСР, а двічі удостоєні цього звання лише командири українських радянських партизанських з'єднань – С.Ковпак та О.Федоров.

⁶¹ Україна партизанська 1941–1945... – С.64.

⁶² Пономаренко П.К. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских захватчиков 1941–1944. – Москва, 1986. – С.371.

⁶³ Кентій А., Лозицький В. Війна без пощади і милосердя... – С.15.

Власне, цей відступ від теми даної статті, на думку автора, був необхідний, оскільки партизанський рух – це яскравий приклад звитяжної боротьби кращих представників українського народу й інших національностей УРСР за свободу і незалежність від іноземних поневолювачів. Переконалий, що лише дотримуючись об'єктивності та правдивості у висвітленні героїчних сторінок власної історії, навіть у дрібницях, можна виховати молоді покоління, здатні бути патріотами України.

The article discusses the issue related to the total number of Soviet partisans of Ukraine in 1941–1945 on the basis of archival documents and scientific sources. Nowadays, this problem still has great disagreements in the writings of scientists-historians.

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІОГРАФІЯ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В.Ю.АРИСТОВ*

РАННЄ ЛІТОПИСАННЯ ПРО УЛИЧІВ, ДРЕВЛЯН І СВЕНЕЛЬДА (ДО ДИСКУСІЇ НАВКОЛО ІДЕЙ О.О.ШАХМАТОВА)

Унікальна інформація Новгородського Першого літопису про підкорення воеводою Свенельдом уличів, отримання данини з древлян та скарги дружини Ігоря (922, 940, 942 рр.) не походить з давнього джерела. Це – пізній конструкт книжника, що використовував «Повість временних літ» та «Список руських городів дальніх і ближніх». Відтак засновані на ній уявлення про підкорення київськими князями уличів чи древлян і відносини між представниками руської верхівки – безпідставні.

Літописні повідомлення часто невеликі за обсягом. Проте ледь не кожне їх слово нерідко має величезну цінність. Від того чи іншого тлумачення або версії походження одного рядка літопису може залежати уявлення про цілий історичний період, певні процеси та явища. Особливою складністю відзначається дослідження повідомлень найдавнішої датованої частини літописів – від середини IX до середини X ст.

На цьому матеріалі нерозривно переплітаються історія і текстологія. Одна й та ж інформація служить для реконструкції як подій, так і формування літописних пам'яток. Залучення чи вилучення певного повідомлення з наукового обігу може призвести до перегляду як історичної, так і текстологічної концепції водночас. Вони взаємозалежні: текстолог обґрунтовує свої гіпотези історичною достовірністю повідомлення, а історик – схемою співвідношення текстів. Між тим, це не завжди безвихідь – усе зводиться до з'ясування походження певного повідомлення.

Одним з історично-текстологічних «гордієвих вузлів» є проблема верифікації літописних повідомлень за період княжіння Ігоря Рюриковича (до 945 р.). Це спричинене тим, що у цій частині дві найдавніші літописні традиції – київська (представлена списками «Повісті временних літ» («ПВЛ»)) й новгородська (представлена Новгородським Першим літописом молодшого ізводу (НПЛмл)) – мають суттєві різництв. Із текстологічного боку співвідношення цих

* Аристов Вадим Юрійович – аспірант сектору досліджень з історії Київської Русі Інституту історії України НАНУ.

E-mail: aristov3000@yandex.ru

пам'яток уже близько ста років є каменем спотикання. Дослідники раннього літописання розділилися на дві основних групи: ті, хто визнає текст НПЛмл первинним (послідовники О.О.Шахматова), і ті, хто вважає його вторинним відносно «ПВЛ». Відповідно до цього відкриваються два генеральні напрями дослідження раннього літописання: 1) визнавати НПЛмл відображенням т.зв. Початкового літописного зводу, що передував «ПВЛ», і відновлювати ще давніші зводи шляхом порівняння двох текстів (як робив О.О.Шахматов); 2) вивчати раннє літописання без залучення новгородського літопису.

З історичного боку від верифікації повідомлень за вказаний період залежить розуміння таких ключових аспектів ранньої руської історії, як: 1) відносини русів із залежними слов'янами; 2) стосунки всередині руської верхівки; 3) локалізація південної групи східнослов'янських племен. Тож спробуймо бодай частково розв'язати цей «вузол», дослідивши походження деяких повідомлень НПЛмл за першу половину X ст. Почнімо з питання локалізації одного з найзагадковіших слов'яно-руських племен – уличів.

Територію проживання уличів у списках «ПВЛ», у т.зв. етногеографічному вступі, окреслено по-різному. Є два основних варіанти. В Іпатіївському літописі (Іпат.) сказано, що уличі «сиділи» по Бугу і по Дніпру (та біля Дунаю): «*Оуличи Тиверци съдаху по Бугу . и по Днѣпру . и при(при)съдаху къ Дунаеви . и бѣ множество ихъ . съдаху бо по Бугу . и по Днепру . или до моря*» (тут і далі підкреслення у цитатах мої – В.А.)¹. Лаврентіївський літопис (Лавр.) знає уличів, крім Дунаю, тільки на Дністрі: «*а Оуличи Тиверци . съдаху бо по Днѣстру . присъдаху къ Дунаеви бѣ множество ихъ . съдаху бо по Днѣстру . или до моря*»². Радзивілівський (Р) та Академічний (А) літописи подають варіант Іпат., очевидно внаслідок контамінації з Іпат.

Літописи Новгородсько-Софійської групи (НСГ), зокрема Новгородський Четвертий і Софійський Перший, дають варіант, ближчий до Лавр., – «*присъдаху къ Дунаевѣ и бѣ множество ихъ съдаху по Днѣстру нолны до моря*»³. Так само у Тверському збірнику⁴. Отже, так читалося і в загальноруському зводі, що був їх протографом.

Натомість НПЛмл не має вступу, але під 922 р. містить дуже цікаве й унікальне зауваження: «*И бѣша съдяще Углицѣ по Днѣпру вѣнизѣ, и посемѣ приидоша межѣ Бѣгѣ и Днѣстрѣ, и съдоша тамо*»⁵. Тут не згадано Дунай, але поєднано Дніпро, Дністер та Буг, тобто НПЛмл наче суміщає читання і Іпат., і Лавр. Наскільки це співвідноситься з особливостями використання тексту «ПВЛ» у НПЛмл?

¹ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.2: Ипатьевская летопись. 2-е изд. / Под ред. А.А.Шахматова. – Санкт-Петербург, 1908 – С.6.

² ПСРЛ. – Т.1: Лаврентьевская летопись. 2-е изд. / Под ред. И.Ф.Карского. – Вып.1: Повесть временных лет. – Ленинград, 1926. – С.5.

³ ПСРЛ. – Т.4. – Ч.1: Новгородская четвёртая летопись. – Москва, 2000. – С.6; Т.5. – Вып.1: Софийская первая летопись. 2-е изд. – Ленинград, 1925. – С.6.

⁴ ПСРЛ. – Т.15: Летописный сборник, именуемый Тверской летописью / Под ред. А.Ф.Бычкова. – Санкт-Петербург, 1863. – С.23.

⁵ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – Москва; Ленинград, 1950. – С.31–31 об.

Ще О.О.Шахматов помітив⁶, що НПЛмл у багатьох місцях зближується з Іпатіївською групою списків «ПВЛ» (ІпХ, за головними – Іпат. і Хлебниковським), але водночас в інших місцях збігається з Лаврентіївським списком на противагу ІпХ. Один з яскравих прикладів – різнобій в імені імператора, до якого приходила Ольга (ІпХ – Константин, Лавр. – «Цемський» (Цемісхий)). Сюди ж відносяться й аористні форми від *реци*: «реша» – однаково у НПЛмл і Лавр. на противагу ІпХ, де частіше «рекоша». О.О.Гіппіус спробував пояснити це тим, що Лавр. і НПЛмл паралельно зберегли архетипні форми, що походять з Початкового зводу – гаданого попередника «ПВЛ»⁷.

Між тим, усе це можна пояснювати і без допомоги ідеї Початкового зводу. Одним із пояснень може бути те, що в НПЛмл відобразився текст «ПВЛ», ближчий до списків Іпатіївської групи (і зараз не так важливо, чи НПЛмл походить від протографа Іпатіївської групи, чи в них був спільний протограф), але при тому НПЛмл зазнав контамінації з текстом типу Лавр.⁸ Цілком імовірно, що в НПЛмл використано більш справний текст «ПВЛ», ніж інші, відомі нині. Видається, що спільні читання НПЛмл і ІпХ належать одному зі списків-попередників Іпат. (і, можливо, відображають читання оригіналу «ПВЛ»), а спільні місця НПЛмл і Лавр. є наслідком їх контамінації. Усе це підводить до думки, що під рукою укладача НПЛмл були тексти «ПВЛ» із двома видами читань: типу Іпат. та типу Лавр. Що ж до епізоду про уличів, то текст НПЛмл у такому разі цілком можна розглядати як спробу примирення двох читань.

Ці міркування дозволяють поставити питання ширше: чи не є вторинною щодо «ПВЛ» уся та унікальна частина НПЛмл, де читається повідомлення про уличів? Ця частина – це розповідь про княжіння Ігоря, а власне про завоювання й упокорення уличів воеводою Свенельдом і одержання ним древлянської данини. Вона починається після повідомлення про смерть Олега і закінчується перед описом древлянського повстання, ідентичним до «ПВЛ». Наведемо її повністю, як вона читається у новгородському літописі:

«В лѣто 6430 [922] [...] Игорь же съдѣше в Киевѣ княжа, и воюя на Древѣяны и на Угличѣ. И бѣ у него воевода, именовъ Свѣнделдѣ; и примучи Угличѣ, възложи на ня дань, и вдасть Свѣнделду. И не вдадѣшеться единъ град, именовъ Пересѣченъ; и съде около его три лѣта, и едва взя. И бѣша съдѣше Угличѣ по Днѣпру вѣнизѣ, и посемъ приидоша межѣ Бѣгѣ и Днѣстрѣ, и съдоша тамо. И дасть жеданѣ деревъскую Свѣнделду, и имаша по чернѣ кунѣ от дыма. И рѣша дружина Игоревѣ: “се далѣ еси единому мужевѣ много”. Посем скажемѣ вѣ преключившихся лѣтех сих.

⁶ Шахматов А.А. Обзорение русских летописных сводов XIV–XVI вв. – Москва; Ленинград, 1938. – С.29–30, 80.

⁷ Гиппиус А.А. О критике текста и новом переводе-реконструкции «Повести временных лет» // Russian Linguistics. – 2002. – Vol.26. – №1. – P.63–126.

⁸ Бугославский С.А. «Повесть временных лет» (списки, редакции, первоначальный текст) // Старинная русская повесть: Статьи и исследования / Под ред. Н.К.Гудзия. – Москва; Ленинград, 1941. – С.7–37; Ostrowski D. The Povest' vremennykh let: an interlinear collation and paradosis. – Cambridge (Mass.), 2003. – P.XXXVIII–XL, XLIV–XLV; Вилкул Т.Л. Текстология и Textkritik. Идеальный проект... // Palaeoslavica (Cambridge, Mass.). – 2004. – XII. – №1. – P.179–183. Критику поглядів Д.Островського див.: Гиппиус А.А. О критике текста и новом переводе-реконструкции «Повести временных лет». – P.63–126.

[...]

В лѣто 6448 [940]. В се лѣто яшася Уличи по дань Игорю, и Пересъченъ взят бысть. В се же лѣто дасть дань на них Свънделду.

[...]

В лѣто 6450 [942]. Вѣдасть дань деревьскую Свънделду тому же.

[...]

В лѣто 6453 [945]. В то же лѣто ркоша дружина ко Игоревѣ: “отрочи Свънължи изодѣлися суть оружиемъ и порты, а мы нази; а поиди, княже, с нами на дань: а ты добудеши, и мы”. И послуша их Игорь [...]»⁹.

Цей текст НПЛмл О.О.Шахматов уважав більш раннім, ніж розповідь про древлян та Ігоря в «ПВЛ». Остання оголошувалася залежною від першого. Підставою було те, що новгородський літопис доносить начебто реальну історію взяття Свенельдом Пересічена, а також *выглядає* початком оповіді про древлян та Ігоря з «ПВЛ». Сучасні дослідники, особливо літописознавці, що продовжують шахматовську традицію, приймають цю тезу без особливих вагань¹⁰. Важливість даної тези демонструє нещодавня полеміка між О.Б.Страховою та О.О.Гішпіусом. О.Б.Страхова показала слабкість (якщо не взагалі безпідставність) лінгвістичних аргументів на користь існування гіпотетичного «нарративного ядра» «ПВЛ», що начебто краще відобразилося у НПЛмл (Початковому зводі)¹¹. Єдиним суттєвим аргументом на захист гіпотези залишилася сама ідея Початкового зводу, що відобразився у НПЛмл. Ця ідея, своєю чергою, базувалася на переконаності в первинності певних сюжетів новгородського літопису, що походять з Початкового зводу (а через його посередництво, імовірно, навіть від ще давніших). Це чи не в першу чергу стосується статті 922 р., оскільки текст після 945 р. виявляється не таким показовим і його свідчення не є вирішальними.

Слід зазначити, що таке (шахматовське) тлумачення походження і співвідношення текстів з'явилося далеко не одразу. Водночас воно не стало автоматичним наслідком прийняття схеми О.О.Шахматова, а було підготовлене у працях низки його попередників. До другої половини ХІХ ст. вчені, як правило, сприймали новгородську розповідь про уличів

⁹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – С.31–31 об.

¹⁰ Гішпіус А.А. Рекоша дружина Игореве... – 3. Ответ О.Б.Страховой (ещё раз о лингвистической стратификации Начальной летописи) // *Palaeoslavica*. – 2009. – XVII. – №2. – Р.254.

¹¹ Страхова О.Б. Рекоша дружина Игореве... К статье А.А.Гішпіуса о лингвотекстологической стратификации Начальной летописи // *Palaeoslavica*. – 2008. – XVI. – №2. – Р.217–258. Ця праця – відповідь на: Гішпіус А.А. «Рекоша дружина Игореве...». К лингвотекстологической стратификации Начальной летописи // *Russian Linguistic*. – 2001. – Vol.25. – №2. – Р.147–181. Нещодавно «лінгвотекстологічна» полеміка продовжилася. У відповідь на статтю О.О.Гішпіуса в підтвердження давності й первинності унікальних читань НПЛмл порівняно з читаннями основних списків «ПВЛ» («грядина» замість «говядина» у розповіді про Святослава Ігоровича) О.Б.Страхова запропонувала розгорнуту критику. Дослідники знову продемонстрували невиправданість лінгвістичних спостережень і, відповідно, поставили під сумнів підтверджувані ними текстологічні гіпотези (див.: Гішпіус А.А. Как обедал Святослав (текстологические заметки) // *Древняя Русь: вопросы медиевистики* №32. – Москва, 2008. – С.47–54; Страхова О.Б. Как обедал Святослав, или Стоит ли грядину городить? // *Palaeoslavica*. – 2010. – XVIII. – №2. – Р.277–288).

за домисел. Авторитетом у цьому питанні виступав М.М.Карамзін, котрий суто умоглядно зазідозрив неавтентичність новгородської версії історії про уличів і Свенельда. Його аргумент (як і у критиці багатьох інших «унікальних повідомлень» пізніх літописів) полягав у тому, що цього немає «в Нестора», власне у «харатейних» списках: Лавр. і Троїцькому.

Одним із перших, хто висловив протилежну думку, був К.М.Бестужев-Рюмін¹². Загалом він убачав цінність у багатьох повідомленнях, що не потрапили до «ПВЛ», але збереглися в пізніших зводах. Критерієм довіри для історика служили вірогідність і логічність. Що ж до повідомлення про Свенельда й уличів, то вчений не бачив у його змісті нічого фантастичного. Більше того, саме воно пояснювало слова дружини Ігоря з «ПВЛ».

Пізніше М.П.Ламбін (на хвилі подолання авторитету «Нестора» та переоцінки пізніших літописів) відкрито «викрив» М.М.Карамзіна й увів розповідь про уличів із НПЛмл у серйозний науковий обіг¹³. М.П.Ламбін припустив, що ця розповідь була у Несторовому оригіналі «ПВЛ», але зникла при перших переписуваннях, отже не містилася в рукописі, від якого походять всі давні списки «ПВЛ». У концепції М.П.Ламбіна, який намагався повернути із забуття «чорноморських слов'ян», історія про уличів мала неабияке значення.

До кінця XIX ст., на часи О.О.Шахматова, у літературі потроху почала закріплюватися оцінка розповіді про уличів і Свенельда як давнього переказу, що вцілів у літописі¹⁴. Водночас після праць М.П.Ламбіна новгородський літопис міг сприйматися як вмістилище автентичних «передань» нарівні з «ПВЛ». За цією логікою, і укладач НПЛмл скоротив найдавніший літопис (чи то Несторів оригінал, чи то літопис-попередник «ПВЛ»), і «Повість» не донесла його зміст у повному обсязі. Але досліджуючи обидва літописи, можна вийти на адекватніше уявлення як самих подій, так і джерела, де вони були вперше описані. Звідси, зрозуміло, недалеко до шахматовської ідеї Початкового зводу.

Критики О.О.Шахматова переважно обходили стороною питання походження розповіді про уличів і Свенельда та співвідношення «ПВЛ» і НПЛмл у цьому місці. В.М.Істрін у своєму проникливому «розборі» шахматовських ідей не коментував цей сюжет НПЛмл¹⁵. Так само оминули його С.О.Бугославский та М.К.Нікольський¹⁶. Інший критик

¹² *Бестужев-Рюмин К.Н.* О составе русских летописей до конца XIV в. – Санкт-Петербург, 1868. – С.67.

¹³ *Ламбин Н.П.* Славяне на Северном Черноморьи // Журнал министерства народного просвещения (Санкт-Петербург). – 1877. – Май. – С.48–75. Продовження див.: Там же. – 1877. – Июнь. – С.234–259; 1879. – Декабрь. – С.141–155. Там само – характеристика позиції М.М.Карамзіна. Головна праця М.П.Ламбіна так і не була опублікована. Її критичний огляд див.: *Бычков А.Ф.* Разбор сочинения Н.П.Ламбина «Опыт восстановления и объяснения Несторовой летописи. I. О Свенгельде и угличах» // Отчёт о четырнадцатом присуждении наград графа Уварова 25 сентября 1871 г. – Санкт-Петербург, 1872. – С.89–105.

¹⁴ *Филевич И.* История Древней Руси. – Т.1: Территория и население. – Варшава, 1896. – С.370–371.

¹⁵ *Истрин В.М.* Замечания о начале русского летописания (начало) // Известия Отделения русского языка и словесности. 1921. – Т.XXVI. – Петроград, 1923. – С.44–102.

¹⁶ *Бугославский С.А.* «Повесть временных лет» (списки, редакции, первоначальный текст). – С.7–37; *Никольский Н.К.* Повесть временных лет как источник для истории начального периода русской письменности и культуры // Сборник по русскому языку и словесности. – Т.2. – Вып.1. – Ленинград, 1930. – С.1–106.

О.О.Шахматова – М.Ф.Лавров, аналізуючи його праці, теж не приділив даному сюжету значної уваги¹⁷. Не набагато змінилася картина й нині, у період активізації ще більш серйозної критики О.О.Шахматова¹⁸.

Чи не єдиним, хто цілковито заперечував шахматовський підхід до сюжету з НПЛмл, був А.Брюкнер¹⁹, який відкрито називав О.О.Шахматова «фантазером», відкидаючи побудови відомого вченого, засновані на унікальних повідомленнях пізніх (тобто усіх, крім «ПВЛ») руських літописів, а також Я.Длутоша. А.Брюкнер уважав «ПВЛ» єдиним вмістилищем початкового літописання, повідомлення пізніших літописів за ранній час (IX–X ст.), на його думку, були вигадками книжників, що доповнювали та викривляли «Повість». Оповідь новгородського літопису про Свенельда й уличів, за А.Брюкнером, і була однією з перших таких вигадок²⁰. Оголосивши цей сюжет пізнім конструктором учений, на жаль, детально не пояснив механізм його виникнення, що залишило його влучну ідею дещо декларативною.

Загалом причина неуваги більшості дослідників до сюжету про Свенельда та уличів могла полягати в «незручності» сюжету: він справді виглядав реалістично і доповнював тексти про княжіння Ігоря з «ПВЛ», його походження було важко пояснити і так само важко відкинути з порога. Проте, цей сюжет не є надто складним та незручним. Із формального боку, висновку про узгодження читань Іпат. і Лавр. цілком достатньо, щоби пояснити походження дивного пасажу про «переселення» уличів у НПЛмл без залучення гіпотез про незбережені літописні зводи. Це задає рамку для з'ясування походження всієї унікальної інформації зі статті 922 р. НПЛмл. Гіпотеза Початкового зводу опиниться поза цією рамкою як зайва «сутність». Якщо вдасться задовільно пояснити походження тексту тільки на основі відомих джерел, не припускаючи існування втрачених текстів, це буде методологічно коректнішим.

На нашу думку, враження про реалістичність у даному випадку оманливе. Перед нами – конструкція книжника, що мав під рукою «ПВЛ», можливо навіть два варіанти її тексту. Отже, слід не шукати гіпотетичні літописи, а спробувати розкрити мотиви й інструменти конструювання історії. Звідки з'явилася сама ідея сюжету і деталі змісту? За влучним виразом О.П.Толочка, «літописний текст оказується “чреват” недорасказанными историями»²¹. Схоже на те, що такою неповною історією й видалася новгородському літописцеві повість про Ігоря і древлян, їх

¹⁷ *Вовина-Лебедева В.Г.* Н.Ф.Лавров за чтением А.А.Шахматова // *Российская история* (Москва). – 2009. – №4. – С.132–146.

¹⁸ *Вилкул Т.Л.* Новгородская первая летопись и Начальный свод // *Palaeoslavica*. – 2003. – XI. – Р.5–35; *Её же.* Повесть временных лет и Хронограф // *Ibid.* – 2007. – XV. – Р.56–116; *Ostrowski D.* The Načalnyj Svod theory and the Povest' vremennykh let // *Russian Linguistics*. – 2007. – Vol.31. – №3. – Р.269–308; *Толочко А.П.* Перечитывая приписку Сильвестра 1116 г. // *Ruthenica*. – №7. – К., 2008. – С.154–165; *Фоллин Ст.* Об одном возможном источнике предисловия к Начальному своду // *Ibid.* – С.140–153.

¹⁹ *Brückner A.* Rozdział z «Nestora» // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. – Т.СХLI/СХLIII. – Л., 1925. – С.1–15.

²⁰ Там само. – С.10–11.

²¹ *Толочко А.* «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. – Москва; К., 2005. – С.286.

повстання та помсту Ольги. Він переробив, власне – доповнив сюжет, як і твердив А.Брюкнер. У результаті текст НПЛмл перетворився на більш «дописану» історію, ніж «ПВЛ». Робота книжника зі своїми джерелами уявляється нам так.

1) У «ПВЛ» містилася вказівка, що Олег воював з уличами й тиверцями. Але останні значилися у числі учасників походів Олега та Ігоря на греків. Отож, вони були підкорені. Так само у «ПВЛ» новгородський літописець бачив і повідомлення про підкорення інших племен – усіх, що згадуються в літописі. Крім уличів, чия історія мала початок, але ніби не була дописана до кінця. Напевно, книжник здогадувався, що уличів теж підкорили, але не знайшов цього у своєму джерелі і тому додумав історію їх «підкорення». Із цього наміру народилася перша фраза історії: *«Игорь же стядяше в Киевѣ княжа, и воюя на Древяны и на Угличь»*. Про перший конфлікт Ігоря з древлянами «ПВЛ» повідомляє під 913–914 рр. Цим і скористався новгородський літописець, починаючи Ігорове княжіння по Олеговій смерті записом про древлянські війни. Залишалося тільки додати уличів. Цим він разом пов'язав дві сюжетні лінії: уличьку та древлянську. Як і пізніші історики-науковці, він явно потребував задовільного пояснення причин «ропоту» Ігорової дружини в 945 р., а отже, і причин повстання древлян та загибелі Ігоря. Це підштовхнуло до конструювання історії, яка б пояснила події 945 р.

2) У Початковому літописі воєвода Свенельд з'являється наче «нізвідки», адже стаття 945 р. починається зі згадки його отроків. Здається, що бракує офіційного знайомства читача із цим героєм. Припускаємо, так думав і новгородський книжник. Це спонукало його до внесення фрази: *«И бѣ у него воевода, именовъ Свѣнделдъ»*. Тепер Свенельд не виникав посеред розповіді, про його існування повідомлено заздалегідь. До того ж була вибудована чітка схема княжіння Ігоря, що ділилася на два періоди відповідно до двох Ігорових воєвод: Олега та Свенельда.

3) Про розмір уличької данини літописець нічого не повідомив. Вигадати його він не наважився, тільки вказав сам факт передання Свенельдові данини зі щойно підкореного племені. Зате розмір древлянської данини вочевидь «списаний» з повідомлення про ту данину, якою, за «ПВЛ», обклав древлян ще Олег – *«по чернѣ кунѣ»*.

4) Надання Свенельду данин із двох племен спричинило небачену несправедливість і, згідно з НПЛмл, призвело до невдоволення Ігорової дружини. Проте слів дружини з «ПВЛ», імовірно, йому видалося мало. Потрібен був перехід, що поєднав би скаргу дружини та вигаданий сюжет. Тож книжник і домислив додаткові слова: *«И рѣша дружина Игоревъ: “се даль еси единому мужевѣ много”*». Це – по суті нарративне пояснення, здогад літописця, утілений у розповідь, а тут навіть ще й у пряму мову.

5) Розглянута на початку статті ремарка про переселення уличів нібито дещо розриває сюжет, але насправді цілком вписується у нього. За О.О.Гішпіусом (що розвинув спостереження К.Цукермана), ці слова якраз є вставкою і водночас відсилають до етнографічного вступу. Це нібито

свідчить на користь думки про появу вступу ще у зводі 1072 р., що передував Початковому зводу 1090-х рр.²² Справді, формально ремарка нагадує манеру вступу. Але чи не свідчить це про те, що укладач НПЛмл просто користувався «ПВЛ»?

Прагнучи примирити версії розміщення уличів на Дніпрі, Бузі та Дністрі, новгородський компілятор зобразив події так, ніби початково уличі сиділи «вниз по Дніпру», а після підкорення Свенельдом перейшли за Буг і на Дністер. Примітно, що з подібними труднощами стикалися не тільки давні книжники, а й сучасні вчені. Так, за гіпотезою археолога Р.О.Рабиновича, усі літописні версії локалізації уличів (він уважав, що їх було три: на Дніпрі, по Бугу й на Дністрі, біля Дунаю) однаково правильні. Кожна походить з незалежного джерела і відбиває реальність трьох окремих груп уличів²³. Проте, здається, гіпотеза новгородського літописця (в душі вимог до економності пояснень) виглядає більш вдалою. Та й археологічно підтверджується сам факт переселення у X ст. частини слов'янської людності з Подніпров'я на захід – під тиском печенігів²⁴.

6) Реальною деталлю довгий час уважали вказівку на місто Пересічен. Не будемо зайвий раз наводити численні, але загалом малоуспішні, спроби вчених локалізувати це місто X ст.²⁵ У більш достовірних повідомленнях із домонгольських часів Пересічен справді згадується у Київському літописі, але не раніше середини XII ст., причому як рядове містечко під Києвом. У 1154 р. Пересічен згадано у зв'язку з бойовими діями на Київщині: «Ростиславъ же съ Стѣславомъ . въиступиста исъ киева . къ Пересъчну и ту начаста скупливати дружину»²⁶. У 1161 р. згадано «Пересъченьскѣи погребѣ», куди розгніваний київський князь Ростислав кинув новгородців у відповідь на події в Новгороді – повстання і взяття під варту його сина Святослава²⁷. Загалом немає підстав проводити тяглість між реальним Пересіченом XII ст. і міфічним центром уличів у X ст.

Але як тоді з'явилася сама ідея «міста уличів» в конструкції НПЛмл і чому саме Пересічен? Річ у тім, що крім Київського літопису Пересічен згадано у «Списку руських городів дальніх і ближніх»²⁸. Цей текст рано потрапив до «конвою» НПЛмл і, вочевидь, міг використовуватися його

²² Гиппиус А.А. Два начала Начальной летописи: к истории композиции Повести временных лет // Вереница литер: К 60-летию В.М.Живова. – Москва, 2006. – С.90.

²³ Рабинович Р.А. Проблема локализации летописных уличей по данным письменных источников различных традиций // Revista de Etnografie și Culturologie (Chișinău). – 2007. – №2. – С.46–51 [Електронний ресурс]: www.moldo.org/2nd.php?idm=1&ida=190

²⁴ Седов В.В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – Москва, 1982. – С.130–132.

²⁵ Основні погляди на проблему було висловлено вже у другій половині XIX – на початку XX ст.: Надеждин Н. О местоположении древнего города Пересечена, принадлежавшего народу угличам // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т.1. – Одесса, 1844. – С.243–256; Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. География Начальной (Несторовой) летописи. – Варшава, 1885. – С.99, 274–276; Середонин С.М. Историческая география. – Петроград, 1916. – С.124–132.

²⁶ ПСРЛ. – Т.2. – С.169 об.

²⁷ Там же. – С.182 об.

²⁸ Тихомиров М.Н. Список русских городов дальних и ближних // Исторические записки. – Т.40. – Москва, 1952. – С.214–259.

укладачем. У «Списку» Пересічен – одне з міст на Дніпрі²⁹. Згадаймо, що, згідно зі здогадом книжника, уличі початково «сиділи» по Дніпру, отже і їхній «город» міг опинитися серед дніпровських міст. Уривок «Списку», що згадує Пересічен, належить до підрозділу «Київські городи»:

«[...] Дверень на Риш, Корсунь, Треполь на Днепръ, Каневъ, Глинескъ, Переяславль Русскыи, Юрьевъ, Пересъченъ, Василевъ на Стугнъ, Бѣльгород на Рпенъ, Чернъгород, Киевъ, деревянъ, на Днепръ; а церкви: святаа Богородиця десятиннаа, камена, была о полутретьятцати версъх; а святая Софиа о 12 версъх. Вышегород, Милославици, Тмутороканъ, Остръчьскыи, на Деснъ Черниговъ [...]».

Як бачимо, Пересічен віднесено до дніпровських міст – такими можна вважати всі «городи», вписані між Двереном на Росі і Василевом на Стугні. Хоча Київ і, слід гадати, Вишгород також вміщені «на Дніпрі», далі більшість міст зазначені вже на інших річках, і немає вже такого «блоку», як дніпровські «городи». Серед них майже всі – досить відомі, окрім Пересічена. Тож, якщо і вибирати серед дніпровських міст не займаного славою претендента на центр уличів, то це мав бути саме Пересічен.

7) Мотив невзяття одного граду настільки ж сконструйований, як і вся історія уличької війни/повстання. Видається, мотив цей запозичено з історії древлянської війни, описаної у «ПВЛ», із сюжету про Іскоростень. Він також був єдиним градом, що його не вдалося захопити з першої спроби. Якщо облога Іскоростеня тривала одне «літо», то Свенельд біля Пересічена сидів «три льта, и едва взя». Книжник, конструюючи аналогічний сюжет, подовжив термін облоги бунтівного граду.

Водночас знаходить своє пояснення той, довго дискутований, факт, що в описі древлянської війни у НПЛмл порівняно з «ПВЛ» не вистачає «четвертої помсти» Ольги, саме тієї, що пов'язана з облогою Іскоростеня. Про відображення у НПЛмл більш давнього варіанту оповіді (як це постулюється у шахматовській традиції) мови бути не може. Вочевидь книжник «перекинув» сюжет із древлянської історії до уличької. Саме урізанням «четвертої помсти» він фактично визнав те, що списав ідею обложеного граду з розповіді «ПВЛ».

8) Короткі записи під 940 і 942 рр. про взяття Пересічена та надання Свенельду древлянської данини, безперечно, не можна розглядати як порічні записи з датами окремих подій. Це – наслідок спроб новгородського книжника підігнати вигадані події під хронологію «ПВЛ» і вибудувати не тільки сюжетний, а й хронологічний зв'язок між ними та трагічними епізодами 945 р. 940-й рік як дата взяття Пересічена, скоріш за все, постав із простого міркування: після 941 р., коли Ігор уперше ходив на Царгород, і до 945 р. не було «зручного» моменту для такої серйозної акції, як підкорення

²⁹ Б.О.Рыбаков упевнено локалізував Пересічен саме біля Дніпра, під Києвом, виходячи з наведених вище літописних повідомлень. Історик був переконаний у його існуванні в X ст. (див.: Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – Москва, 1982. – С.326).

уличів. Проте це цілком могло статися до 941 р. Водночас війна з уличами не повинна бути занадто віддаленою від 945 р. Отож, 940 р. – найкращий час для цього. Дата 942 р. пояснюється у світлі відомої практики середньовічних книжників «розкидувати» події на сітці років. Надання Свенельдові древлянської данини вочевидь мало статися після впокорення уличів, але до повстання древлян. Компілятор обрав рік приблизно посередині проміжку 940–945, до того ж позбавлений (згідно з «ПВЛ») будь-яких суттєвих подій³⁰.

Таким чином, можемо стверджувати, що текст статті 922 р. НПЛмл не має під собою жодного Початкового зводу чи його гіпотетичних попередників. Ця історія була цілковито сконструйованою новгородським книжником на основі текстів «ПВЛ» та інформації зі «Списку руських городів дальніх і ближніх». Зрештою ті, хто відстоює органічність зв'язку статті 922 р. з оповіддю 945 р., повинні були б дати собі раду із фактом повної неорганічності цього унікального тексту у структурі НПЛмл. Якби новгородський літопис копіював Початковий звід (і відображав ще давніший звід), де нібито містилося нерозчленоване сказання про уличів, Свенельда та древлян, то чому він розбив його сіткою років і зазначив: «*Посем скажемъ въ преключившихся лѣтах сих*»? Натомість це легко пояснюється, якщо текст статті 922 р. ніколи не існував у поєднанні з текстом статті 945 р., і був штучно прив'язаний до нього – але навіть не графічно, а лише на сюжетно-тематичному рівні. Сам книжник не зміг приховати його чужорідності.

Наші висновки можуть мати значні наслідки, частину яких окреслимо вже зараз. Так, відтепер не можна буде напевно стверджувати ні про яке повстання й підкорення уличів Свенельдом або Ігорем, що супроводжувалося взяттям Пересічена і його трирічною облогою. Зникає також пряма інформація щодо виплат данини та її перерозподілу руською верхівкою у часи Ігоря. Крім того, утрачають ґрунт ті схеми періодизації (та й подієвої реконструкції) ранньої руської історії, що засновані на нібито правдивій відносній хронології княжіння Ігоря – оті три роки, що пішли на взяття Пересічена³¹. Про самі відносини руських князів з уличами у X ст. ми можемо сказати не набагато більше, ніж написано у «ПВЛ» та коротких повідомленнях Константина Багрянородного, який (станом на 940-ві рр.) вважав уличів (ультинів) данниками (пактіотами) русів. Ми не можемо знати напевно, де все ж таки жили уличі: по Дніпру, Бугу, Дністру чи на Дунаї? Усюди одночасно, чи всюди послідовно?

Висновки з цього дослідження можуть мати наслідки й у ділянці етимології. Імовірно, слід переглянути ті тлумачення походження етноніма «уличі», що базуються на прийнятті форми «угличі» (характерної якраз для НПЛмл) як найдавнішої³². Примітно, що М.П.Ламбін свого часу, етимологізуючи даний етнонім, брав за основу форми головних списків

³⁰ Під 944 р., наприклад, це було б незручно, адже ця дата «зайнята» другим походом Ігоря на греків.

³¹ Цукерман К. Перестройка древнейшей русской истории // У истоков русской государственности: Ист.-археолог. сб. – Санкт-Петербург, 2007. – С.343–351.

³² Трубачев О.Н. О племенном названии уличи // Вопросы славянского языкознания. – Вып.5. – Москва, 1961. – С.186–190.

«ПВЛ» – «уличі» або «улучі». Дослідник виводив їх від слова «уло» / «ула» – тобто, відкрита місцевість, яруга, звідки «(в)улиця»³³. У світлі висновку про пізне походження тексту НПЛмл 922 р. читання «угличі» можна вважати пізнім викривленням (чи не під впливом реального Углича?).

Не слід забувати і про лінгвотекстологічний аспект. Якщо прийняти пізне походження унікальних повідомлень НПЛмл про Свенельда, улличів і древлян, не залишатиметься сумнівів у справедливості критики О.Б.Страховою використання форми «реша» у цих повідомленнях як індикатора найдавнішого пласта в руському літописанні.

Схоже на те, що «аутентизація вимислу», простежена О.П.Толочком на прикладі татищевської «Історії Російської»³⁴, у примітивнішій формі практикувалася й більш ранніми історієписцями³⁵. Книжники, компілятори літописних текстів, мали свої історичні «гіпотези» і перетворювали їх в оповіді. Подекуди ці «гіпотези» були цілком на рівні вченого-дослідника. Саме тому вони й ставали небезпечними пастками для істориків майбутнього.

За поширеною логікою, якщо унікальне повідомлення вписується у контекст, отже воно правдиве. Але буває й так, що згодом справді збігається з дійсністю; і це створює ілюзію походження повідомлення від давнього джерела. Місцями укладач НПЛмл здогадався правильно: якісь переселення слов'ян у напрямку від Дніпра до Дністра справді були; непрості відносини київських князів з улличами, суто за повідомленнями «ПВЛ» та Константина Багрянородного, теж можна підозрювати; проблеми з розподілом данини серед верхівки русів також мали місце. Повідомлення, справді, частково може відповідати реальним подіям. Але (підкреслимо різницю!) воно не засноване на оригінальних свідченнях про реальні події. Реалістичне за формою – не те саме, що й автентичне за походженням. У нашому випадку стаття НПЛмл 922 р. не може розглядатися у строгому сенсі слова як історичне джерело, не має вона ваги й для дослідника-реконструктора раннього літописання. Натомість її цінність – суто історіографічна.

³³ Ламбин Н.П. Славяне на Северном Черноморьи. – С.55–56.

³⁴ Толочко А. «История Российской»... – С.274–280.

³⁵ Майже це саме намагався донести до читачів своєї критичної статті А.Брюкнер (див.: Brückner A. Rozdział z «Nestora»).

The unique information of Novgorodian First Chronicle about general Sveneld's conquest of Ulichs, laying Ulichs and Drevlyans under tribute, and complaint of Igor's guard has no ancient source. It is a late construction of the scribe, who used "Primary Chronicle" and "The List of remote and near Rus' towns" as his sources. The entries of Novgorodian First Chronicle don't reflect any text which forewent Primary Chronicle. At the same time they can not serve as a source of early Rus' history. All the interpretations about the conquests of Ulichs or Drevlyans and the relations within Rus' elite which are based on these entries are groundless.

ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ РУСІ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ 1930–1940-х рр.

У статті розкриваються політико-ідеологічні умови зміни концепції походження Русі в радянській історичній науці 1930–1940-х рр. Автор акцентує увагу на особливостях концептуальних підходів та персональному внеску визначних радянських учених у дослідження цієї проблеми.

В історичній науці складно відшукати проблему суперечливішу, глибиннішу, ніж походження Русі. Методологічні дискусії кінця 1920-х рр. призвели до того, що норманізм, на взірець марксизму-ленінізму, було проголошено єдино правильним ученням, яке активно поширювалося й пропагувалося як у наукових інституціях, так і у середніх освітніх закладах, через науково-популярну літературу та шкільні підручники¹. Перманентна зміна історичних парадигм у пореволюційні роки потребувала й оновлення методологічних підходів до вирішення питання походження руської державності. Витоки цього процесу було закладено ще в 1929 р., коли партійно-державна верхівка вдалася до опанування ключових наукових інституцій у країні. Найперше під удар потрапила Академія наук СРСР, яка до того зберігала відносну самостійність – до її складу було введено чотирьох академіків-марксистів. По тому пішла серія арештів, розголосу набула так звана «справа Платонова», коли було заарештовано 85 осіб². На 1929 р. Й.Сталін став повновладним господарем країни. Ставало цілком зрозумілим, що принцип пріоритету економічної історії з політичним підґрунтям не витримував перевірки часом. Соціалізм будувався в одній країні, і сподівання на «світову революцію» не справдилися (хоча й не знімалися з порядку денного). На початку 1930-х рр. активно йшла підготовка до заміни «бога світової революції богом російської історії»³.

Офіційним стартом нового курсу можна вважати лист Й.Сталіна «Про деякі питання історії більшовизму» (1931 р.), адресований у редакцію журналу «Пролетарська революція» з приводу публікації у шостому числі за 1930 р. статті А.Слущького «Більшовики про німецьку соціал-демократію в період її передвоєнної кризи»⁴. На перший погляд здавалося, що він торкався лише питань боротьби більшовиків з «опортуністами». Але в публікації крилися й

* Кириленко Сергій Олексійович – старший викладач кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.
E-mail: serkirile@yandex.ru

¹ Див.: Пресняков А.Е. Вильгельм Томсен о древнейшем периоде русской истории // Памяти Вильгельма Томсена: К годовщине со дня смерти. – Москва, 1928. – С.46; Готье Ю.В. Железный век в Восточной Европе. – Москва, 1930. – С.248; Фомин В.В. Варяги и Варяжская Русь: К итогам дискуссии по варяжскому вопросу. – Москва, 2005. – С.184.

² Павленко Н.И. «Академическое дело». Историки под прицелом ОГПУ // Наука и жизнь. – 1999. – №11. – С.26.

³ Неретина С.С. Смена исторических парадигм в СССР. 20–30-е годы // Наука и власть: Сб. ст. – Москва, 1990. – С.40–41.

⁴ Сталин И. О некоторых вопросах истории большевизма. Письмо в редакцию журнала «Пролетарская революция» // Его же. Сочинения. – Т.13. – Москва, 1951. – С.84–103.

глобальні постулати: по-перше, чітко простежувалася думка, що не Захід був основоположником революційно-пролетарського руху, а Росія; по-друге – гарячим, але не таким уже й небезпечним для режиму дискусіям 1920-х рр. прийшов кінець. Відтепер лібералізм стосовно «ворогів» ставав неприпустимим⁵.

Іншим сигналом було обговорення книги О.Ярославського з історії партії. Автор не догодив «вождеві народів», оскільки не відвів йому належного місця як головній дійовій особі в період революції⁶. Така позиція спричинила появу листа Й.Сталіна, А.Жданова, С.Кірова «До вивчення історії», від якого відчутно війнуло холодом⁷. Було цілком очевидно, що «старим історіям» покладено край. Нові вказівки диктували нові легенди й міфи, які виразно окреслювали ідею влади. На місце «коня економічного детермінізму» підводили «коня детермінізму державного». Безумовно, ця ідея була ще дореволюційною, але з новим змістом. Форма держави змінилася із самодержавної на тоталітарну, що, своєю чергою, слід було обставити «майже колишніми» декораціями. Вона повинна була мати свою історію, поділену на етапи, синхронні історичним періодам європейських країн. Великодержавність вимагала належного обрамлення. Історія нової країни мала постати в нових, розфарбованих патріотичних відтінках, і наголос на «новий патріотизм» був складовою частиною загального курсу на створення нової державницької історії⁸.

Відгукнувшись на критику «згори», Товариство істориків-марксистів започаткувало ряд дискусій, у ході яких виробилася нова стратегія. Сутність її полягала в тому, що не можна підмінювати історію народів СРСР історією Росії, і не слід відривати історію цих народів від історії російського народу⁹. Остаточо ж шляхи розвитку радянської історичної науки було визначено після оприлюднення спеціальної постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) за підписом Й.Сталіна й В.Молотова від 16 травня 1934 р. та зауважень Й.Сталіна, А.Жданова, С.Кірова із приводу конспекту підручника з історії СРСР від 8 серпня 1934 р.¹⁰

Такі поштовхи «згори» та методологічні дискусії у середовищі істориків-марксистів на рубежі 1920–1930-х рр. невдовзі дали результат. Уже в 1939 р. провідні радянські історики опублікували перший том колективного двотомника «Проти історичної концепції М.Покровського», в якому чітко окреслювався «правильний» і безповоротний шлях розвитку радянської історичної науки. Серед авторів був Б.Греков, який звинуватив фундатора радянської історіографії в ліквідації «імперії Рюриковичів»¹¹.

⁵ *Неретина С.С.* Смена исторических парадигм в СССР... – С.42.

⁶ Там же. – С.43.

⁷ Там же.

⁸ Там же. – С.44.

⁹ *Черепнин Л.В.* Изучение в СССР проблем отечественной истории периода феодализма // Вопросы истории. – 1962. – №1. – С.47.

¹⁰ О преподавании гражданской истории в школах СССР // Правда. – 1934. – 16 мая; *Сталин И., Жданов А., Киров С.* Замечания по поводу конспекта учебника по истории СССР // Там же. – 1936. – 27 января.

¹¹ *Греков Б.* Киевская Русь и проблема происхождения русского феодализма у М.Н.Покровского // Против исторической концепции М.Н.Покровского: Сб. ст. – Ч.1. – Москва; Ленинград, 1939. – С.71–116.

Починаючи з 1930-х рр. Б.Ґреков у розгорнутій серії доповідей, наукових статей та монографічних досліджень, спираючись на марксистсько-ленінське вчення про державу та її класову природу, фактично вперше в радянській історіографії встановив, що давньоруська державність постала в результаті довготривалого процесу соціально-економічного розвитку східного слов'янства та була наслідком важливих зрушень у господарському поступі й соціальних відносинах (формування класового суспільства)¹². Саме на вивченні процесу класотворення Б.Ґреков і робив акцент у своїх дослідженнях. Спираючись на праці К.Маркса, в яких відзначалася примітивність норманського завоювання, і поділяючи висновки О.Ридзевської про незначну кількість варягів у Русі¹³, Б.Ґреков дійшов висновку, що слов'яни мали більш високий ступінь розвитку порівняно зі скандинавами. Тим самим він показав, що утворення руської держави (держави «народу рос», початок IX ст.) поряд із виникненням класового суспільства стало не дрібною подією в політичному житті Подніпров'я й Припільмення (як це зображувалося в домарксистській історіографії), а корінним зрушенням в історичному розвитку Східної Європи¹⁴. Наукова позиція Б.Ґрекова протягом 1930–1940-х рр. неодноразово змінювалась і відшліфовувалась. Завершального вигляду концепція вченого набула в його останній, посмертній, монографії – «Київська Русь» (1953 р.), де автор висунув тезу про ранньофеодальний характер руської державності IX–X ст., наголосивши, що при пошуку «витоків Русі» слід звертати погляд не на Північ Європи, а на Середнє Подніпров'я¹⁵.

Одним із найбільш серйозних і послідовних опонентів Б.Ґрекова був С.Бахрушин, який у низці своїх публікацій другої половини 1930-х рр. висловив ряд протилежних думок щодо становлення руської державності¹⁶. Так, автор категорично виступив проти тези Б.Ґрекова про формування класового суспільства на ранніх стадіях розвитку Русі. А якщо не було класів, то не було й держави¹⁷. Заперечуючи державну організацію в полян і новгородців, С.Бахрушин наголошував, що зародки державного ладу слід шукати не у «дружинах скандинавських шукачів пригод, а у слов'янських племінних княжіннях. Варязькі конунґи лише очолили той процес, який ішов із середини слов'янських спільнот Східної Європи»¹⁸. Проте вже у 1940-х рр.

¹² Ґреков Б.Д. Очерки по истории феодализма в России // Известия Государственной академии истории материальной культуры. – 1934. – Вып.72. – С.25–159; *Его же*. Рабство и феодализм в Древней Руси // Там же. – 1934. – Вып.86. – С.5–66, 145–163; *Его же*. Феодальные отношения в Киевском государстве. – Москва; Ленинград, 1935. – С.36–37.

¹³ Ридзевская Е.А. К варяжскому вопросу (местные названия скандинавского происхождения в связи с вопросом о варягах на Руси) // Известия Отделения общественных наук АН СССР. – 1934. – №7. – С.485–532; №8. – С.609–630.

¹⁴ Див.: Советская историография Киевской Руси. – Ленинград, 1978. – С.131.

¹⁵ Ґреков Б.Д. Киевская Русь. – Ленинград, 1953. – С.447–450.

¹⁶ Бахрушин С.В. К вопросу о русском феодализме // Книга и пролетарская революция. – 1936. – №4. – С.40–48; *Его же*. К вопросу о крещении Киевской Руси // Историк-марксист. – 1937. – №2. – С.40–77; *Его же*. Некоторые вопросы истории Киевской Руси // Там же. – 1937. – №3. – С.165–175; *Его же*. Держава Юриковичей // Вестник древней истории. – 1938. – №2. – С.88–98; *Его же*. Киевское государство // Пропагандист. – 1938. – №13. – С.16–22.

¹⁷ Бахрушин С.В. Некоторые вопросы... – С.167.

¹⁸ Бахрушин С.В. Держава Юриковичей. – С.91.

С.Бахрушин відмовився від своїх позицій на користь концепції Б.Ґрекова¹⁹. На близьких до С.Бахрушина позиціях стояв відомий радянський історик та історіограф М.Рубінштейн, який характеризував період IX–X ст. як «безкласовий», «дофеодальний». А отже, про існування держави у цей час, як наголошував дослідник, говорити явно передчасно²⁰.

Доволі оригінальними виявилися пошуки витоків Русі С.Юшковим, який зазначав, що це питання – одне з найважливіших, проте досі не розв'язане. На його думку, у радянській історичній науці поки що не виробилися загальноновизнані погляди на походження Русі, і все ж переважна більшість дослідників виокремлює питання варягів та генези руської державності, уважаючи, відповідно до висловлювань К.Маркса, що варяги – це нормани. С.Юшков твердив, що це значний крок уперед, і саме від розв'язання цього питання залежить вирішення проблеми виникнення Русі, адже якщо «русь» – це нормани, то які б застороги не робили радянські вчені, усе ж перші державні утворення на територіях східного слов'янства є норманськими. Дослідник наголошував, що роль норманських конунгів та їх оточення в утворення руської державності треба звести до мінімуму, і по суті говорити не про «норманське завоювання», а лише про утвердження норманської династії²¹. Таким чином, не заперечуючи скандинавського фактора в ранній історії Русі, робилася одна з перших спроб перевести проблему в абсолютно іншу площину.

С.Юшков одним із перших у радянській історіографії звернув увагу на відсутність цілісного й глибокого аналізу відповідних арабських джерел, а також нового обширного й практично недослідженого археологічного матеріалу, що його історики мали у своєму розпорядженні. А найголовніше, – конче необхідно переглянути старі дані «на основі марксистсько-ленінської методології вчення про етногенез». Усе це, на його думку, мало стати підґрунтям для нових висновків. Урешті, С.Юшков наголошував, що проблему походження Русі слід формулювати по-іншому, оскільки тепер знімається питання про варягів. І норманісти, і антинорманісти намагалися довести більше, ніж дозволяли самі джерела. Перші зазвичай твердили, що не тільки варяги, а й власне русь – це нормани, другі ж наголошували, що не тільки русь, а й варяги – це слов'яни. Відтепер сила та вага доказів, що наводилися норманістами й антинорманістами, за такої постановки питання змінювалися, або ж вони зовсім втрачали своє значення. Так, автор підважив силу одного з основних доказів щодо норманських імен Рюриковичів. Оскільки він визнавав перших новгородських і київських князів та їх оточення варягами-норманами, то збереження ними скандинавських імен слід уважати цілком природним. Проте це аж ніяк не доводить того, що русь – це нормани. Також втрачає значення доказу і наведений норманістами перелік скандинавських слів, які ввійшли до руського лексиону. С.Юшков

¹⁹ Бахрушин С.В. [Рец.] Греков Б.Д. Борьба Руси за создание своего государства // Под знаменем марксизма. – 1943. – №7/8. – С.102–103. Для порівн. див.: Греков Б.Д. Киевская Русь. – С.284.

²⁰ Рубинштейн Н.Л. [Рец.] Б.Д.Греков. Памятники истории Киевского государства IX – XII вв. // Историк-марксист. – 1938. – №1. – С.130–132.

²¹ Юшков С.В. До питання про походження русі // Наукові записки Інституту мовознавства АН УРСР. – Т.1. – К., 1941. – С.137–138.

наголошував, що вони поширилися завдяки наявності норманських князів зі своїм оточенням, але водночас його дивувала мізерна кількість цих слів – усього 17. Відтак втрачав силу доказу й уривок із найдавнішого літописного зводу про походження Русі як пізніша легенда та домисел укладача.

С.Юшков констатував, що представники як одного, так і іншого таборів ґрунтували свої положення в основному на п'яти іноземних джерелах: «Бертинських анналах», оповіданнях кременського єпископа Ліутпранда й венеціанського церковно-державного діяча та історика Іоанна Диякона (про похід норманів у 860 р. на Візантію), а також свідченнях арабського географа аль-Якубі (про напад русі на Сивілію) й візантійського імператора Константина Багрянородного (про назви дніпровських порогів). Проаналізувавши їх і критикуючи висновки норманістів, С.Юшков зазначав, що побудови, в яких русь ототожнювалася з норманами (варягами) – бездоказові. Норманісти довели, що варяги – не нормани, але водночас не довели, що норманами і є русь. Дослідник наголошував, що основою вирішення «руського питання» повинен стати ґрунтовний розгляд візантійських і арабських джерел, тобто тих народів, які перебували в постійних торговельних зносинах зі слов'янством, і що говорять про русь як про туземне населення Східної Європи чи прямо відносять його до слов'ян²².

Проаналізувавши джерела візантійського й арабського походження та спираючись на висловлювання С.Соловйова, В.Ключевського, М.Марра про русь як соціальну групу, підкріплюючи це першою статтею «Руської правди», С.Юшков дійшов висновку, що русь – це особлива соціальна група, яка стояла над слов'янами та взагалі всіма іншими групами населення. Русі – це купці, які скуповували товари у слов'ян і відправляли їх до хазарів або арабів; русі – це населення міст, якому було підвладне навколишнє слов'янство та з якого вони збирали данину; русі – це організатори й учасники здобичницьких походів у Візантію, проти хозарів, на Чорноморське узбережжя та Каспій; русі – професійні вояки, що служили у візантійських імператорів і хозарських каганів; русі – це організатори експедицій за рабами тощо. Оскільки русі були мешканцями ранніх міських центрів, вони не займалися рільництвом, а жили з того, що зможуть зібрати зі слов'ян. Будучи особливою соціальною групою, яка стояла над родовим слов'янством, русі панували над ним. Водночас вони були організаторами перших держав на теренах східних слов'ян. Головні центри русів виникли на основних торговельних шляхах того часу – річках Чорноморського басейну, а також на узбережжі самого Чорного моря, яке дістало назву «Руського».

Що ж до часу виникнення цієї соціальної групи, то С.Юшков, спираючись на працю Ф.Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності й держави», припускав – вона могла з'явитися в період розкладу у східних слов'ян родового ладу (тобто, у другій половині VIII–IX ст.). Саме тоді, як це встановлено за археологічним матеріалом, у слов'янських племен відбувся другий великий поділ праці – від рільництва відокремилася ремесло. У цей

²² Там само. – С.138–148.

період рабство перетворилося на складову частину соціальної системи. Із часом виділилася група купців, які займалися вже не виробництвом, а тільки обміном продуктів. Усі ці елементи, що виникли у процесі розпаду родового суспільства, тобто купці, воєначальники, ремісники, представники родоплемінної знаті, землевласники, які відривалися від своїх коренів у роді, осідали в особливих центрах – ранніх містах. Таким чином, міське населення вбачалося С.Юшкову міжплемінною групою.

У міру розвитку зовнішньої торгівлі, особливо у великих або прикордонних містах, мав утворитися значний прошарок іноземних купців. Такими чужоземними «гостями», які міцно осідали, асимілюючись із місцевими елементами, на території східного слов'янства були скандинавські, норманські торговці. Вояки з Півночі Європи – вікінги – також становили значний прошарок у містах; їх часто робили своїми дружинниками князі. Немає сумніву, наголошував історик, що мова, якою послуговувалися в містах, поступово почала відрізнятися від решти слов'янських діалектів, стаючи більш розвиненою, багатшою, включаючи у тому числі й іноземні слова. Усі ці елементи, що осідали в містах, мали багато спільних інтересів, а отже, потребували об'єднання. Особлива їх згуртованість, за С.Юшковим, виявлялася в тих випадках, коли вони перетворювали на данників масу слов'янських общинників. Із часом ці соціальні групи, які розмовляли особливою, багатшою мовою, мали вищу культуру, що розвивалася під значним візантійським та арабським впливом, настільки різко почали відрізнятися від підвладного їм люду, що виникла потреба в особливій назві, якою й стало слово «русь» – ним позначали групу, котра осіла в Києві.

С.Юшков припускав, що, можливо, ця назва не була слов'янською, а означала професійних вояків, купців, міщан. Що ж до проблеми «початкової Русі», то, безперечно, дослідник віддавав перевагу Півдню, оскільки процеси розкладу родового ладу найінтенсивніше відбувалися серед тутешніх полян, сіверян, дулібів. Саме на Півдні руси виявилися чисельнішими й більш організованими, ніж на Півночі. Відтак за Києвом і Київською землею закріпилася назва «Русь». Стосовно інших руських центрів, то С.Юшков твердив: русь осідала вздовж течії Дніпра на всьому торговельному шляху «із варяг у греки». Так природно вона з'явилася в Галичині (Червона Русь) і навіть на східнослов'янських теренах на межі з Угорщиною (Угорська Русь). Подальшу трансформацію назви «Русь» С.Юшков бачив у тому, що з підкоренням Києвом усіх інших груп русі та племен східного слов'янства вона перетворилася на політико-географічне поняття. У міру того, як занепадав родовий лад і зникали племінні назви, під «Руссю» розуміли всю територію східних слов'ян із Києвом на чолі. Відтак «Русь» стала етноназвою²³. Слід зазначити, що концепція С.Юшкова не знайшла широкої підтримки серед науковців. Так, Б.Греков категорично не погоджувався з гіпотезою про соціальний характер походження Русі²⁴, такої ж думки дотримувався й М.Державин²⁵.

²³ Юшков С.В. До питання про походження русі. – С.152–154.

²⁴ Греков Б.Д. Киевская Русь. – С.257.

²⁵ Державин Н. Происхождение русского народа – великорусского, украинского, белорусского. – Москва, 1944. – С.80–85.

Чергового імпульсу становленню марксистської концепції походження Русі надали праці Б.Рибакова, який почав займатися цією проблематикою у 1930-х рр., коли й побачили світ його перші серйозні праці²⁶. Саме тоді в історичному ядрі руської державності розгорнулися активні археологічні дослідження, тематичне спрямування яких визначалося етногенетичними інтересами Б.Рибакова. Його археологічні пошуки знаходили також підтримку з боку визнаного лідера радянських медієвістів Б.Грекова, що до певної міри розв'язувало руки молодому вченому. Протягом короткого часу було зібрано значну кількість археологічного матеріалу, оприлюдненого у численних повідомленнях і статтях. На цій основі відбувалося поступове руйнування здавалося б вивіреної часом концепції походження Русі.

У центр уваги Б.Рибаков ставив питання утворення руської народності та держави, наголошуючи, що для цього необхідно з'ясувати, що ж таке Русь і хто такі руси²⁷? Історичним ядром «Руської землі» він визначав Середнє Подніпров'я – від Росі до Тясмина на правому березі Дніпра з частиною Лівобережжя, Переяславом-Руським і нижньою течією Сули, Псла та Ворскли. Це порівняно невелика область на південній околиці родючої лісостепової зони, близько 180 км за течією Дніпра і 400 км завширшки. На думку Б.Рибакова, важливе значення мало співвідношення назв «поляни» і «русь». Історик стверджував, що друга назва – більш пізня. На його думку, «поляни» – архаїчна назва придніпровських слов'ян, яка залишилася в пам'яті літописця, це великий союз слов'янських племен скіфосарматського часу, що мав назву «пали» / «поли» («спали» у Плінія). Появу імені народу росів Б.Рибаков датував IV ст. і пов'язував це зі свідченнями Йордана. На його думку, саме у складі лісостепових слов'янських племен, яких називали «палами» / «полями» (тимчасово, від сусідів, отримали ім'я «антів»), у IV ст. виокремилася плем'я росів, що мешкали на берегах однойменної річки в Подніпров'ї. Це припущення історик підкріпив археологічними знахідками. Часом трансформації назви «поляни» у «роси» / «руси» слід уважати VI ст., коли після розгрому гунів відбувалося формування нових союзів племен, будівництво нових міст і протистояння з новими ворогами.

Як наголошував Б.Рибаков, у цей час фіксується різюча схожість ареалу багатой археологічної дружинної культури VI–VII ст. з областю «Руської землі» (у вузькому значенні). Саме тоді, у VI ст., складається міцний союз слов'янських племен, який і отримав назву від головного племені. Територія руського союзу племен, до якого входили сіверяни, зберегла назву полян, і була приблизно в 5 разів більшою за терен первинного племені русі. Русь VI–VII ст. відстояла свою незалежність у боротьбі з новими кочівниками – аварами та взяла активну участь у слов'яно-антському русі в Подунав'я. За Б.Рибаковим, протягом VII–VIII ст. відбувався процес розширення території Русі, своєрідне «збирання слов'янських племен» у рамках складання руської державності. У IX–X ст. у Русі з'являються загони норманів-варягів, які одного разу, за конунга Олега, навіть захопили Київ.

²⁶ Рыбаков Б.А. Анты и Киевская Русь // Вестник древней истории. – 1939. – №1. – С.319–337.

²⁷ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – Москва, 1982. – С.55.

Отже, схему походження Русі Б.Рибаков виклав таким чином. Племя росів або русів у I ст. було частиною слов'янського масиву. Ім'я росів пов'язують із річкою Рось, притокою Середнього Дніпра. Першим свідченням про росів можна умовно вважати розповідь Йордана про росоманів, які ворогували з готським королем Германаріхом. Обидві форми («рос» і «рус») існували одночасно. У літописах переважає форма русь, але у джерелах одночасно зустрічається й форма рось («роські письмена», «Правда роська»). У VI–VII ст. у Середньому Подніпров'ї склався потужний союз слов'янських племен, іноземці називали його «Рос» або «Рус». Пам'ять про кордони цього руського союзу, як виявив Б.Рибаков, збереглася до XII ст. На середину X ст. Руссю почали називатися всі східнослов'янські землі, які платили данину русі, та наймані загони варягів. Об'єднання всіх східнослов'янських земель під іменем Русі проіснувало до кінця XIV ст. і відчувалося навіть у пізніший час попри виокремлення українців та білорусів²⁸.

Саме в такому «канонічному» вигляді концепція «Руської землі» як початкового ядра руської державності ввійде практично в усі узагальнюючі праці та підручники для середньої й вищої школи, що зумовить наукову консервацію цієї проблематики практично до 1980-х рр. Наскільки міцною була ця концепція наприкінці 1940-х рр. видно, приміром, із листа Б.Романова до М.Рубінштейна від 27.IX.1948 р.: «Мене хвилює те, як почали говорити про варягів – здається, ми їх узагалі невдовзі зітремо зі сторінок літописів»²⁹. Ці слова виявилися пророчими, адже незабаром стартує кампанія «боротьби з космополітизмом», а разом із нею в історичній науці дедалі більших обертів набиратиме і процес «изгнання варягов», що остаточно переведе проблему походження Русі з наукової площини в політичну.

²⁸ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – С.85–90.

²⁹ Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки. – Ф.521. – К.26. – Ед.хр.39. – Л.30 об.

The paper analyzes political and ideological conditions of change of the theory of origin of the Rus' in the Soviet historiography of the end of 1930–1940th. The author emphasizes the specifics of conceptual approaches and personal contribution of prominent Soviet scholars to the study of that problem.

Н.П.КЛИМЕНКО*

ІВАН КРИП'ЯКЕВИЧ ЯК АВТОР ПІДРУЧНИКІВ ТА ПОСІБНИКІВ З ІСТОРІЇ

У статті на основі нових архівних і приватних джерел розглядається постать І.П.Крип'якевича як автора підручників і посібників з історії. Висвітлюється розвиток освіти у Східній Галичині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. та участь історика у підготовці методичної літератури для україномовного шкільництва. Особлива увага приділяється її загальній характеристиці.

Академік Іван Петрович Крип'якевич належить до знакових постатей української науки ХХ ст. як за своїм творчим доробком, так і за діапазоном просвітницької, педагогічної та популяризаторської діяльності. Не випадково його творча спадщина є об'єктом найрізноманітніших дослідницьких зацікавлень. І.Крип'якевич залишив значний і багатогранний доробок – підручники, посібники, програми з історії, публікації в періодичній пресі, цінні рукописи. Праці просвітителя і сьогодні мають загальноісторичну, педагогічну та культурну цінність.

Про важливість такого аспекту діяльності І.Крип'якевича у процесі державного будівництва наголошує й історик І.Гирич, який, зокрема, зазначив, що «саме Галичина виявилася найбільш готовою до побудови української держави після Першої світової війни. І не в останню чергу тому, що у 1920–1930-х рр. зберегла свою школу та історичну освіту. Галицька молодь вчилася за підручниками Івана Крип'якевича»¹.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в освітньому процесі Східної Галичини основна увага зверталася на методи та форми навчання, тоді як її зміст переважно вноrmовувався державними документами про школу, що, безумовно, гальмувало розвиток національного виховання. Водночас творчі вчителі, методисти та громадські діячі намагалися вплинути на характер навчального процесу у народній школі шляхом створення авторських підручників і посібників для учнів-українців.

Важливою умовою вивчення історії України була наявність відповідних підручників. Проблема навчальних підручників для українських середніх шкіл існувала ще до Першої світової війни, коли широко дискутувалося мовне питання. Мова, якою друкували шкільні підручники у різних регіонах України, мала помітні відмінності у семантиці, правописі, синтаксисі. Невиробленість національної мови, звичайно, стримувала розвиток українського шкільництва. Прагнучи створити український підручник, педагоги з Наддніпрянської України зверталися до навчальних книг, які використовувались у Східній Галичині. Але й недопустимою була неухвага українських педагогів і науковців до написання шкільних підручників.

* Клименко Нінель Павлівна – кандидат історичних наук, викладач кафедри методики суспільно-гуманітарної освіти та виховання Київського університету імені Бориса Грінченка.

¹ Гирич І. Підручник як головний засіб побудови держави // Дзеркало тижня. – 2008. – 24 травня.

Про перекладний підручник польської історії В.Левицького та І.Матієва² з боєм писав відомий український історик Б.Барвінський: «Його не вважали ніколи підручником, відповідним для молодіжних руских середніх шкіл по тій причині, що [...] зображена там [...] історія нашого народу становить інтегральну частку історії Польщі»³. Про «цінність» цього підручника і методику викладання рідної історії з обуренням говорив також і А.Крушельницький: «Се просто скандал, аби історії якогось народу вчити із підручника до історії чужого народу, як отсе в нас – історії України вчить ся з підручника історії Польщі»⁴. І дійсно, мало повчального було для української молоді у цій книзі. Найяскравіші сторінки історії України були безжально спотворені, національні почуття і герої – до краю приниженими. Опис, приміром, козаччини, зайняв у Левицького лише 3 (!) сторінки. А самі козаки поставали зі сторінок цієї «історії» якимось жалюгідним збіговиськом лінивої, люмпенізованої, різношерстої публіки, котра стала на шлях грабівництва і громадянської непокори. Негативну оцінку Б.Барвінський⁵ та А.Копистянський⁶ дали підручнику з історії для першого класу середніх шкіл польських учителів Б. та Г. Гебертів⁷, виходячи з того, як було подано в новому польському підручнику рідної історії українську минувшину.

Коли, нарешті, у 1911 р. з'явився новий, національний підручник української історії Б.Барвінського, стало зрозуміло, що його автор зайняв цілком іншу, науково-об'єктивну позицію у трактуванні історичних подій, яка повністю узгоджувалася з характером, духом та ідеалами українського народу. Цей підручник був пройнятий національним духом, рідним колоритом, кожною сторінкою сприяв формуванню в учнів національної самосвідомості й особистої гідності. І хоча йому не бракувало критиків⁸ ані серед офіційних рецензентів, призначених Крайовою шкільною радою, ані серед фахових учителів, котрі не звикли до поважного, наукового трактування історії рідного краю в першому класі (міністерська інструкція вимагала, щоб основою підручника були легенди, перекази, думи і т.п. «анекдотичний» матеріал, що вважався доступним і цікавим для дітей), в українських гімназіях Галичини, як зазначав І.Крип'якевич, усе-таки вчили рідну історію саме з підручника Б.Барвінського⁹.

Відомий на той час педагог і громадський діяч Я.Біленький зазначав, що «у таку пору українській школі й українським учителям не вільно бути мовчазними, пасивними глядачами, що переймали б заходів інших націй. [...] Нам треба до проблем виховання й навчання молодого покоління підійти активно і всебічно, не дожидаючись, що вони на нас самі набіжать»¹⁰.

² *Левицький В., Матієв І.* Історія краю рідного. – Л., 1895. – 259 с.

³ *Барвінський Б.* В справі підручника рідної історії для 1 класу середніх шкіл. – Л., 1911. – 52 с.

⁴ *Крушельницький А.* Українські підручники у середніх школах у Галичині // *Наша школа* (Львів). – 1909. – №3/4. – С.78–79.

⁵ *Барвінський Б.* В справі підручника рідної історії для 1 класу...

⁶ *Копистянський А.* Новий підручник української історії для середніх шкіл (Критичні замітки) // *Наша школа*. – 1912. – №2. – С.20–29.

⁷ *Gebert B., Gebert G.* Opowiadania z dziejów ojczystych dla klasy pierwszej szkół srednich. – Lwów, 1910. – 222 s.

⁸ *Копистянський А.* Новий підручник української історії... – С.20–29.

⁹ *Крип'якевич І.* Новий підручник української історії для середніх шкіл (Критичні замітки) // *Наша школа*. – 1912. – №1. – С.18–25.

¹⁰ *Біленький Я.* Голод книжки (Найважливіша сучасна виховна проблема) // *Українська школа* (Львів). – 1933. – Ч.1/2.

І.Крип'якевич уважав, що однією, чи не найважливішою, справою національного відродження є питання української книжки. Воно було настільки болючим, що І.Крип'якевич не тільки ставив його на перше місце серед учительських і наукових кіл для розгляду, а й сам активно працював над створенням українського підручника з історії. Серед аспектів педагогічної діяльності І.Крип'якевича поряд із викладацькою роботою, методичною працею з учителями народних шкіл, теоретичними розробками з питань створення національної школи необхідно виділити окремо підготовку підручників та посібників. Створені на національній основі нові підручники були вагомим внеском як у методику навчання, виховання багатьох поколінь галицької молоді, так і в українську історичну науку. Педагог-просвітителю, укладаючи українські підручники, посібники, програми, керувався неабияким досвідом підготовки такої методичної літератури для україномовного навчання.

Педагогічна діяльність І.Крип'якевича допомогла йому побачити потреби тогочасної школи, можливості в опрацюванні історичного матеріалу школярами, так і тих, хто прагнув більше дізнатися про історію своєї Батьківщини. У часопису «Письмо з Просвіти» І.Крип'якевич писав: «Історія має не тільки теоретичне значіння як наука для науки, але й дуже велику практичну вартість, коли поставити їй за ціль пояснювати теперішність. У Західній Європі вже давно зрозуміли се завдання історії і пишуть у відповідний спосіб підручники»¹¹.

Досить вдало історик Я.Дашкевич помітив у великій науковій спадщині вченого «дві лінії творчості – дослідницьку і популяризаторську, які не суперечили, а навпаки, доповнювали одна одну»¹². Одним із напрямів популяризаторської роботи І.Крип'якевича стало написання підручників з історії різного рівня, які були розраховані на певні категорії населення. Це й історія для початківців, і для старшокласників, і історія України для самоосвіти, і, врешті, такі фундаментальні підручники, як «Історія України», «Велика історія України», «Всесвітня історія», «Історія українського війська», «Історія української культури» тощо. Підручники та посібники писалися на той час у складних історичних умовах, у період становлення національного руху, громадянської війни, боротьби за владу в Україні різних політичних сил.

Саме на 1917 – початок 1920-х рр. припадає період відродження національної школи у Наддніпрянській Україні. Перший державний орган управління освітою – Генеральний секретаріат освіти – одним із головних завдань уважав створення підручників відповідного змісту. Але за існування Української Центральної Ради реалізувати ці задуми не вдалося. У період Української Держави П.Скоропадського Д.Дорошенко, який входив до складу уряду Ф.Лизогуба, 27 травня 1918 р. писав І.Крип'якевичу, що «кабінет у своїй практичній роботі стоїть на ґрунті української державності,

¹¹ Крип'якевич І. Виклади з історії України // Письмо з «Просвіти» (Львів). – 1913. – Ч.9. – С.260–262.

¹² Дашкевич Я. Іван Крип'якевич – історик України // Крип'якевич І.П. Історія України. – Л., 1990. – С.4–18.

самостійності й розвитку нашої держави на національній основі. [...] Сам гетьман щиро хоче побудувати міцну національну державу вкраїнську»¹³. У період ЗУНР у Галичині особливо актуальними були ідеї німецького педагога Г.Кершенштайнера щодо державно-громадянського виховання, який писав, що завданням такого виховання є «через добру організацію шкіл, школярських спілок, трудових метод учити вихованців служити громаді, [...] аби конкретну конституційну державу, яку вони творять, чим більше наближати до ідеалу моральної громадянськості»¹⁴.

Погляди на завдання національної освіти в незалежній державі, які висловлювалися галицькими педагогами, суттєво перегукувалися з тими засадами побудови нової української школи, що їх відстоювали діячі Наддніпрянщини. Принципи побудови нової національної школи з єдиною системою освіти для соборної України лягли в основу розробки ґрунтового плану реорганізації під назвою «Проект єдиної школи на Україні». Цей план розробляла комісія при Міністерстві народної освіти у Києві у 1919 р. До її складу, крім наддніпрянців, запросили 14 галичан, серед яких були такі відомі культурно-освітні діячі та гімназійні педагоги, як А.Алишевський, Я.Біленький, І.Боберський, А.Крушельницький, В.Пачовський, Д.Пігут¹⁵. В обговоренні брали участь поряд з іншими С.Сірополко та І.Огієнко¹⁶. У «Проекті єдиної школи на Україні» особлива увага приділялася навчальним планам та підручникам. Пропонувалися програми з 23 дисциплін, у тому числі й з історії¹⁷.

Українська інтелігенція з оптимізмом і надією дивилась у майбутнє, розуміючи, що разом із політичними та соціальними перетвореннями важливим чинником державотворення є національна освіта. Саме для Східної України, де десятиріччями заборонялося шкільництво рідною мовою, призначалася «Коротка історія України для початкових шкіл та 1-ої класи гімназії» І.Крип'якевича тиражем у 50 тис. примірників¹⁸. У своїх спогадах Іван Петрович писав: «Революція підняла високо культурне життя України – появилось багато нових часописів, журналів, видавництв. Видавництво «Вернигора» (Валентин Огамановський і Ігор Федів) віднесли до мене написати підручник для початкової і середньої школи. В рекордному часі, на протязі одного місяця, я склав підручник»¹⁹. Тираж мав бути 50 тис. примірників. На передреволюційні часи він був дуже високим. Як тільки видання було анонсоване, наступного ж дня надійшло 70 тис. замовлень! Видавництво мало на меті випустити книжку з багатьма ілюстраціями, але київські друкарні не могли це здійснити, і воно вирішило друкувати

¹³ Приватний архів Івана Крип'якевича. – П.№311. – Листування 1915–1935 рр. Листування: А–З: Д.Дорошенко (1918, 1924, 1926, 1927 рр.).

¹⁴ Кершенштайнер Г. Що таке державно-громадянське виховання. – Рапшат; К., 1918. – С.36.

¹⁵ Проект єдиної школи в Україні. Під 20-ліття створення нової системи українського виховання й навчання. – Л., 1938. – С.18.

¹⁶ Зайченко І. «Проект єдиної школи на Україні» // Шлях освіти. – 1998. – №4. – С.39–44.

¹⁷ Проект єдиної школи в Україні... – С.23–24.

¹⁸ Крип'якевич І. Коротка історія України для початкових шкіл та 1-ої класи гімназії. – К.; Л.; Відень, 1918. – 87 с.

¹⁹ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія) // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – Л., 2001. – С.114.

її у Відні. Однак, хоча книжка і вийшла з друку, проте її неможливо було перевезти до Києва, і тираж залишився за кордоном. «На той час, – писав І.Крип'якевич, – це був не найгірший підручник, мав я намір його ще вдосконалювати»²⁰.

У першому своєму підручнику І.Крип'якевич застосував хронологічну схему поділу історії України на п'ять періодів, якої послідовно дотримувався до кінця 1920-х рр., коли його погляди на політичну періодизацію минулого України дещо змінилися. Наведемо ці розділи: I. «Україна за слов'янських часів до 800 р.»; II. «Українська держава за княжих часів 800–1340 рр.»; III. «Україна під Литвою і Польщею 1340–1648 рр.»; IV. «Українська держава за козацьких часів 1648–1784 рр.»; V. «Відродження України 1784–1918 рр.»²¹. Невеликий за обсягом підручник був поділений на 34 параграфи. Необхідно зазначити, що матеріал було відібрано й скомпоновано таким чином, щоби забезпечувалося міцне засвоєння базових історичних знань. Структурування навчального матеріалу було чітким і послідовним. Заслугове на увагу й оригінальний методичний апарат, а саме виноски на берегах, які допомагають орієнтуватися у тексті і можуть слугувати планом уроку, а також наявність засобів для самоконтролю (перелік дат для повторення). Полегшує сприйняття матеріалу широке використання діалогів, прямої мови та емоційності викладу. У виданні згадується багато літописних легенд (про смерть Олега, хрещення Русі, походи князя Святослава тощо). У підручнику вміщено 58 ілюстрацій (2 карти, портрети історичних осіб, репродукції картин відомих художників, малюнки, хронологічні таблиці), що також полегшує роботу з навчальною книжкою. Текст підручника не переобтяжений великою кількістю дат та імен. Усі необхідні для запам'ятовування дати вміщено наприкінці книги. Видання мало великий успіх, про що свідчить рецензія Н.Суровцової на сторінках часописів, де зазначалося, що «підручник І.Крип'якевича розвивав в учнів національні і державницькі почуття»²².

«Коротка історія України» стала одним із головних й улюблених підручників, які використовувались у школах, гімназіях, історичних та краєзнавчих гуртках. Як справедливо зазначав син Івана Петровича – Роман Крип'якевич, «підручник виявився справді не найгіршим», і об'єктивним підтвердженням цього є випробовування часом, яке він витримав: 20 років ним залюбки користувалися учні згідно із задумом автора, а згодом, після так званого «золотого вересня» 1939 р., разом зі своїми колишніми читачами перейшов у підпілля, щоби забезпечити вже не шкільне навчання, а таємну самоосвіту²³. Колишня гімназистка М.Вальо згадувала: «Моє знайомство з окремими працями І.Крип'якевича та його державницькою концепцією історії України відбулося ще в час навчання у Дрогобицькій гімназії в 1936–1944 рр. (з перервою на два роки радянської школи). За шкільний

²⁰ Там само.

²¹ Приватний архів Івана Крип'якевича. – П.№344. – (III) Історія України – шкільні підручники, I, 1920 р. «Історія України для вищих клас середніх шкіл» (1919 р.).

²² Суровцова Н. [Рец.] Крип'якевич І. Коротка історія України // Книга. – Відень, 1921. – С.15.

²³ Крип'якевич Р. Іван Крип'якевич – популяризатор історії України // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві... – С.875.

підручник із цього предмету тоді нам правила «Коротка історія України» І.Крип'якевича, видана кількома випусками в 1941 р. у Краківі»²⁴.

Червоною ниткою крізь текст підручника проходила ідея національної історії, минулого української державності. Не випадково всі історичні події відбувалися саме в Україні, а не в Русі. «Наш рідний край називається Україною», – так починає свій історичний нарис І.Крип'якевич. Українці, Українська держава, українські князі, Українське море (тобто, Чорне море), «Київ буде матір'ю всіх українських городів», «Київ став столицею всієї України» – саме такі визначення автор свідомо вводив у текст підручника, щоби підкреслити автохтонність українського населення та правомірність існування української держави. Подібний підхід до історії України, безумовно, не вкладався в концепцію розвитку польської держави, який не залишав байдужим ані українських патріотів, ані їх противників.

Так, на шпальтах часопису «Селянин» з'явилася негативна оцінка підручника. Автор статті писав: «Коли хтось сперше взявся до рук таку історію, мусів би думати, що вже тоді, від хрещення Руси і перших руських князів були «українські князі», що Київ – матір руських городів, був матір'ю всіх українських городів, що «Руської правди» не було, а «себто Українське право», як подає І.Крип'якевич. По прочитанні такої історії міг би читач подумати, що вже тоді були зразки ундівської політики». Далі автор статті ставив питання: «Цікаво, кому вона тепер подобається? Ото в одній з українських газет стрічаємо її критичну оцінку одного отця духовного, який з телячим захопленням пише, що вона йому найбільше подобається. Той отець заохочує всіх батьків, щоб купили її своїм дітям до читання. А може, ви, отче, взяли молитовник або підручник з проповідей, а не рекомендували того з чим повинні боротися?»²⁵. Але саме такий відгук і дає підставу для висновків про неабияку популярність першого підручника І.Крип'якевича. У 1937 р., ґрунтуючись на рішенні окружного суду, влада заборонила підручник І.Крип'якевича «Коротка історія України», уважаючи його небезпечним. Так, він з'явився у списку заборонених у II Речісполитій українських книжок та друків²⁶.

У цьому підручнику І.Крип'якевич довів свою розповідь до найостанніших тогочасних подій, які відбувалися на його очах. У стислих рядках відчувається оптимізм і великі сподівання на кращу долю, гідне майбутнє для України. «Українська держава почала порядкуватися і стає чимраз кріпша і сильніша. Як всі українці з'єднуються до спільної праці, наша земля стане знов така ж могутня, як була за давніх часів», – писав він²⁷. «Коротка історія України» була надзвичайно популярною. Попит на цю книжку засвідчують передруки в Канаді, деякі з яких повторюють дату виходу у світ 1918 р., хоч, як видно із зовнішніх ознак, вони були видані пізніше. Є, зокрема, два різні передруки, здійснені у Саскатуні.

²⁴ Вальо М. Він був нам, як батько...// Там само. – С.624.

²⁵ Чого вчиться наша шкільна молодь? // Селянин (Львів). – 1931. – Ч.22. – С.4.

²⁶ Магальяс С. Спис сконфіскованих і заборонених українських книжок та друків у Польщі до 30 червня 1937 р.: Порадник для бібліотек. – Л., 1937. – 75 с.

²⁷ Крип'якевич І. Коротка історія України для початкових шкіль... – С.29.

Розуміючи величезну потребу в отриманні історичних знань з історії України, І.Крип'якевич уважав за потрібне видати такий підручник з української історії, який би у цілому систематичному викладі міг опанувати пересічний українець. У наступному, 1919 р., видавництво «Вернигора» опублікувало «Огляд історії України – репетиторій для вищих клас середніх шкіл та вчительських курсів»²⁸. Маючи неабиякий педагогічний досвід і хист блискучого методиста, Іван Петрович передбачив дидактично продуману структуру підручника. Фактичний матеріал, відомості про найважливіші події, стислі інформації про деякі персоналії, культурні досягнення народу було скомпоновано у 237 легких для засвоєння, побудованих за взірцем коротких енциклопедичних довідок невеличких параграфів. Як зазначив Ю.Алексеев у своїй передмові у перевиданому посібнику: «І.Крип'якевич в інтересах читача не переобтяжував текст зайвими подробицями, другорядними відомостями. Він залишив лише сутнісні характеристики епох, імена видатних історичних діячів тощо»²⁹. Для полегшення роботи з навчальною книгою автор увів у додаток до книги хронологію головних подій (хронологічні таблиці) з історії України, генеалогічні дослідження князівських родів, правління гетьманів. На його думку, це мало б допомогти читачеві систематизувати свої знання, побачити історичну перспективу, зрозуміти місце історичних діячів у загальноісторичному процесі.

Іван Петрович, як досвідчений педагог, добре розумів, що для того, аби як слід вивчити історію, мало зазубрити напам'ять основні дати, послідовність князів і гетьманів, особливості їх правління та важливі факти боротьби з численними загарбниками, – необхідно весь цей багатий фактографічний матеріал доповнювати ледве чи не белетристичними оповіданнями історичного змісту. І.Крип'якевич, маючи письменницький хист, у напівбелетризованому плані склав дві збірки нарисів для шкільної дитвори. Так виникли книжки «Шляхами слави українських князів»³⁰ та «Оповідання з історії України для нижчих клас середніх шкіл. Перша частина: княжа доба»³¹. Мала вийти у світ і друга частина «Оповідань...», але цьому перешкодила польсько-українська війна 1918–1919 рр.

Книжка І.Крип'якевича «Оповідання з історії України для нижчих клас середніх шкіл. Перша частина: княжа доба» складалася з п'яти розділів, поділених на 23 параграфи: I. «Слов'янські часи»; II. «Перші київські князі»; III. «Володимир Великий і Ярослав Мудрий»; IV. «Поділ і занепад України»; V. «Галицькі князі». Автор у доступній формі подав учням основні події з життя українського народу від слов'янських племен до закінчення княжого періоду (1340 р.). Кожен параграф він поділив на окремі пункти, які допомагали краще зрозуміти пропонований зміст. Наприклад, пункт 4 «Устрій

²⁸ Приватний архів Івана Крип'якевича. – П.346. – (V) Історія України – нариси, лекції, I, 1919–1930 рр.

²⁹ Алексеев Ю. Іван Крип'якевич і його «Огляд історії України» // Крип'якевич І. Огляд історії України. – К., 1995. – С.5–6.

³⁰ Крип'якевич І. Шляхами слави українських князів. – Л.; К., 1918. – 67 с.

³¹ Крип'якевич І. Оповідання з історії України для нижчих клас середніх шкіл. Перша частина: княжа доба. – Л.; К., 1918. – 67 с.

і способи оборони слов'ян» поділено на п'ять підпунктів: «Рід», «Слов'янські племена», «Князь і віче», «Городи», «Зброя». Наприкінці кожного розділу в 5–8 реченнях подавалося коротке резюме із зазначенням характеристики періоду, основних подій і дат. А винесення ще й окремо дат сприяло їх міцному запам'ятовуванню. Слід згадати про таку рубрику у книжці, як словничок малозрозумілих слів, який був після кожного параграфа (наприклад, пояснення слів «віщуни», «гроші», «варяги», «українське право» та ін.). У текстах для зацікавлення дітей молодшого віку історією свого краю присутні елементи легенд, переказів (про Олега, Святослава). Багато уваги приділив І.Крип'якевич формуванню українського права за часів Ярослава Мудрого, вказуючи, що цей князь підготував «Руську правду», щоб «усунути різні наджиття над людьми і щоб всі знали, які мають бути засуди і кари»³².

Книжка «Шляхами слави українських князів» складалася з 7 нарисів: I. Великий князь Володимир Великий; II. Військо княжих часів; III. Українське лицарство; IV. Престольний Галич; V. Город князя Льва; VI. За австрійський стіл; VII. Український герб³³. У навчально-методичному апараті слід відзначити ілюстративний матеріал, який також може слугувати самостійним джерелом інформації (плани стародавніх міст, бібліографія). Крім того, у тексті присутні такі елементи пояснення, як роздуми щодо походження українського герба, спроба осмислити причини занепаду державності у XII–XIII ст. тощо. Така книга була, безперечно, основою самостійних пошуків та творчої праці, де учитель не нав'язував своїх думок і волі, а керував працею учнів, даючи матеріал, який вони творчо опрацьовують. Я.Біленький писав: «Такою лабораторною працею учень повинен самостійно й діяльно добувати знання, будувати свій світогляд, привчатися змалечку бути активним громадянином»³⁴.

Отже, ці згадані чотири книжки І.Крип'якевича 1918–1919 рр. – дуже оперативний відгук на вимоги часу і потреби тогочасного шкільництва. Слід зазначити, що цей період, а також наступні роки (початок 1920-х рр.) узагалі був дуже врожайним на науково-популярну літературу з історії України багатьох авторів, однак лише книжки І.Крип'якевича лягали послідовно у певну дидактично продуману ідею. Вона обумовлювалася необхідністю дати учневі середньої школи, гімназії, кандидатам на вчителів, кожному, хто прагнув до самоосвіти, фундамент найважливіших знань з історії України. Як досвідчений педагог, І.Крип'якевич застосовував доцільну методику – він ділив текст на окремі розділи та короткі параграфи, давав написи на берегах для орієнтації, щоб у такий спосіб фіксувати увагу читача, завершував розділи чи параграфи короткими висновками і переліком дат для повторення, додавав словничок малозрозумілих слів, хронологічні таблиці, списки князів і гетьманів, генеалогічні

³² Крип'якевич І. Оповідання з історії України для нижчих клас середніх шкіл. Перша частина: княжа доба. – С.43.

³³ Приватний архів Івана Крип'якевича. – П.№345. – (III) Історія України – шкільні підручники, II, 1920 р.

³⁴ Біленький Я. Голод книжки (Найважливіша сучасна виховна проблема) // Українська школа. – 1933. – Ч.1/2.

таблиці, бібліографію. Крім того, зміст підручників був придатним для організації самоосвіти, розвитку творчого мислення, формування загальнонавчальних і спеціальних навичок та умінь. Таким чином, у 1918–1919 рр. І.Крип'якевич підготував навчальні видання, які не лише могли задовольнити першочергові потреби українського шкільництва, але й стати підставою для самоосвіти.

У 1920 р. стало зрозуміло, що створення української школи, яка могла б розвиватися за власними потребами, виконуючи передусім завдання національної освіти, неможливе. У 1921 р. Львівська шкільна кураторія запровадила нові програми та навчальні плани для всіх типів освітніх закладів. Відтоді у школах Східної Галичини навчання відбувалося згідно з варшавськими планами й попередньо визначеними лише для шкіл із польською мовою навчання. На шпальтах періодичних видань (особливо українських) постійно обговорювалися проблеми викладання історії у школах³⁵. Наукове товариство імені Шевченка, товариства «Рідна школа», «Просвіта» пропонували свої проекти програм та підручників для українських шкіл, але вони не були прийняті ані міністерством освіти і віросповідань II Речіпосполитої, ані Львівською шкільною кураторією³⁶. Таким чином, історія України не могла ввійти як окремий предмет у програми для початкових шкіл та гімназій. Відтак основний наголос було зроблено на самоосвіту. За таких складних умов гасло популяризувати правдиву історію українського народу і його державності набуло нового звучання.

У 1921 р. видавництво «Історичні листки» опублікувало дуже стислу «Малу історію України» І.Крип'якевича. Брошура кишенькового формату була призначена для якнайширших кіл населення. Вона складалася з п'яти розділів: I. «Українська держава за княжих часів (800–1340 рр.)»; II. «Україна під Литвою і Польщею (1340–1648 рр.)»; III. «Українська держава за козацьких часів (1648–1782 рр.)»; IV. «Україна під Австрією та Росією (1782–1917 рр.)»; V. «Самостійна Україна (від 1917 р.)». На початку «Малої історії України» стверджувалося: «Кожний українець повинен знати історію свого народу. Кожен повинен знати, як жили наші діди й прадіди, за що вони боролися, як добували собі ліпшу долю»³⁷. «Мала історія України» стала найвідомішою серед науково-популярних праць ученого. Як зазначив історик Я.Ісаєвич, крім авторизованих другого і третього видань (Львів, 1924 і 1941 рр.), було ще принаймні десять без дозволу автора передруків початку 1940-х рр., випущених у друкарнях західно- (Сокаль, Станіслав, Проскурів) та східноукраїнських (Фастів, Кривий Ріг, Нікополь, Хмельове, Новоукраїнка, Вознесенськ, Лепетиха) переважно районних міст і містечок³⁸. Цілком можливо, що цей стислий нарис історії України передруковували також і в інших місцевостях.

³⁵ П-ова. Дещо про нову програму науки // Учительське слово. – 1922. – Ч.5. – С.9.

³⁶ Центральний державний історичний архів України, м.Львів (далі – ЦДАІЛ України). – Ф.309. – Оп.1. – Спр.189. – Арк.8.

³⁷ Мала історія України. – Л., 1921. – Ч.9. – С.2 (підпис: «І.К.»).

³⁸ Ісаєвич Я. Іван Крип'якевич – історик і організатор наукового життя // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві... – С.9.

Про популярність цього видання свідчать і негативні оцінки діяльності І.Крип'якевича і його «Малої історії України» вищими структурами ВКП(б). Наведемо напрочуд характерну цитату (мовою оригіналу): «Отъявленные националисты, выступающие во время немецкой оккупации с программными фашистскими брошюрами, Крипякевич, Кордуба, Терлецкий и другие имеют возможность и сейчас с кафедр институтов проводить свои вредные теории. Проф. Крипякевич, книжонка которого “Малая история Украины” и сейчас продолжает распространяться украинско-немецкими националистами в западных областях, назначен заведующим кафедры истории Украины во Львовском университете»³⁹.

Не втратила актуальності та популярності «Мала історія України» і сьогодні, яка у серії «Історична бібліотека “Поступу”» побачила світ у Львові 1990 р. Історик Я.Грицак, який готував до друку цю книжку, зазначав, що «для багатьох читачів знайомство з працею І.Крип'якевича стане повтором для осмислення новітньої історії без білих плям, вирізаних сторінок, чи заборонених імен, а більш обізнанням в цій царині. «Мала історія України» дасть змогу впорядкувати і систематизувати свої знання з української історії»⁴⁰.

Дійсно, згадана книжка, даючи необхідний мінімум знань з історії рідного краю людям, які не мали змоги пізнати минуле з більш фундаментальних джерел, набула надзвичайної популярності. Р.Крип'якевич писав, що «видання, безперечно, відіграло роль певного стимулу для більш глибокого вивчення історії України у минулому»⁴¹. Зрештою, і сьогодні ця невеличка книжечка знайшла свого масового читача.

У 1920-х роках як державна, так і шкільна влада II Речіпосполитої не тільки забороняли проведення лекторіїв для народу, але й спрямовували зусилля на їх виявлення⁴². Відтак особливого значення набуло видання популярних книжок. Не випадково товариство «Просвіта» закликало українське громадянство, усіх українських науковців до співпраці над навчанням народу, проголосивши гасло: «Книжку до рук!»⁴³. І.Крип'якевич, як просвітній діяч і педагог, розумів, що український народ чекає нової літератури за змістом і формою, тому видав такі підручникові історичні нариси, як «Історія козаччини для народу і молоді» (1922 р.) та «Історія України для народу» (1929 р.). Невелика за обсягом «Історія козаччини для народу і молоді» складалася з таких розділів: I. «Початки козаччини»; II. «Життя козаків та їх звичаї»; III. «Боротьба з татарами і турками»; IV. «Боротьба з Польщею»; V. «Повстання Богдана Хмельницького»; VI. «Війни за українську державу»; VII. «Нові війни і союз із Московщиною»; VIII. «Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Петро Дорошенко»; IX. «Іван Брюховецький, Дем'ян Многогрішний, Іван Самойлович»; X. «Іван Мазепа»; XI. «Наступники Мазепи»;

³⁹ Цит. за: Науменко К. І. Крип'якевич в оцінці вищих структур ВКП(б). За документами Російського державного архіву соціально-політичної історії // Там само. – С.907.

⁴⁰ Грицак Я. Передмова // Крип'якевич І.П. Мала історія України. – Л., 1990. – Ч.1. – С.2.

⁴¹ Крип'якевич Р. Передмова // Мала історія України. – Л., 1921. – Ч.9. – С.3.

⁴² ЦДІАЛ України. – Ф.348. – Оп.1. – Спр.243. – Арк.3.

⁴³ Вісті з «Просвіти». Краєва освітня анкета // Життя і знання. – 1932. – Ч.15. – С.461.

ХІІ. «Кінець козаччини». Центральним був шостий розділ. Книжка містила такі додатки: «Головні роки з історії козаччини, список образків», 3 мапи («Українські землі в першій половині ХVІІІ ст.», «Українські землі за Хмельниччини», «Українські землі у другій половині ХVІІІ ст.»).

Схвальний відгук на вихід у світ цієї книжки дав В.Дорошенко на шпальтах часопису «Трибуна України»: «Цю книжечку галицького вченого треба щиро привітати: йому вдалося написати справді популярну історію козаччини. У дванадцяти невеличких розділах проходить перед читачем уся козаччина від її початку аж до кінця. Написана книжка доброю мовою»⁴⁴. А О.Мочульська у своїй хроніці товариства «Просвіта» виділила серед видань «Народної бібліотеки» саме книжку І.Крип'якевича «Історія козаччини для народу і молоді». Аналізуючи видання, вона писала: «Автор оповів у тій книжечці дуже приступно, з белетристичним забарвленням цілу історію козаччини, з'ясовуючи причини її повстання, її розвиток, її перетворення в окрему соціальну верству, її боротьбу з татарами, поляками і Москвою аж до зруйнування Січі 1775»⁴⁵.

Зважаючи на величезний попит «Історії козаччини для народу і молоді», 1934 р. її було перевидано коштом фонду «Учітеся, брати мої». У передмові зазначалося: «Перше видання «Історії козаччини» з 1922 р. дуже швидко розійшлося, – і вже від яких п'ятьох років стало бібліографічною рідкістю. Видаючи її другим виданням, ми маємо повну надію, що вона так швидко найде своїх читачів, як видання з 1922 р. Серед теперішніх обставин це єдиний короткий огляд історії української державності за козаччини»⁴⁶.

Попит на це видання став стимулом опублікувати 1929 р. у тому ж видавництві «Історію України для народу». Структура книжки, згідно з перевіреним видавничим досвідом, мала два великі розділи: І. «Княжі часи»; ІІ. «Козацькі і нові часи», які поділялися на 12 підрозділів, у межах кожного з них – параграфи. Тут наводилися основні факти, їх стисла характеристика і значення минулого для народу та його державності. На вкладних аркушах було розміщено 35 ілюстрацій, карту, а наприкінці – найважливіші дати з історії України.

Під кінець 1920-х рр. І.Крип'якевич став визнаним авторитетом у справі написання загальнодоступних курсів з історії України, хоча шлях до визнання не був легким. Наприкінці 1910-х – на початку 1920-х рр. у світ вийшли фундаментальні й науково-популярні історичні праці М.Грушевського, Д.Дорошенка, О.Терлецького, С.Томашівського та інших авторів. Бібліографічний огляд даного періоду⁴⁷ дає підстави погодитись з Я.Дашкевичем, який зазначав, що «читач 20-х рр. ХХ ст., навіть звичайний, середній, мав з чого вибирати, і що історія України в цілому не була

⁴⁴ Дорошенко В. [Рец.] Крип'якевич І. Історія козаччини для народу і молоді. Львів, 1922, 92 с. // Трибуна України. – 1923. – №2/4. – С.86.

⁴⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – №17782–17783 (Ольга Волковська-Мочульська. Товариство «Просвіта» (Хроніка) 1928 р.). – Арк.5.

⁴⁶ Історія козаччини для народу і молоді. – С.4.

⁴⁷ Калинович І. Бібліографія українознавства за 1914–1923 рр. – Вип.І: Історія України: Публікації в українській мові. – Л., 1924. – 59 с.

присипаною пилом забуття дисципліною. Якраз навпаки. А для того, щоб зберегти власне авторське обличчя, треба було не лише прикласти чимало зусиль, але й опрацювати питому свій, відмінний від інших науковий підхід і науково-популярний стиль. Крип'якевич цього добився»⁴⁸.

Цікава історія виходу книжки «Історія України для народу». Аналіз листування автора з Українським педагогічним товариством та документів домашнього архіву І.Крип'якевича приводить до висновку, що Іван Петрович підготував її на замовлення саме цього товариства⁴⁹. Отже, у 1922 р. Українське педагогічне товариство звернулося до нього з проханням переробити «Історію України для початкової школи», яка була видана ще в 1918 р. для народної школи та початкових класів гімназії, для «широких кіл народу». У зверненні УПТ зазначалося, що «переглядали її учителі народних шкіл і висловлювалися дуже прихильно; але через те, що українська історія зникла взагалі з галицьких шкіл, уже важко було знайти налагодчика»⁵⁰. В архіві І.Крип'якевича є правлений примірник «Історії України для початкової школи», де автор творчо перероблював матеріал, спрощував, адаптував для маленького читача. У листі до УПТ він писав: «Передаю до перегляду I частину (княжі часи) – друга буде такого самого об'єму, міг би її викінчити протягом вакацій»⁵¹.

Дійсно, написати популярну історію для широких мас читачів – справа не з легких, оскільки світогляд та думки простих людей змінилися, особливо після 1917 р. Популярна історія повинна, як зазначав О.Терлецький, «розумітися у відповідності до нового світогляду, і тому вона мусить інакше виглядати, чим давніші популярні історії, видані у нас по війні»⁵². Водночас у своїй рецензії на книжку І.Крип'якевича О.Терлецький зазначав: «Історія України для народу д-ра І.Крип'якевича рахується з тим світоглядом, оскільки держава поставлена тут на першому плані. Це одна прикмета цієї праці. Друга – це те, що оповідання пристрасне, зрозуміле й живе. Багато є місць, які дійсно можуть притягти читача до цієї літератури. Особливо в першій частині, де йде мова про історію княжої доби. Про те, що книжка написана в патріотичному дусі прикмет можна знайти більше, але вже ці головні вказують на те, що праця заслуговує, щоби її надрукувати»⁵³.

Другий напрямок популяризаторської діяльності І.Крип'якевича – це белетристика, художня література, яка діє на читача емоційно. Він розумів, що діти – це майбутнє нації, які з раннього віку повинні себе національно ідентифікувати. Найефективнішим засобом впливу на їх свідомість служить дитяча література. На той час великою популярністю користувалися оповідання А.Чайківського. Однак І.Крип'якевич уважав, що дітям потрібна ширша література, яка б на зразках української героїки могла виховати майбутнього громадянина незалежної України. Тому так завзято і з такою любов'ю він пише історичні повісті, знайомить дитвору з українською

⁴⁸ Дашкевич Я. Іван Крип'якевич – історик України. – С.20.

⁴⁹ Приватний архів Івана Крип'якевича. – П.№359. – Історія України.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само. – П.№224. – Рецензії на роботи І.К.

⁵³ Там само.

історією через художнє слово, виховуючи патріотизм, любов до національного через український героїзм.

Іван Петрович, як досвідчений педагог, добре розумів, що історія лише тоді стає для учня близькою і зрозумілою, коли поряд із традиційними історичними фактами буде матеріал, що емоційно захопить дитину, підштовхне її до самостійного здобуття нових знань. Це пояснюється психологічними особливостями учнів, які мислять образами і мають ще незначні здібності до абстрактного мислення. Тому одним із конкретних шляхів вирішення завдання активізації пізнавальної діяльності дитини І.Крип'якевич убачав у всебічному використанні художньої літератури.

Р.Крип'якевич згадував, що батько боляче сприймав той факт, що українці в порівнянні із сусідніми народами не мають достатньої кількості популярної історичної літератури. Свої міркування з приводу її необхідності І.Крип'якевич не раз висловлював у родинному колі та серед знайомих. Він добре знав, що саме в наймолодшому віці дитину треба зацікавити історією рідного краю, прищепити їй почуття національної гордості, адже без цього неможливе становлення майбутнього громадянина.

Як методист, І.Крип'якевич розумів необхідність звернення до цього аспекту викладання історії, оскільки яскраві художні образи повинні допомогти дитині зрозуміти досить складну, тривалу історію, її головних героїв, основні події, явища, сформувати чіткі уявлення про неї. Художня література допомагає захопити дитину історією, що своєю чергою сприяє мотивації до навчання, розвиває пізнавальну активність школяра. Яскраві белетристичні образи дають можливість зосередити значну увагу на повсякденному житті народу, психології суспільства.

Популяризуючи історію рідного краю, І.Крип'якевич добре розумів – допитлива душа підлітка прагне не стільки систематизованих, повних знань, скільки емоційного очарування, що дітей більше захоплюють гостросюжетні твори, в яких звеличено подвиги людей сміливих. Чи не тому І.Крип'якевич уже в гімназійному віці, поряд зі студіюванням історії займався белетристикою. Перші школярські та студентські спроби він приховував, пізніше з'явилися його невеличкі оповідання і п'єси в дитячому журналі «Дзвінок» (1905–1906 рр.) без підпису або під криптонімом⁵⁴. Іноді Іван Петрович давав свої твори друзям для ознайомлення. Про це свідчить запис у «Книзі адресовій» Академічної громади такого змісту: «Церкевич! Лишаю тобі перші свої сочинення у Миколаєвої “Полуботка”»⁵⁵.

Спочатку І.Крип'якевич намагався видати для підлітків веселу пригодницьку літературу українською мовою, хай і не на українські теми. Тому в 1912 р. вийшли у світ підготовлені ним переробки з англійської та італійської – «Записки недоброго хлопця» та «На вакаціях», надруковані у видавництві «Руське товариство педагогічне» без зазначення автора. У тому ж році це ж товариство опублікувало оповідання І.Крип'якевича уже на українську тематику – «Малі

⁵⁴ Там само. – П.№310. – А) Листування 1904–1914 рр.

⁵⁵ Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В.Стефаника НАН України. – Ф.9. – Фонд окремих надходжень №10/11. – Арк.206.

козаки». Слід зауважити, що Іван Петрович до своєї белетристичної діяльності ставився скептично, ніколи не підписувався своїм іменем, а тільки псевдонімами («Іван Петренко», «Іван Горішивський»), або й узагалі без підпису⁵⁶.

Оповідання «Малі козаки» було зустрінуте сучасниками із захопленням, про що свідчить рецензія в часопису «Неділя», автор якої писав, що історичне оповідання написано відповідно до вимог дитячої літератури, гарно ілюстроване (в повісті 7 малюнків), детально представлено подробиці з козацької організації. Далі рецензент підкреслював, що «оповідання стане, без сумніву, улюбленою лектурою українських дітей і наших читальників. Треба надіятися, що пан автор, який науково досліджує козаччину та знає її докладно з архівних і документальних дослідів, не покине й поля історичного оповідання і повісті так важного літературного відділу для скріплення нашої національної свідомості та дасть ще не одне талановите історичне оповідання»⁵⁷.

Популярність такого роду літератури, неабиякий попит на неї спонукали І.Крип'якевича в наступні роки видати низку оповідань на історичну тематику: «Під прапори Хмельницького» (псевдонім «Горішивський», Львів, видавництво Івана Тиктора, 1933 р.), «Пригоди Юрка Козака» (псевдонім «Іван Петренко», Львів, «Рідна школа», 1934 р.), «Спільними силами, або ж Плян майстра Дмитра» (псевдонім «І.Горішивський», Львів, «Рідна школа», 1934 р.), а також «Бурсаки» (псевдонім «Іван Петренко», Львів, «Рідна школа», 1936 р.). У цих творах автор прагнув навчити юного читача мислити подержавному, ставити добробут Вітчизни вище особистої користі та амбіцій, закликав «сталити» розум, характер і тіло, здобувати знання, виховувати у собі громадянина. У 1994 р. видавництво «Веселка» видало збірку «Було колись в Україні», куди ввійшли й названі історичні твори І.Крип'якевича⁵⁸.

Таким чином, Іван Петрович зажив авторитету й у царині написання белетризованих історичних оповідань. Тож не дивно, що до нього звернувся відомий на той час педагог, автор підручників Я.Біленький із проханням узяти участь у створенні нових читанок для української школи. Не одержавши позитивної відповіді, Я.Біленький 25 травня 1933 р. знову звертається до І.Крип'якевича: «Не вважаючи на дану категоричну відмову, звертаюсь до Вас ще раз із проханням не відказувати від участі в праці над Читанкою, і коли не більше, то бодай одну новельку написати». Далі Я.Біленький пропонував декілька можливих тем, наприклад, історія Карпат III–V ст. з урахуванням елементів географії всієї України і давньої етнографії, пояснюючи це тим, що «тепер географії України не вчать, одна б нагода поговорити з учнями на цю тему»⁵⁹.

Однак на цьому активна діяльність І.Крип'якевича у царині художньої літератури припиняється, оскільки його повністю захопила підготовка чотирьох фундаментальних книжок серії «Історична бібліотека» («Велика історія України», «Історія українського війська», «Історія української культури», «Всесвітня історія»), не залишаючи ані хвилини на белетристику.

⁵⁶ Приватний архів Івана Крип'якевича. – П.№304. – Дитяча література (брошури).

⁵⁷ О.К. Критичні замітки // Неділя. – 1912. – Ч.78. – С.8.

⁵⁸ Крип'якевич І. Було колись в Україні: Твори для серед. та ст. шк. віку. – К., 1994. – С.214.

⁵⁹ ЦДІАЛ України. – Ф.357. – Спр.17. – Арк.2.

І.Крип'якевич був одним з ініціаторів і натхненників цієї серії капітальних видань, здійснював їх загальне редагування і був автором значної частини обсягу кожного. Книги «Історичної бібліотеки» виходили у світ зошитами по 48 сторінок. Видання згаданої серії послужило свого роду підсумком і узагальненням довгого періоду наукової творчості І.Крип'якевича, і було спрямоване насамперед на забезпечення українців такими популярними і водночас фундаментальними історичними книгами.

Про роботу над написанням підручників свідчить листування між давніми друзями – І.Кревецьким та І.Крип'якевичем. В одному з листів Іван Петрович повідомляв свого адресата про видання підручників М.Грушевського, Д.Дорошенка й одночасно зазначав: «Я теж пішов на підручники: пишу Історію української культури, Історію війська, Історію держави XVII–XVIII в.»⁶⁰. У своїх спогадах І.Крип'якевич писав: «Рішився я дати синтетичні огляди матеріалів, які призьбирано давнішими часами. Назустріч пішов мені видавець Ів.Тиктор, який при Новому часі зорганізував «Історичну бібліотеку». Спершу вийшла там Велика історія України М.Голубця – я консультував автора. Пізніше я сам піднявся редагувати випуски і дав більшу частину матеріалу: 1936 – Історію укр[аїнського] війська (княжі і козацькі часи), 1937 – Іст[орію] української культури, ч.1. Побут; в 1938–39 – в цілості Всесвітню історію. Це був немалий рекорд – щомісяця давати три аркуші друку, і до того підготувати ілюстрації, але я з цим справлявся»⁶¹.

Перший зошит (зшиток) «Великої історії України» побачив світ у січні 1934 р. Так було започатковано відому тикторівську серію «Історична бібліотека». Уже у червні 1935 р. читачі отримали останній, 18-й, зошит видання, після чого частина накладу була передана до палітурні, оправлена у тверду обкладинку, яку спроектував художник Е.Козак. До окремого тому «Великої історії України» видавець додав таку посвяту: «В пам'ять 10-ліття «Нового часу» (1923–1933). Батькам на славу, синам на науку посвячує цю книгу національного самопізнання видавець Іван Тиктор. Львів, у червні 1935»⁶².

Цензурні органи пильно спостерігали за здійсненням проекту «Великої історії України», тож перший січневий зошит вийшов із білими плямами на 2 і 5 сторінках. Влада не могла погодитися з тим, що І.Крип'якевич у передмові підкріпив свої висновки розлогою цитатою зі слів німецького мандрівника Г.Коля, який по відвідинах України залишив записки, що, як виявилось згодом, мали пророчє значення для українців. У другому, вінніпезькому виданні «Великої історії України» (1948 р.) редакція намагалася відновити вилучені місця, і вона зробила це досить вдало, хоча й не мала автентичного тексту та, звичайно, на повну відповідність з оригіналом навіть не розраховувала.

У домашньому архіві І.Крип'якевича є унікальний примірник першого зошита з текстом цензурної правки. Ось що вилучила польська цензура: «Коли б так можна усі ті частини [України] політично об'єднати, то

⁶⁰ Там само. – Ф.309. – Спр.995. – Арк.23–24.

⁶¹ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія) // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві... – С.125.

⁶² Велика історія України: У 2 т. – К., 1993. – С.8.

українське плем'я стануло проти московського, коли б вже не як рівне, то політично сильне. Каміння для тієї будівлі все ще лежить готове. Може з часом знайдеться будівничий – герой, що складе його до купи». А далі вже слова І.Крип'якевича: «І він його діждеться. Мусить тільки берегти того “каміння”, одідиченого по батьках, і безупинно помножувати припаси будівельного матеріалу, без якого не обійдеться майбутній герой-будівничий. За тисячу літ життя українського народу нагромадилося того “каміння” багато-багато. Різної величини й форми, різної тривкості та якості. Майбутній будівничий матиме з чого вибирати, сягаючи в скарбницю будівельного матеріалу, що нею є – історія України»⁶³. Цензору також не сподобався уривок, де І.Крип'якевич цитував козацького літописця С.Величка. Єдине, чим відрізнялася цензура II Речіпосполитої від радянської, так це тим, що бодай із білими плямами, а таки дозволяла випускати подібні книжки.

Перший розділ «Великої історії України» під назвою «Наш край і народ» починався так: «Україна», «український» – це остаточно усталена й загальноприйнята назва нашого краю й народу. Вживають цієї назви всі свідомі українці й усі безсторонні чужинці»⁶⁴. Основна увага у виданні приділялася збереженню національної окремішності та розвитку, прагненню до організованого державного життя. На прикладах з історії минулого молодь мала усвідомити, що жоден народ у світі не досягне поза державою найвищого розквіту, не виконає своїх остаточних завдань. Такий підхід відповідав загальноєвропейській тенденції ставити в основу виховання культ нації і Батьківщини й об'єктивно впливав зі становища українців та їх національного характеру. Свою передмову до видання І.Крип'якевич закінчив такими словами: «Коли б у коротких словах хотіли ми означити осяги нашого історичного життя, то бачимо, що український народ дійшов до повної національної свідомості і витворив свою культуру [...], що українці зрозуміли ціну власної держави, і ідеал державності поставили на першому місці у своїх змаганнях»⁶⁵.

Колишній гімназист В.Горинь, який навчався за підручниками І.Крип'якевича, згадував, що «Велика історія України» була посібником з історії не тільки йому одному. Мандрувала книжка селом із рук у руки, виконуючи функції таємної самоосвіти, національного самопізнання і самоусвідомлення. В.Горинь писав: «Часто пригадував висновки І.Крип'якевича про одвічне прагнення українського народу за самостійність і незалежність. Знав, як й інші хлопці і дівчата мого покоління, із ким і ким хотів бути навіки український народ, хто його гнобив і нищив, яких впливів зазнала наша література, узагалі національна культура і яке місце серед культур інших народів світу. І першими історичними настановами були для мене ті, які дала “коломийська” Велика історія України Івана Крип'якевича і Миколи Голубця, видавництва Івана Тиктора»⁶⁶.

⁶³ Приватний архів Івана Крип'якевича. – П.№344. – (III) Історія України – шкільні підручники, I, 1920 р.

⁶⁴ Велика історія України. – С.11.

⁶⁵ Там само. – С.7.

⁶⁶ Горинь В. «Коломийська» Велика історія України // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві... – С.647.

У жовтні 1935 р. розпочався друк «Історії українського війська», яку було закінчено наступного року (вийшло 12 зошитів). Популярна праця складалася з трьох частин: 1. «Військо княжих часів»; 2. «Запорозьке військо» (першу та другу частини підготував І.Крип'якевич); 3. «Збройні сили сучасної доби» (автор – Б.Гнатевич). Текст супроводжувало 383 ілюстрації. О.Терлецький у своїй рецензії дав схвальну характеристику «Історії українського війська». Водночас він зазначав, що «незважаючи на те, що вона опрацьована кількома авторами, вона зберігає в собі одноцільність. Багато ілюстрацій, світлин, ситуаційних карт. Мова прекрасна, читається приємно і легко»⁶⁷, а генерал М.Капустянський ще й підкреслював, що це одна із тих книг «підставового історичного значення, з якою повинен бути ознайомлений кожен свідомий і культурний українець». Далі він наголосив на важливості виходу її у світ, оскільки «наше минуле надзвичайно багате на воєнні події, а джерельних матеріалів та фахової літератури незначна кількість»⁶⁸.

«Чи була коли-небудь українська культура? Чи маємо ми тепер власну культуру? Чи наша культура має будучність?», – такими питаннями 1913 р. розпочав свою статтю «Про українську культуру» ще молодий тоді дослідник І.Крип'якевич, і тут же відповів: «Нині кожний з нас, не задумуючи ся, скаже: Та!»⁶⁹. Складовими культури І.Крип'якевич уважав українську науку, просвітні організації, пресу. Особливий акцент він робив на шкільництві, про яке писав: «Наше шкільництво не здобуло повної самостійності, але сама боротьба за нього, се вже культурне явище; але на сім полі зроблено багато позитивного, згадати хоч би видання нових підручників»⁷⁰. Саме на цьому полі прислужився І.Крип'якевич українському народу, видаючи українські підручники, і таким чином, закладаючи ще одну цеглину у фундамент української культури.

Посібник «Історія української культури» (за загальною редакцією І.Крип'якевича) складався з п'яти частин: I. «Побут» (автор – І.Крип'якевич); II. «Письменство» (Володимир Радзикевич); III. «Мистецтво» (Микола Голубець); IV. «Театр» (Степан Чернецький); V. «Музика» (Василь Барвінський). Книжка мала 519 ілюстрацій. Перша частина поділялася на три розділи: «Княжа доба»; «Доба перемін»; «На світанку нових часів». Це дійсно була перша праця з історії української культури, яку отримали українці. Вона стала, за висловом І.Крип'якевича, «провідником у пізнанні рідної культури, що теперішній час витримує наступ ворожих сил»⁷¹.

У січні 1938 р. І.Тиктор розпочав публікацію зшитками «Всесвітньої історії», автором якої був І.Крип'якевич. Уперше подаючи українською мовою таке видання, Іван Петрович засвідчив високий рівень української науки. «Вибито вікно у світ» – це був клич, з яким видавництво І.Тиктора вирішило присвятити черговий том «Історичної бібліотеки» (після «Історії України», «Історії українського війська», «Історії української культури») всесвітній історії. У передмові до видання І.Крип'якевич зазначав, що «різні сторінки

⁶⁷ Приватний Архів Івана Крип'якевича. – П.№224. – Рецензії на роботи І.К.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Крип'якевич І. Про українську культуру // Ілюстрована Україна. – Л., 1913. – Ч.1. – С.2.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Крип'якевич І. Історія української культури. – Л., 1937. – С.3.

[праці] знайдуть читачів і серед інтелігентів – любителів минулого, і серед самоосвітників, і між молоддю середніх шкіл, що дотепер не мала ніякої лектури в українській мові з цього обсягу»⁷². Дійсно, світові події і давнє минуле викликали загальний інтерес і зацікавлення, проте підручників зі всесвітньої історії було небагато. Це – шкільний підручник історії Закшевського, перекладений О.Барвінським, підручники А.Чайківського та М.Грушевського. Слід зазначити, що у своїй «Всесвітній історії» І.Крип'якевич не тільки рівномірно охопив історію країн світу, а й приділив значну увагу місцю історії України у контексті всесвітніх подій, таким чином давши можливість читачам порівнювати події у світі з явищами вітчизняної історії.

На початку 1940-х рр., у період Другої світової війни, побачило світ ще два видання І.Крип'якевича – «Історія України від найдавніших до теперішніх часів» (Краків, «Українське видавництво», 1941 р.; серія «Минуле і сучасне», вип.4; книжку друкували трьома частинами, а під псевдонімом «І.Петренко», якою вона підписана, приховано, по суті, двох авторів – І.Крип'якевича та О.Терлецького) й «Історія України» (Львів, «Українське видавництво», 1941 р.)⁷³. «Високо» оцінила ці публікації радянська влада. В архівах збереглися такі свідчення (мовою оригіналу): «Сотрудники Львовского отделения Института истории Украины (заведующий отделом проф. Крипякевич, доц. Терлецкий и др.) после оккупации Западной Украины немецко-фашистскими захватчиками сразу же выступили с целой серией книг и брошюр погромного фашистского характера. Профессор Крипякевич уже в июле 1941 г. сдал в печать книгу “История Украины” (3,5 печ. л.), в которой прославляет неприимых врагов советской власти С.Петлюру, Е.Коновальца и др., называет СССР “тюрьмой народов”, высказывает идеи про “Самостыину Украину”»⁷⁴.

Навчаючи рідній історії, як визначному надбанню українського народу, І.Крип'якевич реально впливав на формування індивіда, а його підручники виступали дійовим чинником у процесі засвоєння історичного досвіду. Підручники і посібники Івана Петровича Крип'якевича стали не лише дидактичним явищем, а й сприяли формуванню цілого покоління українців-патріотів, становленню особистості – носія власне української культури і гідного члена українського суспільства.

⁷² Крип'якевич І. Всесвітня історія: У 3 кн. – Кн.3: Найновіші часи. – К., 1995. – С.284.

⁷³ Приватний архів Івана Крип'якевича. – П.347. – (VI) Історія України – нариси, лекції, П, 1931–1942 рр.

⁷⁴ Науменко К. І.Крип'якевич в оцінці вищих структур ВКП(б)... – С.907.

Based on the new archive and private sources the article analyzes the figure of I.P.Krypiakevych as the author of historical textbooks and manuals. The education development in the East Halychyna in the last XIX – early XX, the medical literature publishing for pupils that speak Ukrainian are cleared up. Special attention is paid to its general description.

РЕЦЕНЗІЇ

Бовгиря А.

Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 304 с.

Джерелознавча праця А.Бовгирі є другим після книжки О.Апанович комплексним дослідженням рукописної традиції Гетьманщини кінця XVII–XVIII ст. Саме з огляду на це книга корисна та необхідна для кожного дослідника історії України раннього нового часу, оскільки, як писала ще О.Апанович, «репертуар рукописної книги увібрав інтелектуальну та емоційну атмосферу суспільства, має властивість відбивати основні тенденції його ідейно-культурного розвитку» (див.: *Апанович Е.М.* Рукописная книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники. – К., 1983. – С.6).

Рукописна книга співіснувала поряд із друкованою до кінця XVIII – початку XIX ст., оскільки побутувала традиція укладання сімейних рукописів і не було достатніх економічних або політичних умов для домінування друкованої книжки. Гетьманщина поряд із балканськими країнами була регіоном, де рукописна книга відігравала особливу роль та відбивала інтереси місцевих еліт. Рукописна спадщина для історії Гетьманщини особливо вагома, оскільки «рукописне» історіописання, на відміну від інших країн, не мало конкуренції з боку державного та приватного друкарства (с.22–23).

Автор зазначає, що у книзі відсутні аналіз та інтерпретація хрестоматійних пам'яток козацького історіописання. Основний її зміст присвячено текстологічному дослідженню та класифікації списків і редакції літописів Г.Граб'янки, Самовидця, «Короткого опису Малоросії» та творів, що поставили на їх основі – родинних і локальних хронік, а також реєстрів документів або документальних компактів. Перший розділ присвячено загальному аналізу рукописних збірників. Ці твори для світської інтелектуальної еліти Гетьманщини стали своєрідною альтернативною історією на протипагу церковному «Синопису» (який за XVIII ст. було перевидано 25 разів!) (с.10–11). Рукописні книги набули особливого поширення у середовищі інтелектуальної еліти Гетьманщини у другій половині XVIII ст. Це пояснюється передусім тим, що новопостала еліта потребувала інтелектуального підґрунтя як для

збереження автономії (1750–1760-ті рр.), так і для інтеграції з імперськими структурами при підтвердженні своїх локальних шляхетських прав як загально визнаних дворянських (с.28–29). Українські рукописні книги належали до європейської традиції «*Silva rerum*», але водночас мали свої особливості. Вони, як правило, не були родинними історіями чи засобами політичної боротьби, а виражали ідентичність еліти Гетьманщини (с.32). У свідомості творців та читачів рукописних збірників – козацьких інтелектуалів – минуле було невід'ємно пов'язане з владою, статусом і багатством сучасної їм еліти.

Поширення рукописної книги відбувалося завдяки наявності творців та споживачів цього інтелектуального продукту. Як зазначає А.Бовгиря, укладачі рукописних книг не переймалися їх подальшою долею, тому вони були часто анонімними. Дальшим упорядкуванням рукописів займалися пізніші власники та читачі, які поділяли текст на рубрики й дописували мінізаголовки. Однак структура рукописних збірників характеризувалася незмінністю. В її основі був один із козацьких літописів (найчастіше Г.Граб'янки чи «Короткий опис Малоросії»), до якого додавалися документи, що представляли давність і легітимність козацької еліти та козацтва у цілому, а також різні наративні регіональні твори й документи місцевого значення. Рукописні збірники об'єднувалися якоюсь певною темою. Наприклад, «Собрание известий об Малой Россіи на коим основаніи оная состоит с начала подданства под всероссійским самодержавцем с 1654 года» охоплює підбірку документів про внутрішній лад Гетьманщини (с.43). Найбільш чисельну тематичну групу документів рукописних збірників становить компакт, що поєднує маніфести Єлизавети I стосовно українських справ та матеріали, пов'язані з братами К. та О. Розумовськими (с.47). Документи в рукописній книзі не просто переписувалися, а самі ставали наративом, який виконував функцію легітимації прав і вольностей Гетьманщини та її еліти. Саме скрупульозний аналіз великого комплексу текстів дав можливість досліднику реконструювати світське історіописання Гетьманщини.

Нерідко книга ставала об'єктом активного читання та редагування авторів, які продовжували існуючий текст, вносили у нього нові сюжети, виписки з інших рукописних і друківаних українських або іноземних творів (с.29–30). Українські інтелектуали ставили перед собою амбітні, хоча часто нездійсненні, плани написання історії своєї малої Батьківщини. Так, В.Ломиковський мав намір продовжити «Короткий опис Малоросії» з 1734 до 1801 рр., тобто до правління Олександра I, однак йому вдалося написати оригінальну історіографічну розвідку «О козаках вообще» (с.55–56).

Другий розділ присвячено аналізу списків козацьких літописів кінця XVII – початку XVIII ст. Надзвичайно цінним для історіографії України раннього нового часу є текстологічне дослідження А.Бовгирі «короткої» та «повної» редакцій «Літопису Григорія Граб'янки» (с.78–96). Дослідник віднайшов 13 нових списків літопису, довів, що коротку його редакцію було створено до написання «повної» та запропонував свою концепцію появи цього найпопулярнішого козацького літопису XVIII ст. Як довів автор, найранішим списком короткої редакції є рукопис із колекції І.Вахрамеева Державного історичного

музею в Москві, філіграні, почерк, папір та оформлення якого свідчать, що він написаний у 1670-х рр. (с.80). А.Бовгиря подав низку доказів, які засвідчують, що літопис Г.Граб'янки – похідний від твору, відомого як його коротка редакція. Джерелознавче відкриття дослідника суттєво впливає на наше розуміння політичної свідомості інтелектуальної еліти Гетьманщини останньої третини XVII – першої половини XVIII ст. По-перше, коротка редакція є зв'язком між церковним та світським історіописанням; по-друге, усі інтерпретації істориків про суспільно-політичне життя Гетьманщини, що велися на основі твору Г.Граб'янки, слід перенести на 30–40 років раніше. Це все дає новий образ історії «ідеотворчого» регіону України раннього нового часу, наприклад, прямо стосується «хозаризму», який, на жаль, у сучасній історіографії набув деяких рис наукового міфу. Як зазначає автор, «у тексті короткої редакції, на відміну від повної, етнічні витоки українців ведуться від “козар” і немає згадок про “скіфів”. Натомість у повній редакції натрапляємо на плутанину: корені їх походження ведуться спочатку від скіфів, згодом до них долучено “козар”. Відбувається накладення двох теорій. Причому автор повної версії навіть не намагається органічно поєднати скіфську та козарську теорії походження, а лише механічно об'єднує їх» (с.83).

А.Бовгиря провів цікаве дослідження про «Достовірний руський літопис». Більшість джерелознавців вважали, що він існував, та містив опис подій від початку XVI ст. до середини 1650-х або 1670-х рр., а з його основи постали сюжети трьох козацьких наративів, хроніка Ф.Софоновича та Густинський літопис. Автор доходить висновку, що «История о действиях презельной брани» із монографії М.Костомарова і є «Достовірним руським літописом», імовірність існування якого припускали покоління джерелознавців (с.96–106). Також А.Бовгиря провів цікавий аналіз списків «Короткого опису Малоросії» та навів переконливий факт, який дає змогу остаточно закріпити авторство «Літопису Самовидця» за Р.Ракушкою-Романовським.

В останньому розділі («Українські історичні хроніки XVIII ст.») розглядаються «Чернігівський літопис», «Літописець короткий», «Лизогубівський літопис» та регіональні історичні хроніки як складові рукописних збірників. Дослідник детально проаналізував «Чернігівський літопис» у редакції 1760-х рр., порівняв її з попередніми редакціями та аргументував твердження, що авторство твору належить І.Янушкевичу. Серед регіональних історичних хронік проаналізовано «Ніжинський літопис», «Переяславський літопис», «Краткую записку действии, прежде бывших», «Хроніку Гадяцького монастиря», «Новгород-Сіверський літопис». Цінними додатками до книги є зміст рукописних історичних збірників XVIII – початку XIX ст. та дві таблиці списків літопису Г.Граб'янки й «Короткого опису Малоросії».

Книга А.Бовгири – це якісна відповідь на чітко окреслені питання, якою була історія текстів козацького історіописання Гетьманщини XVIII – початку XIX ст. Зі своїм завданням дослідник блискуче впорався, викликавши низку нових питань щодо бачення історії України раннього нового часу.

В.П.Кононенко (Київ)

Реєнт О.П., Сердюк О.В.
Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 365 с.

У сучасному висококонкурентному світі дедалі більшої актуальності набувають питання глобалізації світової економіки. Одним із ключових моментів розвитку цих процесів стала продовольча проблема. Прагнення найбільш оптимально та повно задовольнити постійно зростаюче населення продуктами харчування – пріоритетне завдання влади всіх країн. Особливо гостро ця проблема постає нині в Україні, адже в результаті недолугої політики попередніх урядів у сільськогосподарському секторі нашої країни власне виробництво продовольства було доведено до критичного стану.

Зважаючи на це, опубліковану під егідою Інституту історії України НАНУ фундаментальну наукову працю відомих українських істориків О.П.Реєнта та О.В.Сердюка слід уважати особливо актуальною і своєчасною. Саме зі сторінок цього наукового видання ми можемо простежити, як розпочиналося проникнення української сільськогосподарської продукції на світовий продовольчий ринок в умовах переходу від традиційного аграрного суспільства до індустріального. Заслуговують схвалення обрані авторами часові рамки дослідження. Нижньою межею не випадково визначено 1861 р., коли маніфестом російського імператора Олександра II було ліквідовано кріпосну залежність селян у губерніях підросійської України та запроваджено систему викупних платежів. Необхідно визнати, що розпочата урядом реформа фактично ознаменувала собою аграрну революцію в Російській імперії, котра, за нашим переконанням, не завершилася до сьогоднішнього дня. Верхня межа дослідження обумовлена початком Першої світової війни, яка спричинила значний занепад сільськогосподарського виробництва й докорінним чином вплинула на формування нової конфігурації всесвітнього ринку продовольства.

Не викликає сумнівів здійснена авторами монографії постановка проблеми дослідження, адже в роботі на основі архівних документів, звітів Російської експортної палати, стенограм Держдуми, матеріалів щодо перегляду торговельних договорів між Росією та Німеччиною й іншими державами, статистичних даних, періодики тощо детально аналізується проблема участі сільського господарства губерній підросійської України у становленні світового продовольчого ринку другої половини XIX – початку XX ст. Заслуговує схвалення той факт, що у праці особливу увагу приділено актуальним питанням динаміки експорту продовольчих ресурсів з України до різних країн світу.

У вступній частині монографії ретельно обґрунтовується її актуальність. Можна погодитись з авторами, що «в реальності сільське господарство залишалося поза увагою як урядових кіл, так і законодавчих органів влади. Більше того, самоорганізація сільського населення, усього, що стосувалося

реформування місцевого самоуправління, створення широкої кооперативної мережі та ролі громадськості у вирішенні повсякденних місцевих потреб, особливо в національних районах імперії, усіляко обмежувалися владою. Землеробство цікавило уряд тільки як джерело якомога більшого наповнення державної скарбниці» (с.6).

При аналізі дореволюційної наукової спадщини автори справедливо стверджують: «Перші дослідники цієї проблематики, які були сучасниками доби капіталістичного розвитку, звертали, насамперед, увагу на негативні сторони тодішнього латифундистського землеволодіння в Україні, динаміку його розвитку та селянське малоземелля. У ряді праць розглядалися причини відносно низької врожайності землеробських культур, було зроблено певні підрахунки щодо продовольчих надлишків в Україні та деяких інших регіонах Російської імперії. З'явилися наукові розвідки, в яких досліджувався вплив товарно-грошових відносин на розвиток власницьких і селянських господарств у пореформену добу. Певні успіхи було досягнуто у вивченні світового продовольчого ринку, налагодженні зв'язків із ним сільськогосподарських виробників України. Ряд авторів цих та інших тематичних розробок у роки сталінського тоталітарного режиму були оголошені «ворогами народу», репресовані і фізично знищені» (с.7). Необхідно погодитись із такою оцінкою, тим більше, що в наступні десятиліття наукові досягнення у цій царині залишали бажати кращого. Про це автори відверто заявляють: «Представники радянської історіографії, затиснуті у жорсткому прокрустовому ложі «класового підходу» до аналізу дійсності, однобічно висвітлювали досліджувану тематику. Складний і суперечливий характер суспільних відносин, вплив внутрішнього, а, тим більше, світового ринку на структурування землеробства в Україні, розвиток власницьких і селянських господарств залишився поза рамками досліджень. Вивчення продовольчої тематики відзначалося ідеологічною упередженістю, оскільки не давало жодних доказів для підтвердження тези правлячого режиму про великі досягнення соціалізму у піднесенні життєвого рівня порівняно з роками, що передували Першій світовій війні» (с.8). Дійсно, увесь пласт вітчизняної радянської історіографії з проблеми дослідження, незважаючи на гігантські масштаби опрацювання фактологічного матеріалу, характеризується значною упередженістю, котра відповідала пануючій у ті часи людиноненависницькій більшовицькій ідеології, а тому застосування на практиці досягнень радянської історичної науки вимагає більш ретельної перевірки фактів порівняно з попередніми дореволюційними працями. Сучасні молоді українські історики, на думку дослідників, найчастіше обмежуються наведенням фрагментарних даних щодо обсягу вивезеного через чорноморсько-азовські порти на ринки Західної Європи збіжжя.

Рецензоване видання характеризується чітко продуманою структурою. Праця органічно поєднує чотири розділи, котрі містять відповідні підрозділи, що всебічно розкривають поставлену проблему дослідження. Так, у першому розділі монографії дослідники проводять фундаментальний аналіз стану сільського господарства України в добу капіталістичного розвитку

(1861–1914 рр.). Автори здійснюють копiткe вивчення такої складної проблеми, як землеволодіння в Україні після селянської реформи 1861 р. Вони справедливо вказують, що «замість того, щоб серйозно аналізувати ситуацію на ринку та економічну політику урядових кіл, історики зосереджують зусилля на критиці високих цін на продукти харчування для міських споживачів. У відриві від реалій світового ринку вони не помічають того, що насправді ціни були низькими, і що це було вигідно найперше підприємницькій буржуазії. Завдяки цьому остання могла виплачувати робітникам і службовцям замалу заробітну плату і не піклуватися надто про раціоналізацію виробництва. Ще гіршими були наслідки для села, оскільки низький рівень цін на продукти землеробства і тваринництва гальмував перехід сільського господарства на рейки інтенсивного розвитку, підвищення добробуту більшості населення України. На жаль, ця тенденція в нашій історіографії зберігається до сьогоднішнього дня» (с.26–27).

Неможливо не погодитись із таким твердженням. Насправді, скупка за безцінь перекупниками у селян урожаю та продуктів тваринництва призводила до їх зубожіння і не давала можливості хоч якось раціоналізувати господарства за рахунок запровадження техніки чи агрокультурних заходів. Більше того, засилля посередників в аграрній сфері постійно призводило до монополізації ринків сільськогосподарської продукції, а це, за нашим переконанням, можна вважати однією із рис первісного нагромадження капіталу, котре цілком відповідало тій історичній епосі. Отже, вплинути на процеси ціноутворення на ринках закупівель, а тим більше здійснити цінову реформу, про яку автори згадують на початку праці (с.6), правляча верхівка не мала ані змоги, ані бажання.

Надзвичайно повільні зміни у сфері землеволодіння не давали можливості розвивати дрібнотоварне сільськогосподарське виробництво, що, своєю чергою, призводило до аграрного перенаселення країни та зростання соціальної напруги. Автори твердять, що «за сорок років після реформи 1861 р. сільське населення збільшилося на 86%, а площа селянських земель – лише на 31%» (с.31). Водночас у пореформену добу дворяни втратили значну частину своїх земель, а сумарні володіння селян потроху збільшувалися.

Далі в розділі автори розкривають розвиток польового господарства. На їх думку, пореформена доба характеризувалася значним зростанням посівних площ із величезним переважанням хлібних культур. Останнє визначалося природно-кліматичними умовами, історичними традиціями народу та пристосуванням рільництва до експорту зерна на світовий ринок. На початку ХХ ст. зросли посіви коренеплодів, бобових культур і кормових трав для відгодівлі домашньої худоби, посилювався відхід від застарілого трипiлля до більш продуктивних багатопільних систем у польовому господарстві України.

Представляє істотний науковий інтерес виконане авторами у цьому розділі дослідження тенденцій розвитку тваринництва. Особливо впадає у вічі здійснений істориками аналіз значення українських волів, як головної тяглової сили гужового транспорту, у розвитку сільського господарства. Дослідники засвідчують, що «надзвичайно високою була працездатність

волів сірої степової породи, які могли працювати по 10–12 годин щоденно і перевозити у парній запряжці до 100–120 пудів вантажу» (с.66). В загальних щодо тваринництва відзначається, що «тенденції його розвитку значною мірою визначалися скороченням природної кормової бази, пристосуванням зернового господарства до потреб світового ринку та підвищенням загальної культури землеробства. Останньому сприяв поступовий перехід до багатопілля поміщицьких і почасти селянських господарств» (с.73). Завершується розділ детальним вивченням виробництва і поширення сільськогосподарської техніки. Історики зауважують, що загалом рівень механізації сільського господарства в Російській імперії був дуже низьким порівняно з країнами розвинутого капіталізму. За обсягом виробництва сільгосптехніки такі держави, як США, Німеччина, Великобританія та інші були далеко попереду. Випуск складних машин тільки започатковувався. За оцінкою підприємницьких кіл, промисловість України не змогла пристосуватися до вимог ринку й успішно конкурувати з іноземними фірмами (с.78). Так, дійсно через постійно зростаюче малоземелля та надлишок вільних робочих рук упровадження нових досягнень техніки у сільськогосподарське виробництво Російської імперії постійно утруднювалося. Крім того, негативно впливали на цей процес недостатність фінансування та технологічна відсталість Росії.

Другий розділ («Продовольчі ресурси України і світу») – ключовий в історичному дослідженні. При аналізі хлібних ресурсів України і світу дослідники відзначають, що країни Західної Європи за високої врожайності зерна ще й завозили пшеницю та продукти її переробки у величезних кількостях з інших континентів: «Останнє зайвий раз свідчить про високий життєвий рівень населення цих країн, його фінансові можливості» (с.100). Здійснивши докладний аналіз внутрішнього споживання збіжжя, урожайності хлібних культур та вмісту клейковини у пшеницях України та ряду країн світу, історики дійшли закономірного висновку, що «борошно з української пшениці за своїми властивостями мало високий рейтинг на світовому хлібному ринку» (с.130). При аналізі ресурсів тваринництва автори відзначають, що вони стихійно спрямовувалися в русло екстенсивного розвитку зернового землеробства з подальшим виснаженням ґрунтів. За цих обставин ціни на м'ясні продукти на головних споживчих ринках Російської імперії підвищилися за 1902–1911 рр. в оптовому продажі на 50%, а в роздрібному – на 65% (с.131). Ретельно простеживши розвиток ресурсів тваринництва як у провідних країнах світу, так і в Російській імперії й, зокрема, в українських губерніях автори дійшли висновку, що становище в різних галузях тваринництва України було неоднозначним. За зростаючої чисельності населення поголів'я великої рогатої худоби на одну людину з кінця XIX ст. зменшувалося. Розорювання степу і пасовищ призвело до занепаду вівчарства. Значно сприятливішою була ситуація у свинарстві та птахівництві, продукція яких вивозилася у великих обсягах за межі України (с.145).

Досліджуючи цукрові ресурси України і країн світу, автори ретельно аналізують як динаміку виробництва, так і обсяги подушного споживання

цукру. На їх думку, зростання споживання стримувалося передусім високими цінами, що було наслідком фіскальної політики уряду та деяких інших причин. Автори стверджують, що «з розвитком й удосконаленням техніки цукрового виробництва в Україні ціни на солодкий продукт потроху знижувалися, проте залишалися дуже високими порівняно з експортними, навіть без урахування акцизу» (с.152).

В останній частині другого розділу історики аналізують обсяги виробництва в Україні рослинної олії, продуктів садівництва, виробничий потенціал бджільництва. Заслугове схвалення здійснене авторами копійке вивчення розвитку таких галузей сільського господарства, як виноробство, ґуральництво та пивоваріння. Вельми цінні наведені дані щодо динаміки споживання алкогольних напоїв. Справляють враження сюжети з розвитку хмелярства та виробництва тютюну.

Істотний науковий інтерес представляє третій розділ дослідження, котрий цілковито присвячено світовому сільськогосподарському ринку у другій половині XIX – на початку XX ст. Автори відзначають, що у цей період неабияк прискорився розвиток продуктивних сил, що небувало стимулювало міжнародний товарний обмін на планеті. У розвинених країнах світу було створено досконали промислову інфраструктуру сільського господарства. З'явилися оснащені новітньою технікою численні елеватори і зерносховища, розгалужена залізнична й шосейна мережі, облаштовані для експорту й імпорту морські порти та пароплави з холодильними системами для швидкокопсувних продуктів.

У першому підрозділі цього розділу дослідники ретельно аналізують економічне становище кожної європейської країни, всебічно вивчають продовольчий баланс, обсяги виробництва продуктів харчування, місткість хлібного ринку та масштаби імпорту збіжжя з інших країн. Головною заслугою науковців тут є розкриття обсягів участі кожної європейської країни у міжнародній хлібній торгівлі. Наступний підрозділ висвітлює зростання значення Американського континенту на світовому продовольчому ринку. Автори твердять, що «розорювання цілинних родючих земель у країнах Північної Америки, прокладання протягом декількох десятиліть розгалуженої залізничної мережі, широке використання сільськогосподарської техніки та впровадження меліорації на заболочених землях – усе це призвело до колосального зростання хлібного збору й інтенсивного розвитку тваринництва. А прямі пароплавні лінії зі стабільними рейсами та дешевими фрахтовими ставками надзвичайно стимулювали експорт продовольства в Європу з Канади та США» (с.217). Третій підрозділ розповідає про експорт сільськогосподарської продукції з інших заокеанських країн. Дослідники вказують, що протягом тривалого часу вивіз продуктів зернового господарства і тваринництва з англійських колоній, розташованих у басейні Індійського океану, був не дуже помітним. Але відкриття Суецького каналу в 1869 р. значно скоротило шлях від них до Європи. Наприкінці XIX – на початку XX ст. Індія, Австралія і Нова Зеландія вивозили сільськогосподарську продукцію у країни Західної Європи й частини Близького і Середнього Сходу вже в значних обсягах, загострюючи конкуренцію з виробниками Російської імперії, Американського

континенту та Балканського півострова. Останній параграф розділу присвячено аналізу споживчих ринків Близького й Середнього Сходу та Північної Африки. При дослідженні цього аспекту автори звернули увагу на той факт, що купівельна спроможність споживачів Близького Сходу через бідність переважної частини населення була обмеженою. Проте в умовах гострої конкуренції на продовольчих ринках Європи виробники сільськогосподарської продукції різних країн все частіше звертали свої погляди на ринки Близького і Середнього Сходу. Загалом розділ повністю розкриває стан світового ринку сільськогосподарської продукції у другій половині XIX – на початку XX ст., читається він із великим інтересом і містить значну кількість цікавих фактів, які досі залишалися поза увагою переважної більшості дослідників.

Найважливіший за змістом – четвертий розділ монографії, в якому ретельно досліджено експорт продуктів сільського господарства з України (1861–1914 рр.). Саме тут автори спочатку простежили динаміку експорту хлібних продуктів з українських земель. На думку науковців, «організація експортної хлібної торгівлі в Російській імперії характеризувалася протягом усього досліджуваного періоду стихійністю, низьким рівнем ефективності з елементами безладдя й хаосу на шляхах транспортування. За великим розрахунком, у ній не було нічого спільного з експортом зерна і продуктів його переробки з США» (с.268). Важливо й те, що було проаналізовано динаміку експорту з українських губерній збіжжя та хлібопродуктів не лише через морські порти, а й суходелом (с.298, 302–306, 311, 313–314). Крім того, автори за даними біржових комітетів визначили експортерів хліба через чорноморсько-азовські порти (с.318) та простежили участь італійського комерційного флоту в торгових оборотах з Україною в 1913 р. (с.320).

У наступному підрозділі («Експорт продуктів тваринництва і птахівництва») на підставі залучення широкого кола джерел детально характеризується динаміка вивозу з українських земель Російської імперії як великої рогатої худоби, так і коней, свиней, домашньої птиці й продуктів птахівництва. Науковці справедливо відзначають, що «безоглядне розорювання степу, вигонів та пасовищ і скорочення кормової бази гальмувало розвиток тваринництва, негативно впливало на обсяги експорту» (с.321). Безумовно, швидке зростання вартості землі впливало на розвиток тваринництва, стимулювало сільськогосподарських виробників переходити від випасу великої рогатої худоби до стійлового господарства. Процес формування ринку продуктів тваринництва спричинив появу значної кількості посередників, котрі негативно впливали на ціноутворення. Автори з цього приводу пишуть, що «представники скотарської галузі сільського господарства докладали зусиль до встановлення безпосередніх комерційних зв'язків між українськими виробниками м'яса і німецькими споживачами в обхід варшавських і брестських посередників-спекулянтів. Унаслідок засилля останніх прибуток власників тваринницьких господарств часто зводився нанівець» (с.322). Необхідно визнати, що таке становище ніяким чином не сприяло зростанню товаризації тваринництва у сільськогосподарській галузі України. Крім того, міське населення неоднозначно ставилося до вивозу продуктів тваринництва. Зокрема, представники

великих міст, ураховуючи низьку купівельну спроможність переважної більшості мешканців, висловлювали засторогу щодо вивозу великої рогатої худоби та інших тварин на зовнішні ринки (с.328). Влада не квапилась усувати посередників із ринку продуктів тваринництва. Так, це давало змогу хоч якось задовольнити доволі неплатоспроможний внутрішній попит, уникнувши значного розриву в цінах на хлібопродукти та продукти тваринництва, однак це не сприяло зростанню експортного потенціалу регіону і гальмувало входження підросійських земель України до орбіти світового ринку.

Надзвичайне зацікавлення викликає наведений істориками матеріал з динаміки експорту продуктів птахівництва. Зокрема, указується, що «завдяки своїм прекрасним смаковим якостям українська птиця користувалася великим попитом у країнах Західної Європи й навіть Африки, куди її переправляли торговці Великобританії. Проте в найбільших обсягах вона надходила до Німеччини, де відгодовувалася нашим же фуражним зерном. Агенти німецьких імпортерних фірм закупували в Україні збіжжя, змішували його з висівками і безмитно вивозили для своїх сільських господарів. Результат був такий, що Німеччина мала і дешеву птицю, і дешевий корм. Водночас зростав вивіз за кордон живих і забитих курей, качок та індиків. У 1912 р. з Російської імперії було вивезено на зовнішні ринки 763 тис. пудів забитої домашньої птиці» (с.331). Окрема увага в підрозділі приділена експорту яєць та інших продуктів птахівництва.

У третьому підрозділі на високому фаховому рівні проаналізовано експорт цукру з українських земель. Заслугою дослідників є не лише визначення обсягів вивезення цього солодкого продукту до інших регіонів Російської імперії (с.337), а й наведення даних щодо вивозу цукру на світовий ринок (с.338, 340, 342, 344). Узагальнюючи дані, автори доходять слушного висновку, що «цукробурякова промисловість України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. забезпечувала цінним харчовим продуктом потреби як внутрішнього ринку Російської імперії, так і, почасти, ряду країн Західної Європи й Азії. Експорт цукру з України на світовий ринок в останній чверті ХІХ ст. і, особливо, на початку ХХ ст. майже безупинно зростав і досяг у 1911/1912 рр. близько 9/10 від усього вивозу цього продукту з Російської імперії. Найбільш привабливими для російських експортерів цукру були ринки Туреччини, Ірану тощо. Проте реалізація цукру на зовнішніх ринках супроводжувалася гострою конкурентною боротьбою з комерсантами Німеччини, Австро-Угорщини, Франції та деяких інших країн, підприємства яких мали переваги щодо собівартості виробництва цього продукту» (с.345).

Наприкінці розділу автори подають матеріал про експорт з України таких продуктів сільського господарства, як олійні культури, кормові трави, фрукти й овочі, спирт і вироби з нього, тютюн, хміль, деревина тощо. Із великим інтересом дізнаємося, що «на початку ХХ ст. близько 80% спирту й виробів з нього вивозилося з Російської імперії на ринки Близького Сходу і найперше в Туреччину через Одеський порт. Українським експортерам доводилося конкурувати тут з австрійськими комерсантами. Попри деякі ускладнення, наш спирт домінував на турецькому ринку та в ряді країн Балканського півострова. Сербія споживала винятково український спирт. Крім того, спирт з

України вивозився у Салоніки та інші міста Греції, а також Єгипту» (с.348). Справляє враження наведений істориками факт, що «виготовлені з вітчизняного тютюну українські цигарки користувалися високою репутацією на світовому ринку внаслідок своєї доброякісності і відносної дешевизни. З ними повсюди конкурували цигарки, вироблені в Єгипті, Туреччині та інших країнах. У значних обсягах український тютюн вивозився і на ринки європейських країн» (с.348). Наведені дані засвідчують, що в минулому українське виробництво тютюну не лише повністю задовольняло внутрішній попит, а й мало значний експортний потенціал. Наприкінці праці автори наводять дані щодо вивозу з України на зовнішні ринки хмелю та деревини.

Висновки до монографічного дослідження відрізняються чіткістю і лаконічністю. Вони мовби «пронизують» увесь текст праці й повністю випливають з її змісту. Авторі відзначають, що «втягування українського села у світовий товарооборот, безперечно, позитивно впливало на розвиток продуктивних сил, але цей процес виявився уповільненим. Навіть на початку ХХ ст. проша-рок заможних сільських господарів був надто нечисельним. За обставин, коли сільські виробники через негаразди в організації експортної торгівлі втрачали близько чверті вартості продуктів землеробства, складно щось говорити про нагромадження у селі капіталів, формування національної сільської буржуазії, прискорену модернізацію виробництва» (с.364). На думку дослідників, нестримний вивіз на зовнішні ринки зерна гальмував розвиток тваринництва, перехід до інтенсивного господарювання на землі. Через загальну технологічну відсталість Російської імперії переважна більшість населення продовжувала існувати за рахунок сільськогосподарського промислу, де, за оцінкою тодішньої преси, «гірше хлібороба ніхто не оплачувався» (с.365). Загалом рецензована монографія має великий евристичний потенціал. Вона насичена ретельно дібраним цифровим матеріалом, котрий подано у значній кількості таблиць, кожна з яких має відповідне наукове обґрунтування.

Підсумовуючи, слід зазначити, що фундаментальна праця О.П.Реєнта та О.В.Сердюка побудована на стику різних соціальних наук, серед яких історія України, всесвітня історія, історія економіки та економічної думки, розміщення продуктивних сил, міжнародна економіка, економіка сільськогосподарства, історія світової торгівлі, міжнародне право та ін. Саме тому вона має надзвичайну наукову цінність. Проблеми, порушені дослідниками, мають неабияке значення та актуальність для подальшого розвитку економічного потенціалу України, визначення перспектив інтеграції до світового економічного простору. На нашу думку, ця книга буде цікавою не лише професійним історикам, економістам та правознавцям, а й студентській молоді, яка опановує відповідний фах у галузі гуманітарного знання.

*В.Ф.Солдатенко (Київ),
О.І.Гуржій (Київ),
В.Б.Молчанов (Київ)*

**Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років:
Свідчення: У 2 кн. / Упор.: О.Веселова, О.Нікілев; відп. ред.
В.Смолій. – К.: ВД «Калита», 2009. – Кн.1. – 936 с.; Кн.2. – 920 с.**

Визначний дослідник голодомору 1932–1933 рр. в Україні Дж.Мейс у вступі до упорядкованого П.Ящуком двотомника «Портрет темряви» (1999 р.) стверджував: «Історичні події своєрідно переломлюються у свідомості кожної особистості. Я, можливо, як ніхто інший, знаю важливість усних свідчень очевидців і водночас необхідність уважного, прискіпливого відбору, пильність дослідницького ока до них»¹.

На Заході, за межами України, існує значна наукова література, що стосується проблеми усних свідчень як історичного джерела. Учені не раз наголошували на тому, що пам'ять «змінюється» через фільтрацію з різних причин, а також від пізнішого досвіду. Але коли велика кількість людей, котрі ніколи не зустрічалися, неспроможні були кудись поїхати, щоб обмінятися враженнями, поспілкуватися, мають зовсім різні світогляди, сповідують неоднакові життєві цінності, значно пізніше від спільно здобутого досвіду наводять дуже схожі факти, це свідчить про їх абсолютну правдоподібність та беззаперечну вірогідність, де немає місця вигадкам, бо пам'ять закарбувала спогади навечно. Більше того, досвід тих осіб, що займаються захистом людських прав і свобод, як, наприклад, члени «Міжнародної амністії», переконливо засвідчує: «Жертви ніколи не брешуть... Щирість та відвертість розповідей не можуть не вражати»².

Свідчення очевидців як важливі особисті історичні джерела з проблеми голоду-геноциду, котрі не потребують перевірки відносно їх цілковитої правдивості в оцінці реальних подій, зайняли значне місце в опублікованих до 75-х роковин голодоморної трагедії кількох десятках праць³. У наступні роки відповідних видань значно побільшало – свідчило про незгаслу увагу до теми, а також про те, що далеко не всі джерела, що їх закодувала людська пам'ять, були виявлені.

Документи архівів і спогади тих, хто вижив у голодоморному вирі, дають можливість усвідомити, як саме творили та здійснювали геноцид українського народу і що, врешті, з того вийшло. Зменшилося населення в республіці на мільйони людей, а діти, яким пощастило вижити, зростали кволими й хворими. Але хто тоді думав про генофонд нації, котра тільки-но звелася на ноги після буремних, знекровлюючих революцій та наступного голоду... Треба було одне – відібрати хліб! І якомога більше. А разом зі збіжжям віднімали все, що потрапляло до рук. Опір, звичайно, існував – адже забирали не лише зерно. Але як могла протистояти безжальній та численній армії збирачів збіжжя найуразливіша частина населення – літні

¹ Мейс Дж. Обжинки смерті // Портрет темряви: Свідчення, документи і матеріали у 2-х кн. / Упор. П.Ящук. – Кн.1. – К.; Нью-Йорк, 1999. – С.6.

² Там само. – С.13.

³ Див., напр.: Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. – К., 2008. – 1000 с.; Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні: Місто Київ / Упор. В.К.Борисенко, О.М.Веселова, В.М.Даниленко та ін. – К., 2008. – 584 с.

люди, жінки, діти? Молодь служила в інших регіонах, в армії, виконуючи конституційний обов'язок; повсюди зводилися новобудови, туди їхали, щоби щось заробити, старші віком чоловіки; не оговталосся село й від розкуркулення, коли тягли з дворів усе – реманент, худобу... За що ж карали? Чому? Щоб «дух куркульський» винищити під корінь! Щоб боялися «своєї» влади?!

Відомий в Україні кожному термін «геноцид» походить від грецького «генос» – рід, плем'я й латинського «цедо» – вбиваю, тобто однозначно означає *народовбивство*. Відоме і визначення останнього офіційними міжнародними документами, зокрема Конвенцією ООН «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» від 9 грудня 1948 р. Це – дії, скоєні з наміром знищення повністю або частково будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи, тобто – різновид політики, спрямованої проти конкретного народу з метою його зникнення. Складові геноциду – навмисне створення для якої-небудь групи життєвих умов, розрахованих на її повне або часткове винищення, і дії, спрямовані на недопущення дітонародження в її середовищі⁴. Усе це прямо вказує на штучно створений геноцид українського народу – голодомор початку 1930-х рр. Можна не згоджуватися з цим визначенням, посилаючись на подібний стан у Поволжі та на теренах Північного Кавказу. Безперечно, і там був голод. Про це писали газети та свідчили документи. Але в Україні не було такої страшної посухи, як у тих регіонах, і республіка без напруги могла виконати всі планові хлібозаготівлі. То чому забирали останнє, навіть посівний матеріал, про який завжди дбали, щоби згодом, наступного року, заколосилася нива?

Здійснювався злочин – геноцид українського народу – московським центром великої радянської імперії – СРСР. Ученими з'ясовано характерні особливості голодомору. Він був штучним, рукотворним, породженим тоталітарним режимом за відсутності в Україні власної самостійної держави, уряду, обраного народом, котрий міг би протистояти «збирачам зерна», дбав би про добробут населення, а у критичних ситуаціях зробив би все можливе, щоби не довести людей до крайньої межі.

Голодомор став наслідком масової й форсованої насильницької колективізації, розкуркулення селянства, політичних репресій проти всіх гілок влади – республіканського, обласного, районного керівництва, голів колгоспів, рядових їх членів та одноосібників, тобто, усіх тих, від кого залежав урожай. Ішлося про цілковите пограбування села, а наслідки цього – у виданих книгах, численних спогадах очевидців, книгах пам'яті про померлих від голоду в кожному населеному пункті, що їх створюють дослідники, збираючи свідчення тих небагатьох, хто всупереч усьому дожив до нинішніх днів, щоби розповісти гірку правду про те, як ішов брат на брата, забираючи останнє в людей, як нищили українське село, щоби і згадки не було про заможних хазяїв, про їх прагнення до добробуту, тих, хто, не покладаючи рук, день у день пестив свою благодатну землю, дбаючи про нащадків, та вірив у те «щасливе завтра», обіцяне комуністами.

⁴ Международная защита прав и свобод человека: Сб. док. – Москва, 1990. – С.69.

Читаєш короткі життєписи й серце кров'ю обливається. Жили собі працьовиті селяни і раптом тяжкі звинувачення у «злочинах» та покарання через вигадані жахливі провини, бо ж визнали їх «заможними», а такі люди тоді завжди були під підозрою: чи не куркулі-глитаї? А отже – імовірно вороги існуючої влади! Десь на Крайній Півночі загубилися вони, прийнявши мученицьку смерть. А висновок для всіх один: «Подальша доля невідома». Реабілітація прийшла занадто пізно. І кому від того стало легше? Хто виграв у двобої держави із селянами? Усе це творилося поряд із голодомором, коли їх сім'ї почали незабаром пухнути від голоду та в більшості так і не змогли вижити. У цьому виявилися чітко сплановані акції того геноциду, що постійно, цілеспрямовано, продумано нищив людей.

А скільки таких селян пішли з життя, а їх нащадки загубили своє родове коріння, не маючи навіть змоги вклонитися дідам-прадідам на місці їх останнього спочинку? Ми вже не говоримо про тих, хто виїхав до інших регіонів та країн, назавжди втративши зв'язок з матір'ю-Україною й ніколи не відчує себе її сином. Хіба що прізвище залишилося їм у спадок. І чуємо ми про них постійно серед імен теперішніх відомих людей, наприклад, у Росії.

Читаємо спогади очевидців із різних регіонів, неоднакові в них імена та прізвища. А об'єднує їх одне – до відчаю схожі факти. Творилося беззаконня, чинилася розправа над усіма без винятку. І наймення тому – геноцид українського народу. Сторінки подібних книг обов'язково гортатимуть нащадки, які не мають права забути про те, що сталося у 1930-х рр., і повинні зробити з цього однозначні висновки. Історія розсудить, усе розставить по своїх місцях.

Простежити всі спогади людей, котрі залишили свої свідчення, просто неможливо, адже без перебільшення горе торкнулося всього населення України, тією чи іншою мірою кожної родини. Забути про таке – злочин. Тож тема голодомору й надалі залишатиметься актуальною. І не тільки для дослідників передвоєнного періоду. Важливість її в тому, щоби в історії України вона була висвітлена належно, без виправдань справжніх злочинців, справжніх цілей тих, хто був поставлений вершити долю цілого народу.

М.Ф.Дмитрієнко (Київ)

ХРОНІКА

М.Р.ЛИТВИН (ЛЬВІВ)

ЮВІЛЕЙНА АКАДЕМІЯ ДО 125-ЛІТТЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВИДАТНОГО УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА І.П.КРИП'ЯКЕВИЧА

«Треба нам по-новому будувати своє життя. До цього завдання ми ідемо дорогою наших давніх діячів і героїв, що безуспішно боролися за волю України. Від Святослава і Володимира, Хмельницького і Мазепи, через Шевченка і Франка до Миколи Міхновського й Євгена Коновальця – всі вони жертвували свою силу для української справи. Ми йдемо їхніми слідами – добудемо нашій Україні волю, самостійність та соборність». Ці слова видатного історика України, чи не найкращого учня батька української історіографії М.Грушевського, академіка АН УРСР Івана Петровича Крип'якевича (1886–1967 рр.) актуальні й нині. Власне, про життєвий шлях, наукову і громадську діяльність одного з найвизначніших українських учених ХХ ст. на тлі реалій новітньої доби у вітчизняній історії йшлося 23 червня 2011 р. на ювілейному зібранні у Львові. Академію до 125-ліття від дня народження видатного українського історика І.Крип'якевича організували Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Львівська національна наукова бібліотека України ім. В.Стефаника, Український католицький університет та Наукове товариство імені Шевченка.

У доповіді в.о. директора Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, д-ра іст. наук, професора *М.Литвина* було проаналізовано діяльність ученого на посаді керівника історично-філософичної секції Наукового товариства імені Шевченка (1924–1937 рр.), участь у роботі його комісій – етнографічної, археографічної, бібліографічної (з 1934 р. – бібліологічної), історії штуки, музейної, музикологічної, правничої, історично-джерелознавчої, старої й нової історії України. Чимало уваги було приділено також праці академіка І.Крип'якевича на посадах завідувача кафедри історії України Львівського університету (1939–1941, 1944–1946 рр.) та Львівського відділу Інституту історії АН УРСР (1940–1941, 1944–1946 рр.), директора Інституту суспільних наук АН УРСР (1953–1962 рр.). Канд. іст. наук *О.Луцький* проаналізував діяльність Інституту суспільних наук АН УРСР у 1951–1962 рр. – під час керівництва академіка. Д-р іст. наук *І.Скочиляс* охарактеризував церковно-релігійні студії вченого, його працю в 1930-х рр. у Богословській академії у Львові. Канд. іст. наук *Н.Халак* розповіла про листування І.Крип'якевича й С.Томашівського. Невістка вченого виступила із повідомленням «Чоловіки роду Крип'якевичів» і подарувала співорганізаторам академії його маловідомі портрети. Канд. іст. наук *Ф.Стеблій* поділився спогадами про свого Вчителя. Учасники

академії визнали необхідність упорядкування кількатомного видання праць ученого, випуску пам'ятного конверта й марки на його честь.

Того ж дня в будинку по вул. Винниченка, 24 було врочисто відкрито меморіальний кабінет академіка, а у Львівській національній науковій бібліотеці України ім. В. Стефаніка – ювілейну виставку книг та рукописів ученого, котру представили член-кореспондент НАН України М. Романюк і канд. іст. наук Т. Литвин. Як відомо, кілька років тому великий архів академіка його родина передала до цієї книгозбірні.

Увечері на Личаківському історико-меморіальному цвинтарі було відправлено панахиду на могилі І. Крип'якевича. Учасники ювілейної академії поклали квіти й до сімейного гробівця, де поховано також батьків і дітей визначного українського вченого.

І. К. ХРОМОВА (КИЇВ)

НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «І МІЖНАРОДНІ ЯСТРЕБОВСЬКІ ЧИТАННЯ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НУМІЗМАТИКИ У СИСТЕМІ СПЕЦІАЛЬНИХ ГАЛУЗЕЙ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ»

20–22 жовтня 2011 р. в Кіровограді відбулася міжнародна науково-практична конференція з питань вивчення спеціальних галузей історичної науки, основну увагу на якій було приділено актуальним проблемам нумізматики. Організаторами наукового заходу виступили Інститут історії України НАНУ та Кіровоградський національний технічний університет. До участі в конференції було запрошено 60 вчених – докторів та кандидатів наук, викладачів вищої школи, а також аспірантів, магістрантів, здобувачів у галузях спеціальних історичних дисциплін.

Наукове зібрання було відкрите привітальними словами до учасників конференції директора Інституту історії України НАНУ академіка НАН України *Валерія Смоля* та ректора Кіровоградського національного технічного університету члена-кореспондента НААН України *Михайла Черновола*.

Пленарне засідання розпочалося з доповіді доцента кафедри соціальних комунікацій Інституту державного управління та інформаційної діяльності Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв України канд. іст. наук *Тетяни Боряк* «Концепт “україніки” у практичній діяльності з розшуку та повернення архівної україніки з Росії (1917 – сер. 1930-х рр.)». Виступ професора кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка д-ра іст. наук *Олександра Кіяна* присвячувався внеску В. Ястребова у діяльність часопису «Київська старовина». Тему наукової спадщини В. Ястребова продовжила начальник відділу інформації та використання документів Державного архіву Кіровоградської області *Олена Трибуцька*, яка проаналізувала науковий доробок ученого як дослідника Єлизаветградського краю.

На пленарному засіданні було також виголошено доповіді, що стосувалися проблем нумізматичних досліджень. Завідувач кафедри гуманітарних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету д-р іст. наук, проф. *Василь Орлик* у своєму виступі на тему «До питання заочаткування монетного карбування в державах хрестоносців (на прикладі

Едеського графства)» торкнувся проблеми нумізматики доби хрестових походів, а представник Центральноазійського нумізматичного інституту (CANI; Кембридж, Великобританія) *Костянтин Хромов* у доповіді «До проблеми інтерпретації епітета “ал-Джедід” на джучидських монетах» порушив питання іконографії східних монет.

Надалі робота конференції проходила у форматі шести тематичних секційних засідань: «Наукова спадщина В.Ястребова. Маловідомі факти про його життя та діяльність», «Актуальні проблеми нумізматики», «Вітчизняне архівознавство та документознавство», «Історіографія, джерелознавство та методологія історичних досліджень», «Актуальні проблеми історії України середніх віків, нового та новітнього часу», «Студії з історії науки і техніки».

Тематика наукового зібрання найбільш яскраво відобразилася в роботі нумізматичної секції, яку відкрив виступ *Олексія Бакальця* на тему «Копійка Катерини I (1725–1727 рр.) із Кременчука». Активний дискусійний тон засідання підтримали доповіді решти учасників: *Андрія Бойка-Гагаріна* («Фальшиві монети у Кримському ханстві другої половини XV–XVI ст.»), *Григорія Голиша* («Радянське та новітньоукраїнське комеморативне монетокарбування: компаративістський аспект аналізу»), *Валерія Ластовського* («НумізMATика на сторінках “Київської старовини” (1882–1906 рр.)»), *Ірини Хромової* («Наслідування монет Червоної Русі з Середнього Подніпров'я») і *Валерія Фісуна* («Метаморфози товарно-грошових знаків у прикрасах доісторичної України»).

Наприкінці конференції було підбито підсумки її роботи. Слід відзначити, що науковий захід відбувся на високому організаційному рівні. Матеріали конференції було опубліковано у 18-му числі збірки наукових праць Інституту історії України НАНУ «Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики». Прийнято рішення наступний науковий форум провести у першому кварталі 2013 р.

Ю ВІЛЕЇ

В.С.СТЕПАНКОВ (КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ)

ДО 60-РІЧЧЯ РЕКТОРА КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ім. І.ОГІЄНКА О.М.ЗАВАЛЬНЮКА

Серед науково-педагогічної громадськості України добре відоме ім'я талановитого вченого (автора понад 500 наукових праць, у тому числі 64 монографій, посібників і брошур) та успішного менеджера вищої освіти – ректора й професора Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка Олександр Михайловича Завальнюка. У творчій та адміністративній діяльності йому випала, мабуть, унікальна в країні доля – поєднати набуті академічні знання з комплексного вивчення проблематики становлення й функціонування української вищої освіти у добу визвольних змагань 1917–1921 рр. (опубліковано впродовж понад 20-річного наукового пошуку близько 350 робіт) із практикою трансформації провінційного педаго-

гічного вишу в національний університет уже у часи утвердження незалежності України. І нині, підбиваючи попередні підсумки, маємо підстави констатувати: ректорові вдалося, спираючись на попередні здобутки й підтримку однодумців, закласти підвалини відродження демократичних засад функціонування університетських структур, атмосферу поваги до особистості викладача й студента, культ наукової творчості та кращих національних традицій духовного буття українського народу.

Олександр Михайлович народився 28 листопада 1951 р. у м.Сміла на Черкащині у сім'ї фронтовика-військовослужбовця. Зростав і формувався як особистість уже у мальовничому подільському селі Підпилип'ї (батьки переїхали сюди 1954 р.), де з 1957 р. тато (математик за фахом) почав працювати директором середньої школи. Становлення моральних принципів і світоглядних уявлень проходило під визначальним впливом двох чинників: своєрідного пуританізму, притаманного сільській інтелігенції 1950–1960-х рр. з її культом чесності, порядності, скромності, вимогливості, працелюбності, самопожертви й потягу до знань, та всепроникаючої атмосфери шкільного колективу, адже через брак власного житла родині доводилося мешкати у шкільному приміщенні. Великою трагедією для емоційного й вразливого підлітка стала смерть (1962 р.) матері – Ольги Яківни. На щастя, нова дружина батька – Ольга Пилипівна (вчителька української мови й літератури) виявилася напрочуд чуйною й мудрою жінкою, котра спромоглася стати для нього та його сестрички Світлани справжньою матір'ю.

Закінчивши у 1968 р. із золотою медаллю Приворотську середню школу (рідну перетворили на восьмирічку), юнак вступив на історичний факультет Кам'янець-Подільського педінституту ім. В.Затонського (нині – національний університет ім. І.Огієнка). Під час навчання проявив блискучі здібності у науково-дослідній сфері. Не випадково підготовлена ним на Всесоюзний конкурс студентських наукових праць робота здобула диплом першого ступеня, а дипломна («„Колокол” Герцена і буржуазні реформи 1860-х рр. у Росії») була відзначена ДЕК однією з найкращих.

Одержавши 1972 р. диплом із відзнакою, почав працювати вчителем історії Крилівської середньої школи Корецького району на Рівненщині. Наступного року пішов на строкову службу до лав радянської армії, яку відбував у Німецькій Демократичній Республіці. Після демобілізації (1974 р.) продовжував учительську кар'єру в Орининській середній школі-інтернаті Кам'янець-Подільського району. Внутрішній потяг до інтелектуальної творчості викристалізувався у мрію про аспірантуру, яка й реалізувалася 1976 р. за сприяння тодішнього проректора з наукової роботи Кам'янець-Подільського педінституту доцента А.Копилова. Під керівництвом доктора історичних наук, професора М.Березовчука підготував кандидатську дисертацію «Селянський рух на Правобережній Україні (березень 1917 – січень 1918 рр.)», яку успішно захистив 1980 р. Кінець 1970-х – початок 1980-х рр. ознаменувалися важливими подіями в особистому житті. По-перше, восени 1979 р. уже як ректор А.Копилов запропонував Олександрові Михайловичу перейти на роботу до педінституту на посаду асистента кафедри історії СРСР й УРСР, на що він із вдячністю погодився. По-друге, наступного року одружився з коханою дівчиною Ольгою (згодом у щасливого подружжя народилися доньки Олеся й Оксана).

Уже з перших років роботи яскраво проявилися його здібності талановитого науковця й педагога, що органічно перепліталися зі щирістю, відповідальністю, постійною готовністю допомогти іншим у скрутну хвилину життя. У 1982 р. О.Завальнюка призначено заступником декана. Упродовж 1980–1990 рр. він опублікував 64 роботи. У ці роки спостерігався активний пошук майбутньої наукової проблематики періоду Української революції 1917–1921 рр. Воднораз уперше в його творчості окреслилася краєзнавча (регіональна) тематика, присвячена вивченню Подільського краю. Рубіж 1980–1990-х рр. став, як і для більшості вчених нашого покоління, переломним як у розвитку національно-політичної самосвідомості, так і в методологічних засадах пізнання минулого. Глибоке знання джерельного матеріалу визвольних змагань українців 1917–1921 рр., а також раніше забороненої мемуарної й наукової літератури, помножене на сумління науковця й почуття

патріотизму, дозволило Олександрові Михайловичу порівняно швидко й не особливо болісно переосмислити зміст драматичної історії України новітнього часу, відмовившись від радянської концепції її тлумачення. Цей процес народження нового бачення минувшини знайшов відображення у публікаціях, в яких він уперше торкнувся проблематики становлення української вищої освіти протягом 1917–1921 рр., яка невдовзі стане провідною у науковій творчості. На цей час завершується становлення молодого вченого і як високопрофесійного викладача вишу (1986 р. йому було присвоєне звання доцента), котрого шанували як колеги й керівники навчального закладу, так і студенти. Його ініціативність, генерування нових ідей, працелюбність і доброзичливість стали складовими одноголосного обрання радою історичного факультету у 1993 р. деканом.

Попри скрутні часи для вищої школи (особливо у сфері фінансування, коли гостро давалися взнаки наслідки розкручування інфляційної спіралі), Олександр Михайлович не «поплив за течією» й не став у позу байдужого спостерігача. Особистою цілеспрямованістю, енергією, щирістю й організаційним хистом він спромігся згуртувати колектив та, спираючись на його підтримку, досягнути якісних позитивних зрушень в усіх сферах життя факультету. Тоді було започатковано комп'ютеризацію навчального процесу, відкрилися магістратура й аспірантура, почав функціонувати Центр дослідження історії Поділля (створений при Інституті історії України НАНУ), поновився випуск «Наукових записок історичного факультету», збірників наукових праць, було проведено ремонт навчального корпусу, який набув вигляду справжнього храму історичної науки тощо.

Воднораз, незважаючи на завантаженість адміністративною роботою, О.Завальнюк продовжував інтенсивно займатися науково-дослідною діяльністю. Упродовж 1993–2001 рр. побачили світ понад 100 праць. У центрі творчого пошуку опинилася проблематика становлення української вищої освіти у 1917–1921 рр., ставши темою докторської дисертації. Оскільки її вивчення було безпосередньо пов'язане з витоками Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка, вийшов ряд праць, присвячених вишу: «І.І.Огієнко і Кам'янець-Подільський державний український університет (1918–1920 рр.)» (1995 р.), «Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї створення до ліквідації» (у співавт.; 1998 р.), «С.В.Петлюра і національне університетське будівництво в Україні у 1917–1920 рр.» (2001 р.) та ін. У 2001 р. вийшла друком монографія «Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920)» (у співавт.).

Перетворення факультету в Кам'янці-Подільському на один із кращих історичних факультетів України, професійні та людські чесноти Олександра Михайловича сприяли утвердженню його високого авторитету в колективі, яскравим доказом чого стала майже одноголосна підтримка у січні 2002 р. кандидатури О.Завальнюка на посаду ректора вишу. До честі молодого керівника, він відразу ж продовжив стратегічний курс свого попередника, учителя і наставника – професора А.Копилова – на перетворення педуніверситету в один із кращих гуманітарних вищих навчальних закладів України. Зрозуміло, що першорядна увага приділялася (і приділяється нині) нарощуванню науково-педагогічного потенціалу, утворенню нових кафедр і факультетів, збільшенню ліцензійного обсягу підготовки фахівців. Як наслідок, кількість факультетів із 2001 р. на середину 2011 р. зростає з 6 до 11, а кафедр – з 28 до 53. У 2010–2011 н.р. студенти здобували фах за 28 напрямками й 34 спеціальностями. Відчутно примножився їх контингент – з 5,3 тис. до 8,5 тис. осіб. Вельми помітні зміни відбулися в якісному складі професорсько-викладацького колективу.

Якщо у 2001 р. він налічував 27 докторів наук і професорів та 170 кандидатів наук і доцентів, то в 2010 р., відповідно, 62 і 300.

Усвідомлюючи той факт, що в умовах демографічної кризи й зростання кількості вищів та їх філій загострюватиметься конкурентна боротьба за кожного майбутнього студента, Олександр Михайлович спрямовує ректорат і вчену раду на якісне поліпшення фахової репутації університету. Створюються оптимальні умови для наукової роботи та функціонування аспірантур і магістратур, удосконалюється навчальний процес, поліпшується його науково-методичне забезпечення, приділяється підвищена увага нарощуванню бібліотечного фонду й комп'ютерного парку. Відтак в усіх найважливіших сферах функціонування вишу відбулися позитивні зрушення. Приміром, утвердилася стійка тенденція зростання числа захистів докторських і кандидатських дисертацій (упродовж 2006–2010 рр. захищено, відповідно, 12 і 117 дисертаційних досліджень), а також кількості опублікованих наукових праць (за 2006–2010 рр. побачили світ 12 400 робіт, із них 144 монографії та 609 підручників і посібників). Щорічно проводяться десятки наукових конференцій. Університет співпрацює з 96 міжнародними організаціями і фондами з 17 країн світу. Не менш вагомими виявилися й здобутки студентів. За останні п'ять років майже 50 осіб посіли призові місця на наукових Всеукраїнських олімпіадах і конкурсах, близько 100 співаків, музикантів і майстрів пензля вибороли нагороди на різноманітних конкурсах, а спортсмени здобули 505 медалей (включаючи олімпійські), у тому числі 216 золотих. Очевидні результати дозволили у 2003 р. отримати статус державного, а в 2008 р. домогтися відновлення історичної справедливості – присвоєння університету ім. І.Огієнка статусу національного. У 2010 р. навчальний заклад увійшов до сотні кращих вищів України.

Упродовж 2002–2011 рр. ректор опублікував 304 праці, у тому числі 24 монографії і книг-нарисів, 16 навчальних посібників і брошур. Уперше в історіографії глибоко проаналізував процес формування української політичної й інтелектуальної еліти та її роль у творенні вищої освіти, що дозволило розробити власну концепцію народження української університетської освіти. Її підвалини було закладено у двох ґрунтовних дослідженнях: «Українська еліта і творення національної університетської освіти: фундатори і будівничі» (2005 р.) та «Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918–1921 рр.)» (2006 р.). Своє завершення вона отримала у фундаментальній монографії «Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.)» (2011 р.). Написана на величезній джерельній базі (використано понад 10 тис. документів із більш, ніж 400 архівних справ, понад 700 газетних матеріалів і кілька десятків мемуарів) книга слугує переконливим аргументом на користь висловленої автором думки, що модерна національна вища освіта України з'явилася в добу національно-демократичної революції 1917–1921 рр., яка органічно вписувалася у параметри тогочасної європейської університетської освіти. Дослідник не лише з'ясував чинники, що сприяли її виникненню, нормативно-правову базу функціонування університетів, їх кадровий потенціал і студентський контингент, але й висвітлив роль цих закладів у національному державотворенні, церковному і культурно-освітньому відродженні України. Украй актуально для сьогодення звучить зроблений Олександром Михайловичем висновок, що лише патріотично налаштована влада в умовах глибокої економічної кризи і низьких суспільних стандартів спроможна успішно розв'язувати нелегкі завдання творення національної вищої освіти.

Відзначимо також плідну роботу ректора і в інших напрямках науково-дослідної діяльності. Зокрема, під його керівництвом 6 аспірантів захистили кандидатські

дисертації. Він заснував та очолює наукову школу «Проблеми історії України кінця XIX ст. – 30-х рр. XX ст.», започаткував і редагує такі видання, як «Освіта, наука і культура на Поділлі» (вийшло 16 т.), «Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка» (31 т.). Входить до складу редколегій чотирьох наукових фахових видань.

Не можна оминути й активної участі О.Завальнюка у громадській діяльності. Так, він є членом Національної спілки краєзнавців України і Національної спілки журналістів України, Національної ради з питань краєзнавства, головою осередку Українського історичного товариства ім. М.Грушевського. У 2003–2006 рр. був членом Кам'янець-Подільського міськвиконкому, а з 2010 р. – депутат Хмельницької обласної ради.

Плідна праця ректора належним чином поцінована у суспільстві. Ювіляр має понад 20 державних і рейтингових нагород, у тому числі звання заслуженого працівника освіти України (2004 р.), Почесну грамоту Верховної Ради України (2004 р.), орден «За заслуги» III ступеня, зірку «Патріот України» Міжнародного проекту «Україна і українці – цвіт нації і гордість України» (2011 р.) тощо.

Власне 60-річчя Олександр Михайлович Завальнюк зустрів у пору розквіту творчих сил. Так, незадовго до свого ювілею в Інституті історії України НАНУ він успішно захистив докторську дисертацію, над якою наполегливо працював в останні роки. Любов до Вітчизни вимірюється не кількістю сказаних про неї гарних слів (хоча й вони важливі), а щоденною «чорною», часто прихованою від людського ока, самовідданою й безкорисливою працею на благо її процвітання, на благо конкретних людей, котрі працюють поруч. Прикладом цього слугує життя й діяльність Олександра Михайловича Завальнюка. Побажаймо ж ювілярові здоров'я, щастя, удачі, наснаги й сил у реалізації творчих планів і задумів!

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Авраменко Ю., Каплюк В.

Вони були остарбайтерами... = Sie waren Ostarbeiter...: Розповіді колишніх бранців нацистської Німеччини з Переяславщини про їхнє перебування у Третньому рейху. До 65-ої річниці закінчення Другої світової війни. – Переяслав-Хмельницький: СКД, 2010. – 454 с.

Археологія і давня історія України / Відп. ред. Г.Ю.Івакін. – К.: Ін-т археології НАН України, 2010. – Вип.1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – 586 с.

Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. пр. / Гол. редкол. Г.В.Боряк. – К.: Держкомархів України, 2009. – Вип.10. – 384 с.

Бездрачко В.

Історія науки про документ, або Відкриття відомого. – К.: Четверта хвиля, 2011. – 296 с.

Безклубенко С.

Мистецтво: терміни та поняття. – К.: Ін-т культурології Академії мистецтв України, 2008. – Т.1: А–Л. – 240 с.

Верба І.

Нариси з історії палацових переворотів у Росії (1720–1760-ті роки). – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2010. – 196 с.

Визначні постаті України: Андрій Чайковський та Теофіл Окуневський (до 150-річчя від дня народження) / Гол. редкол. Б.Якимович. – Л.: Афіша, 2010. – 309 с.

В'ятрович В.

Друга польсько-українська війна 1942–1947. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2011. – 288 с.

Гарадзенські палімпсест 2010. Дзяржаўныя і сацыяльныя структуры, XVI–XX ст. / Пад. рэд. А.Ф.Смаленчука, Н.У.Сліж. – Мінск: Зміцер Колас, 2011. – 502 с.

Гирич І.

Концептуальні проблеми історії України. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2011. – 224 с.

Голодомор 1932–1933 років у м.Харкові, столиці УСРР / Упор. О.С.Гнездло, Н.В.Лапчинська, І.В.Шуйський. – Х.: Оригінал, 2009. – 319 с.

Греки Одессы: Именной указатель по метрическим книгам одесской греческой Свято-Троицкой церкви. – Ч.І: 1800–1831. – Одесса: Друк, 2000. – 364 с.; Ч.ІІ: 1834–1852. – Одесса: Друк, 2002. – 374 с.; Ч.ІІІ: 1875–1891. – Одесса: Фотосинтетика, 2005. – 333 с.; Ч.ІV: 1802, 1892–1906. – Одесса: Черноморье, 2000. – 320 с.

(серія «Труды Государственного архива Одесской области»)

Гуржій О.

Оподаткування сільського населення України (XVII – середина XIX ст.) / Відп. ред. В.А.Смолій. – Черкаси: Ант, 2011. – 196 с.

Деревінський В.

В'ячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика. – Тернопіль: Джура, 2011. – 224 с.

Донік О.

Україна: у складі двох імперій (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст.). – К.: Кріон, 2011. – 248 с.

Завальнюк О.М.

Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.). – Кам'янець-Подільський: Аксиома, 2011. – 644 с.

Іван Виговський: Зб. ст. наук. конф., присвяч. 350-літтю Конотопської битви / Упор. С.Ревуцький. – Л.: Вид-во Львівської політехніки, 2010. – 64 с.

Іван Мазепа і мазепинці: історія та культура України останньої третини XVII – початку XVIII ст. / Упор. І.Скоцилас. – Л.: ІУАД, 2011. – 352 с.

Історичний атлас України: Найдавніше минуле. Русь. (Київська держава, Галицько-Волинська держава) / Кер. проекту й авт.-упор. Ю.Лоза. – К.: Мапа, 2010. – 300 с.

Історія України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. ст.) / Відп. ред. Ю.З.Данилюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – Вип.10: Академіку НАН України П.Т.Троньку – 85; відділу регіональних проблем історії України Ін-ту історії України НАН України – 20. – 524 с.

Історія України: Наук.-допом. бібліограф. покажч. за 2008 рік / Упор. Т.Прилішко, Н.Вощевська, О.Марченко та ін. – К.: Вінніченко, 2011. – 768 с.

Історія України: Наук.-допом. бібліограф. покажч. за 2009 рік / Упор. Т.Прилішко, Д.Стегній, Н.Вощевська та ін. – К.: Вінніченко, 2011. – 644 с.

Історія української культури: У 5 т. / Гол. ред. Б.Є.Патон. – К.: Наук. думка, 2011. – Т.5, кн.1: Українська культура XX – початку XXI ст. – 863 с.

Історія української культури: У 5 т. / Гол. ред. Б.Є.Патон. – К.: Наук. думка, 2011. – Т.5, кн.2: Українська культура XX – початку XXI ст. – 1032 с.

- Кастусь Каліноўскі** і яго эпоха ў дакументах і культурнай традыцыі: Мат. VII Міжнар. навук. канф. Беларускага гістарычнага таварыства, Менск, 25 верасня 2009 г. – Менск, 2011. – 222 с.
- Касьянов Г., Миллер А.**
Россия – Украина. Как пишется история: Диалоги. Лекции. Статьи. – Москва: РГГУ, 2011. – 306 с.
- Киевский альбом. Исторический альманах.** – К.: Медиа Свит, 2009. – Вып.6. – 128 с.
- Ковалевська О.**
Збірник «Мазепа»: реконструкція видавничого проекту 1939–1949 років. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 176 с.
- Корнієнко В.В.**
Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). – К.: Горобець, 2011. – Ч.ІІІ: Центральна нава. – 400 с.
- Кримський А.**
Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного: Відтворено з авт. макету 1930 р. – Черкаси: Вертикаль, 2009. – 438 с.
- Кузнецов А.**
Бабий Яр. – К.: Саммит-Книга, 2008. – 368 с.
- Кучер В., Потильчак О.**
Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни. – К.: Біла Церква, 2011. – 368 с.
- Листування Опанаса Сластьона** / Упор. Ю.Мищик, І.Тарасенко. – Запоріжжя, 2010. – 236 с.
- Макар Ю., Горний М., Макар В.**
Від депортації до депортації: Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947): Дослідження. Спогади. Документи: У 3 т. – Чернівці: Букрек, 2011. – Т.1: Дослідження. – 880 с.
- Материалы к энциклопедии «Немцы России»** / Сост. С.Бобылева. – Москва, 2002. – Вып.7: Немцы Украины. – 210 с.
- Михайло Максимович:** Біобібліограф. покажчик. (До 200-річчя від дня народження) / Упор. І.П.Краскова та ін. – Черкаси: Черкаський нац. ун-т ім. Б.Хмельницького, 2004. – 30 с.
- Моця О.**
Українці: народ і його земля: (етапи становлення). – К.: Стародавній світ, 2011. – 640 с.
- Немцы России:** Энциклопедия / Пред. редкол. В.Карев. – Т.2: К–О. – Москва: ЭРН, 2004. – 747 с.; Т.3: П–Я. – Москва: ЭРН, 2006. – 896 с.
- Новейший русско-украинский, украинско-русский словарь:** 100 000 слов / Сост. А.Ю.Петраковский. – Х.: Промінь, 2008. – 960 с.
- Острозькі просвітники XVI–XX ст.** / Гол. редкол. І.Д.Пасічник. – Острог, 2000. – 480 с.
- Очерки истории Украины** / Под общ. ред. П.П.Толочко. – К.: Киевская Русь, 2010. – 480 с.
- «Пакти і Конституції»** Української козацької держави: (до 300-річчя укладання) / Відп. ред. В.А.Смолій, упор. М.С.Трофимук, Т.В.Чухліб. – Л., 2011. – 440 с.
- Пам'ятки:** Археограф. щорічник / Гол. ред. І.Б.Матяш. – Т.8. – К.: Держкомархів України, 2008. – 334 с.; Т.10. – К.: Держкомархів України, 2009. – 256 с.; Т.11. – К.: Держкомархів України, 2010. – 328 с.
- Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках** у документах ОУН та УПА: У 2 т. / Відп. ред. та упор. В.В'ятрович. – Л.: Львівський нац. ун-т ім. І.Франка, 2011. – Т.1: Війна під час війни. 1942–1945. – 792 с.; Т.2: Війна після війни. 1945–1947. – 576 с.
- Праці центру пам'ятокознавства:** Зб. наук. пр. – К.: УТОШК, 2011. – Вып.19. – 312 с.
- Професори Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна:** Біобібліограф. довід. / За ред. В.С.Бакірова. – Х.: ХНУ ім. В.Н.Каразіна, 2009. – 372 с.
- Регіональна історія України** / Гол. ред. В.Смолій, відп. ред. Я.Верменич. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – Вып.5: До 20-ї річниці незалежності України. – 235 с.
- Реєстр розсекречених архівних фондів** України: Міжархівний довід. / Гол. редкол. Г.Боряк, упор. С.Зворський, Н.Христова. – К.: Держкомархів України, 2009. – Т.2, кн.1: Розсекречені архівні фонди Держ. архіву в АРК, держ. архівів обл. України, міст Києва і Севастополя. – 536 с.
- Севастьянов А.**
Десять лет на службе краеведения: Российское общество по изучению Крыма (1922–1932) / Под ред. А.А.Непомнящего. – К.: Симферополь: Таврический нац. ун-т им. В.И.Вернадского, 2010. – Вып.13: Биобиблиография крымоведа. – 255 с.
- Студії з архівної справи та документознавства.** – Т.17. – К.: Держкомархів України, 2009. – 180 с.; Т.18. – К.: Держкомархів України, 2010. – 210 с.
- Суспільно-політичні трансформації в Україні:** від задумів до реалій / Кер. авт. кол. В.Ф.Солдатенко. – К.: ІІІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2009. – 536 с.

Теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України» / Авт. і упор. Л.О.Гаврилюк, В.О.Горбик, Г.Г.Денисенко та ін.; відп. ред. С.І.Кот. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 272 с.

Термінологія документознавства та суміжних галузей знань: Зб. наук. пр. / За заг. ред. В.В.Бездрабко. – К.: Четверта хвиля, 2011. – Вип.5. – 272 с.

Тернопільський енциклопедичний словник / Гол. редкол. Г.Яворський. – Т.1: А–Й. – Тернопіль: Збруч, 2004. – 696 с.; Т.2: К–О. – Тернопіль: Збруч, 2005. – 708 с.

Треті Зарембівські читання: Мат. Третіх Всеукр. Зарембівських наук. читань «Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції», присвяч. 20-річчю центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, Київ, 23 травня 2011 р. – К.: УТОПІК, 2011. – 272 с.

Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – Вип.16. – 328 с.

Україна і Литва в XIV–XVI ст.: Політико-правові та соціально-економічні аспекти / Відп. ред. В.А.Смолій; авт. кол.: В.Г.Берковський, А.В.Благуца, Д.П.Вашук та ін. – Луцьк, 2011. – 256 с.

Українська архівна енциклопедія / Гол. редкол. І.Б.Матяш. – К.: Горобець, 2008. – 881 с.

Філерська служба в Російській імперії: Док. та мат. (друга половина XIX ст. – 1917 р.) / Відп. ред. О.Н.Ярмиш, В.М.Чисніков. – К., 2010. – 656 с.

Цепенда І.

Українсько-польські відносини 40–50-х рр. XX ст.: Етнополітичний аналіз. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2009. – 387 с.

Чубіна Т.Д.

Рід Потоцьких: особистості на тлі епохи. – Черкаси, 2007. – 251 с.

Чухліб Т.

Ідеальна держава в Україні? Козацький проект 1710 р. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 103 с.

Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст.: Док. і мат.: До 20-ї річниці незалежності України / Гол. редкол. В.А.Смолій, кер. упор. В.М.Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – 626 с.

Літературу підібрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА, ВИДАНА ІНСТИТУТОМ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ В 2010 р.

Авторські видання

Верменич Я., Дмитрук В., Архипова С.
Міська історія України: проблеми початкового датування: Наук.-довід. вид. / Відп. ред. Я.Верменич. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 140 с.

Грицюк В.
Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України / Гол. ред. В.А.Смолій; відп. ред. О.С.Лисенко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 150 с. (серія «Україна. Друга світова війна. 1939–1945»)

Кентій А., Лозицький В., Слободянюк М.
Радянський рух Опору на окупованій території України / Гол. ред. В.А.Смолій; відп. ред. О.С.Лисенко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 98 с. (серія «Україна. Друга світова війна. 1939–1945»)

Коляда І.А.
Українська інтелігенція в Росії: суспільно-політична та соціально-культурна діяльність (друга половина XIX – початок XX ст.) / Відп. ред. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 400 с.

Корольов Г.
Український федералізм в історичному дискурсі (XIX – початок XX ст.) / Наук. ред. Р.Піріг. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 150 с.

Кот С.И.
Судьба и правовой статус експонатів передвижної виставки Государственного Русского музея 1941 года в Крыму, находящихся в музеях Автономной Республики Крым / Отв. ред. В.Горбик. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 150 с.

Мовчан О.М.
Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. / Наук. ред. С.В.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 312 с.

Папакін Г.
Історія державних установ України: Урядуючі інституції та державні установи IX – початку XX ст.: Лекції. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 242 с.

Перехрест О.
Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / Гол. ред. В.А.Смолій; відп. ред. О.С.Лисенко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 150 с. (серія «Україна. Друга світова війна. 1939–1945»)

Примаченко Я.
Північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА / Відп. ред. Г.В.Касьянов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 182 с.

Рендюк Т.Г.
Україні Румунії: Національно-культурне життя та взаємовідносини з владою / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 150 с.

Сас П.М.
Витоки українського націотворення / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 702 с.

Скржинская М.В.
Культурные традиции Эллады в античных государствах Северного Причерноморья. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 324 с.

Усенко П.Г.
Серпанкова прелюдія «Софіївки» – Потоцькі (польський можновладець і грецька суперкрасуня в українському пристановищі загальної історії). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 134 с.

Устименко В.
Етніонаціональна політика як фактор державотворення в Україні (1917–1920 рр.) / Відп. ред. Р.Я.Піріг. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 144 с.

Шевченко В.
Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.) / Відп. ред. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 266 с.

Колективні видання

Елліністичні студії: Збірка спогадів та наукових праць пам'яті Наталії Олексіївни Терентьевої / Гол. редкол. В.А.Смолій; відп. ред. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 324 с.

Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань: Мат. круглого столу (7 квітня 2010 р., Київ) / Упор. Т.А.Бобровський, Г.Ю.Івакін, О.П.Толочко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 120 с.

Історіографічні дослідження в Україні / Гол. редкол. В.А.Смолій; відп. ред. О.А.Удод. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вып.20: «Історіографічним дослідженням» – 40 років! (1968–2008). – 546 с.

Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 р.: Наук.-допом. бібліограф. покажч. у виданнях від XVII ст. до 2000 р.: У 3 т., 14 кн. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Т.2: Матеріальна та духовна культура Києва. – Кн.8: Райони та вулиці. – 116 с.

Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 р.: Наук.-допом. бібліограф. покажч. у виданнях від XVII ст. до 2000 р.: У 3 т., 14 кн. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Т.2: Матеріальна та духовна культура Києва. – Кн.9: Наукові товариства. Культурно-мистецькі установи: музеї, виставки, колекції. – 201 с.

Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 р.: Наук.-допом. бібліограф. покажч. у виданнях від XVII ст. до 2000 р.: У 3 т., 14 кн. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Т.2: Матеріальна та духовна культура Києва. – Кн.10: Демографія. Етнічні спільноти у Києві. – 105 с.

Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 р.: Наук.-допом. бібліограф. покажч. у виданнях від XVII ст. до 2000 р.: У 3 т., 14 кн. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Т.2: Матеріальна та духовна культура Києва. – Кн.11: Історико-культурна та географічна характеристика міста: (Антропология. Генеалогія. Геральдика. Прапори. Штандарти. Епіграфіка. Картографія. Топографія. Нумізмати́ка. Палеографія. Сфрагістика. Топоніміка. Фалеристика). – 52 с.

Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 р.: Наук.-допом. бібліограф. покажч. у виданнях від XVII ст. до 2000 р.: У 3 т., 14 кн. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Т.3: Зведені допоміжні покажчики; кн.12: Архіви. Бібліотеки. Бібліографічні посібники. Історіографія. – 106 с.

Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 р.: Наук.-допом. бібліограф. покажч. у виданнях від XVII ст. до 2000 р.: У 3 т., 14 кн. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Т.3: Зведені допоміжні покажчики; кн.13: Зведений іменний покажчик. – 172 с.

Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 р.: Наук.-допом. бібліограф. покажч. у виданнях від XVII ст. до 2000 р.: У 3 т., 14 кн. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Т.3: Зведені допоміжні покажчики; кн.14: Зведений покажчик назв книг та статей. – 109 с.

Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Гол. ред. О.П.Реєнт, відп. за вип. Р.Ю.Подкур. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип.36: На пошану академіка НАН України Героя України П.Т.Тронька. – 400 с.

Каталог видань Інституту історії України НАН України за 2009 рік / Уклад. Л.Я.Муха, І.Л.Островська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 40 с.

Листи Івана Мазепи / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Т.2: 1691–1700. – 752 с.

Міжнародні зв'язки України: Наук. пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. пр., засн. 1991 р. / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип.19. – 406 с.

Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Кол. моногр. в 2 ч. / Гол. ред. В.А.Смолій, відп. ред. С.В.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Кн.1, ч.1. – 445 с. (серія «З історії повсякденного життя в Україні»)

Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Кол. моногр. в 2 ч. / Гол. ред. В.А.Смолій, відп. ред. С.В.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Кн.1, ч.2. – 382 с. (серія «З історії повсякденного життя в Україні»)

Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989–2009): Мат. круглого столу, присвяченого 20-й річниці створення Народного Руху України за перебудову (Київ, 22 вересня 2009 р.) / Упор. О.В.Андрощук, О.П.Коляструк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 156 с.

Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (Друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Кол. моногр. у 3 ч. / Гол. ред. В.А.Смолій, відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Кн.2, ч.1, 2. – 351 с. (серія «З історії повсякденного життя в Україні»)

Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (Друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Кол. моногр. у 3 ч. / Гол. ред. В.А.Смолій, відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Кн.2, ч.3. – 336 с. (серія «З історії повсякденного життя в Україні»)

Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. / Гол. ред. Р.Піріг. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип.5. – 340 с.

Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / Гол. редкол. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип.17. – 444 с.

Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. у 2 ч. / Відп. ред. С.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип.19, ч.1. – 249 с.

Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. у 2 ч. / Відп.

ред. С.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип.19, ч.2. – 282 с.

Регіональна історія України: Зб. наук. ст. / Гол. ред. В.Смолій, відп. ред. Я.Верменич. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип.4. – 272 с.

Релігійна політика в Україні у 1960-х–1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 210 с.

Соціум: Альманах соціальної історії / Гол. ред. В.Смолій, відп. ред. В.Горобець. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип.9. – 404 с.

Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методик: Зб. наук. пр. / Відп. ред. Г.В.Боряк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Ч.17: Генеалогія та геральдика. – 216 с.

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. / Гол. редкол. В.А.Смолій, відп. ред. О.С.Лисенко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип.13. – 261 с.

Україна в міжнародних відносинах: Енциклоп. словн.-довідн. / Відп. ред. М.М.Варварцев, кер. авт. кол. С.В.Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип.2: Предметно-тематична частина: Д–Й. – 252 с.

Україна в Центрально-Східній Європі / Відп. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип.9/10. – 380 с.

Український історичний збірник 2010 / Гол. ради В.Смолій, гол. ред. Т.Чухліб. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип.13, ч.1. – 252 с.

Український історичний збірник 2010 / Гол. ради В.Смолій, гол. ред. Т.Чухліб. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Вип.13, ч.2. – 238 с.

Українські історики ХХ ст.: Біобібліограф. довідн. / Гол. ред. В.А.Смолій. – К., 2010. – Вип.3. – 344 с. (серія «Українські історики»)

Metropolis Kijoviensis. Каталог і тексти петербурзьких зібрань / Підгот. В.Зема, С.Зінченко, В.Фрис. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 216 с.

Ruthenica / Наук. ред. В.Ричка, О.Толочко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Т.9. – 234 с.

Уклали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ, НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ В 2011 р.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

- До 20-річчя незалежності України
- Агапов В. Л. (Донецьк). Взаємовідносини страйкового шахтарського й національно-демократичного рухів у 1991 р. 4
- Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Зовнішня політика України: еволюція концептуальних засад та проблеми реалізації. 4
- Даниленко В. М., Смольницька М. К. Шлях до незалежності: громадські рухи й суспільні настрої в УРСР другої половини 1980-х рр. 4
- Ковпак Л. В. Природоохоронна політика в Україні: засади формування та шляхи реалізації (1991–2011 рр.). 4
- Кузьменко Ю. В. (Нижин). Серпневий путч 1991 р. та його вплив на партійно-радянську номенклатуру УРСР. 4
- Падалка С. С. Українська приватизація у системі відносин: влада – суспільство – індивід (1991–2011 рр.). 4
- Шульга Т. С. Здобуття незалежності у суспільній свідомості громадян України . . . 4
- ***
- Агапов В. Л. (Донецьк). Шахтарські колективи радянської України й органи влади СРСР: взаємовідносини напередодні та під час весняного страйку 1991 р. 3
- Барановська Н. П. Вплив Чорнобильської катастрофи на трансформаційні процеси у суспільстві (до 25-річчя трагічних подій) . . . 2
- Білоус Л. В. Депортації єврейського населення на території Російської імперії під час Першої світової війни. 2
- Волощук М. М. (Івано-Франківськ). До питання східнослов'янського походження Петра Петуні. 3
- Вронська Т. В. 21 лютого 1948 р. в історії сталінського терору 1
- Гай-Нижник П. П. Державний переворот 29 квітня 1918 р.: причини та перебіг захоплення влади П. Скоропадським 4
- Генега Р. Я. (Львів). Радянський кінематограф у Львові в перше повоєнне десятиліття . . . 2
- Головата Л. В. (Львів). Українські громадські організації Центрально-Східної Європи в роки Другої світової війни як чинник легальної видавничої діяльності 5
- Дзюба О. М. Інтелектуальне співтовариство українців у Петербурзі 1760–1780-х рр.: «свої–чужі» 5
- Сфіменко Г. Г. Еволюція державного статусу УСРР наприкінці 1919 – у 1920 рр.: нетрадиційний погляд. 6
- Жванко Л. М. (Харків). Нормативно-правова база та органи соціальної опіки біженців Першої світової війни за доби Української Держави (квітень – грудень 1918 р.) 3
- Затилук Я. В. «Спадкоємці», «власники» та «охоронці» киево-руської спадщини в уявленнях мешканців Гетьманщини другої половини XVII ст. 5

- Земський Ю. С. Соціальний проект для України за світоглядними переконаваннями українофілів середини XIX ст. 2
- Іваненко О. А. Міжнародні зв'язки Університету св. Володимира (60-ті рр. XIX ст.) . . . 1
- Кабанець С. П. Руйнація Успенського собору Києво-Печерської лаври 3 листопада 1941 р. 5
- Кириченко К. В. Читацькі зацікавлення у Великому князівстві Литовському на початку XVI ст. та рецензії прочитаного (на матеріалі Віленського списку Хронографа 1262 р.) . . . 2
- Когут Зенон (Едмонтон, Канада). Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича 3
- Коник Ю. О. (Херсон). Складання генеральних карт і планів як напрямок діяльності губернської межової служби Півдня України в останній третині XVIII – першій третині XIX ст. 3
- Корольов Г. О. Ідея чорноморської федерації у погляді Михайла Грушевського . . . 6
- Кот С. І. Зруйнування Успенського собору Києво-Печерської лаври (3 листопада 1941 р.): версії 6
- Котляр М. Ф. Князі-ізгої та удільна роздробленість на Русі. 3
- Лозицький В. С. До питання про загальну чисельність партизанів УРСР у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) . . . 6
- Матях В. М. Гетьман в еміграції Пилип Орлик: історико-історіографічний портрет політика 4
- Михайлуца М. І. (Одеса). Організація релігійного життя в губернаторстві Трансїстрія (1941–1944 рр.) 2
- Нахманович В. Р. Бабин Яр. Історія. Сучасність. Майбутнє?.. (роздуми до 70-річчя киявської масакри 29–30 вересня 1941 р.) . . . 6
- Ніколаєва Т. М. Соціокультурна характеристика підприємців України (1861–1914 рр.) 3
- Опря І. А. (Кам'янець-Подільський). Утиски адептів пізнопротестантських конфесій у Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. 2
- Панич О. І. (Донецьк). Міф про баптистів у радянському суспільстві 1950–1980-х рр.: марновірство і пропаганда 3
- Передерій І. Г. Вячеслав Липинський як співробітник першої української щоденної газети «Рада» (1908–1914 рр.) 1
- Пилявець Ю. Г. (Пеков, Російська Федерація), Пилявець Р. І. (Київ, Україна). Каторга в СРСР (1943–1954 рр.): табори, контингент, умови утримання та праці в'язнів. 2
- Пиріг Р. Я. Діяльність Федора Лизогуба щодо організації роботи уряду Української Держави (травень – листопад 1918 р.) 5
- Рент О. П. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р. 1

Рендюк Т. Г. Прикордонне та регіональне співробітництво між Україною й Румунією з питань національних меншин.	1
Сас П. М. Коли народився Петро Конашевич-Сагайдачний?	3
Сас П. М. Артилерія у Хотинській битві 1621 р.	6
Старченко Н. П. Про ефективність судочинства на Волині (на прикладі роботи Луцького гродського суду 1598 і 1600 рр.)	5
Страшко В. В., Сухих Л. А. Хотинська війна 1621 р. за актовими книгами ЦДАК України	6
Таранець С. В. Старообрядці й «культура» хабарництва в Росії	2
Ткаченко І. В. Науково-видавнича діяльність М. Грушевського під наглядом органів влади Російської імперії (1907–1914 рр.)	6
Федорова Л. Д. Теоретичні та правові питання збереження культурної спадщини в діяльності пам'яткоохоронних структур України (1910-ті рр.)	1
Чухліб Т. В. Козацтво Правобережної України в міжнародних відносинах під час Північної війни 1700–1721 рр.	1
Шевченко Т. М. Рекрутація русинів до єзуїтського ордену (остання чверть XVI – середина XVII ст.): на прикладі викладацького складу шкіл в українських землях Польської провінції Товариства Ісуса	6

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Арістов В. Ю. Раннє літописання про уличів, древлян і Свенельда (до дискусії навколо ідей О. О. Шахматова)	6
Бездрабко В. В. Розвиток науки про документ у XIX ст.: візії теорії і практики	1
Бондар В. В. (<i>Київ</i>), Присяжнюк Ю. П. (<i>Черкаси</i>). Сучасна історіографія пореформеного селянства.	2
Ващук Д. П. Інститут «старини» у Великому князівстві Литовському (аналіз матеріалів Литовської метрики)	1
Верменич Я. В. Системологія історичної локалістики: пошук парадигмальних орієнтирів	5
Вілкул Т. Л. «Вышествие в Іероусалимъ» Александра Македонського. «Хроніка» Георгія Амартола в «Александрії Хронографічній»	5
Кентій А. В. Документи ОУН та УПА у фондах ЦДАГО України	2
Кириленко С. О. (<i>Ніжин</i>). Проблема походження Русі в радянській історичній науці 1930–1940-х рр.	6
Клименко Н. П. Іван Крип'якевич як автор підручників та посібників з історії	6
Кудряченко А. І. Дослідження з проблематики всесвітньої історії у сучасній Україні	1
Кульчицький С. В. Періодизація вітчизняної історії у працях Інституту історії України НАНУ	3
Лисенко О. Є. Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні: основні тенденції та перспективи	4

Мартинов А. Ю. Історична компаративістика світових економічних криз (XX – початок XXI ст.)	5
Папакін Г. В. Українське історичне інституцізнавство: специфіка науки, джерельна база	3
Ричка В. М. Києво-руська спадщина в російській та українській історіографії XIX ст.	2
Федорук Я. О. Східноєвропейська політична криза середини XVII ст. в історіографії	3
Шаравара Т. О. Реформи і контрреформи місцевого й міського самоврядування другої половини XIX ст. в Російській імперії у працях радянських та зарубіжних дослідників	1
Шаравара Т. О. Історіографія освітніх реформ у Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст.	5
Яременко В. І. (<i>Хмельницький</i>). Історіософський зміст Шевченкових «Гайдамаків» (<i>до 170-річчя виходу поеми</i>)	2
Ясь О. В. Неоромантизм в історичній візії С. Томашівського	4

РЕЦЕНЗІЇ

Блануца А. В. М. М. Кром. Між Руссо та Литвою. Прикордонні землі у системі російсько-литовських відносин кінця XV – першої третини XVI ст. – 2-е вид.	5
Веденєєв Д. В. Партизанська війна на Україні. Щоденники командирів партизанських загонів та з'єднань, 1941–1944	3
Дмитрієнко М. Ф. Память народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років: Свідчення: У 2 кн.	6
Катренко А. М. І. М. Петренко. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст.	3
Книш Г. М. (<i>Дніпропетровськ</i>). В. Ф. Солдатенко. Україна в революційну добу: історичні есе-хроніки: У 4 т. – Т. III: Рік 1919	3
Кобченко К. А. Франк Гольчевський. Німці та українці: 1914–1939	5
Кононенко В. П. А. Бовгиря. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст.	6
Константинова В. М. (<i>Бердянськ</i>). Райнер Лінднер. Підприємці і місто в Україні: 1860–1914 рр. (Індустріалізація й соціальна комунікація на Півдні Російської імперії)	5
Курпина В. О. Я. Л. Примаченко. Північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА	5
Куряев О. О. Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1919 рр.): Зб. док. і мат.	4
Лас Н. О. Україна модерна. – Вип. 4 (15): Пам'ять як поле змагання	1
Огуй О. Д. (<i>Чернівці</i>), Федорук А. В. (<i>Чернівці</i>). М. Ф. Котляр. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі	2
Солдатенко В. Ф., Гуржій О. І., Молчанов В. Б. О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.)	6

Чухліб Т. В. Т.Г.Таїрова-Яковлева. Іван Мазепа й Російська імперія. Історія «зради» 5

Шандра В. С. А.С.Мінаков. Губернаторський корпус і центральна влада: проблема взаємовідносин (за матеріалами губернії Чорноземного центру другої половини ХІХ – початку ХХ ст.). 4

Ясь О. В. О.М.Богдашина. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. ХІХ – 20-ті рр. ХХ ст.). 2

ОГЛЯДИ

Музичко О. Є. (*Одеса*). Євген Чикаленко, Володимир Винниченко. Листування. 1902–1929 роки; Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування. 1903–1928 роки; Євген Чикаленко, Андрій Ніковський. Листування. 1908–1921 роки 1

ХРОНІКА

Афоніна І. О. ІV Драгоманівські читання молодих істориків. 4

Блануца А. В. (*Київ*), Доброчинська В. А. (*Рівне*). ІІ Міжнародна наукова конференція молодих науковців, аспірантів, здобувачів «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії». 2

Гузенко Ю. І. (*Миколаїв*). І Міжнародна науково-практична конференція «Архасівські читання» 3

Домановський А. М. (*Харків*), Файда О. В. (*Львів*). Міжнародний симпозиум «Номо byzantinus серед ідей та речей» 1

Дубик М. Г. Х Міжнародна наукова конференція «Білорусія й Німеччина: історія та сучасність» 3

Литвин М. Р. (*Львів*). Ювілейна академія до 125-ліття від дня народження видатного українського історика І.П.Крип'якевича . . . 6

Михайлюк М. В. (*Кіровоград*). Міжнародний науковий семінар «Націонал-соціалістична окупаційна преса на зайнятих радянських територіях (1941–1944)» 1

Фареній І. А. (*Черкаси*). VIII Міжнародний симпозиум із проблем аграрної історії . . . 1

Хромова І. К. Науково-практична конференція «І Міжнародні Ястребовські читання: актуальні проблеми нумізматички у системі спеціальних галузей історичної науки». 6

Шляхов О. Б. (*Дніпропетровськ*). ІІІ Наукові читання, присвячені пам'яті професора А.М.Черненка «Питання політичної історії України та Росії». 4

ЮВІЛЕЇ

Великочий В. С., Кругутяк М. В., Райківський І. Я. (*Івано-Франківськ*). До 90-річчя доктора історичних наук, професора О.Ю.Карпенка 3

Верстюк В. Ф. До 70-річчя доктора історичних наук, професора Р.Я.Пирога 3

Віднянський С. В. До 70-річчя доктора історичних наук, професора М.М.Алексієвця. 4

Віднянський С. В., Павленко В. В. До 85-річчя члена-кореспондента НАН України П.С.Соханя 5

Гура В. К. До 80-річчя доктора історичних наук, професора Л.О.Лещенка 4

Ковальчук О. О. До 80-річчя доктора історичних наук, професора І.Ф.Чернікова . . . 4

Литвин М. Р. (*Львів*). До 60-річчя доктора історичних наук, професора Л.В.Войтовича 3

Мартинов А. Ю. До 60-річчя доктора історичних наук, професора С.В.Віднянського. . . 2

Мартинчук І. І. (*Рівне*). До 60-річчя ректора Рівненського державного гуманітарного університету Р.М.Постоловського 5

Рент О. П. До 60-річчя доктора історичних наук, професора О.М.Лебеденка. 3

Степанков В. С. (*Кам'янець-Подільський*). До 60-річчя ректора Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка О.М.Завальнюка 6

IN MEMORIAM

Зуц Всеволод Леонідович 5

Панібудьласка Володимир Федорович 5

Тронько Петро Тимофійович 5

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ. 1–6

Наукова література, видана Інститутом історії України НАНУ в 2010 р. 6

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 2011 р. 6

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

STRASHKO V.V., SUKHYKH L.A. War of Khotyn in 1621 Based on Documental Books of Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv	4
SAS P.M. The Artillery in the Battle of Khotyn in 1621	16
SHEVCHENKO T.M. The Recruiting of Ruthenians to the Jesuits Order (Last Quarter of XVI – Middle of XVII): by Example of Schools Staff in the Ukrainian Lands of Polish Province of Society of Jesus	36
TKACHENKO I.V. Scientific Publishing Work of M.Hrushevs'kyi Under the Russian Empire Authorities Supervision (1907–1914)	55
KOROLIOV H.O. The Opinion of Mykhailo Hrushevs'kyi about Black Sea Federation Idea . . .	68
YEFIMENKO H.H. Evolution of National Status of Ukrainian SSR in the Last 1919–1920: Untraditional View	80
NAKHMANOVYCH V.R. Babyn Yar. History. Nowadays. Future?.. (Reflections Commemorating the 70-th Anniversary of Kyiv Massacre on September 29–30, 1941)	105
KOT S.I. The Uspens'kyi Cathedral of the Kyiv-Pechers'k Laura Destruction (on November 3, 1941): Versions	122
LOZYT'S'KYI V.S. To the Question of Total Number of Soviet Partisans of USSR During the Great Patriotic War (1941–1945th)	152

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

ARISTOV V.Yu. Early Writing of Annals about Ulichs, Drevlyans and Sveneld (Concerning the Discussion of A.A.Shakhmatov Ideas)	172
KYRYLENKO S.O. (<i>Nizhyn</i>). The Rus' Origin Problem in Soviet Historic Science in 1930–1940th	183
KLYMENKO N.P. Ivan Krypiakevych as the Author of Historical Textbooks and Manuals	191

BOOK REVIEWS

KONONENKO V.P. A.Bovhyria. Cossack Historiography in the Manuscript Tradition in XVIII	209
SOLDATENKO V.F., HURZHII O.I., MOLCHANOV V.B. O.P.Reient, O.V.Serdiuk. Agriculture of Ukraine and the World Food Market (1861–1914)	212
DMYTRIENKO M.F. Nation's Memory: The 1932–1933 Famine Genocide in Ukraine: Evidences: In 2 vol.	220

CHRONICLES

LYTVYN M.R. (<i>L'viv</i>). Jubilee Academy Commemorating the 125-th Anniversary of the Famous Ukrainian Historian I.P.Krypiakevych	223
KHROMOVA I.K. Scientific-Practical Conference «I International Yastrebov Readings: Actual Problems of Numismatics in the System of Special Branches of Historical Science» . . .	224

ANNIVERSARIES

STEPANKOV V.S. (<i>Kamianets'-Podil's'kyi</i>). Commemorating the 60-th Anniversary of Rector of I.Ohiienko National University of Kamianets'-Podil's'kyi O.M.Zaval'niuk	226
--	-----

NEW PUBLICATIONS Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine	231
SCIENTIFIC LITERATURE Published by the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine in 2010	234
ALPHABETIC INDEX of Materials Published in the Journal in 2011	237